

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

№3-2024
ISSN 1810-9055
DOI: 10.61638/AZLAWJL

Baş redaktor:

Əmir Əliyev (Bakı, Azərbaycan)

Baş redaktorun müavini:

Pərvanə Bayramova (Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya Heyətinin sədri:

Turqay Hüseynov (Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

Məsumə Məlikova (Bakı, Azərbaycan)

Rüstəm Məmmədov (Bakı, Azərbaycan)

Nizami Səfərov (Bakı, Azərbaycan)

Əli Rzayev (Bakı, Azərbaycan)

İbrahim Quliyev (Bakı, Azərbaycan)

Kamil Səlimov (Bakı, Azərbaycan)

Şəhla Səmədova (Bakı, Azərbaycan)

Əfsər Sadiqov (Bakı, Azərbaycan)

Mayis Əliyev (Bakı, Azərbaycan)

Firuzə Abbasova (Bakı, Azərbaycan)

Ziyafət Əsgərov (Bakı, Azərbaycan)

Zaur Əliyev (Bakı, Azərbaycan)

Şükür Yusifov (Bakı, Azərbaycan)

Əlizadə Məmmədov (Bakı, Azərbaycan)

Əsmər Əliyeva (Bakı, Azərbaycan)

Fethi Gedikli (İstanbul, Türkiyə)

Cavid Abdullazadə (Ankara, Türkiyə)

Adel Abdullin (Kazan, Rusiya Federasiyası)

Elvin Teymurov (Moskva, Rusiya Federasiyası)

Viktoriya Romanova (Moskva, Rusiya Federasiyası)

Yuri Boşitski (Kiyev, Ukrayna)

Oleksandr Merejko (Kiyev, Ukrayna)

Azər Əliyev (Halle-Wittenberg, Almaniya)

Florian Riehl (Vürzburg, Almaniya)

Tamara Zarandia (Tbilisi, Gürcüstan)

Daulet Baydeldinov (Alma-Ata, Qazaxıstan)

Tomas Davilius (Vilnius, Litva)

Məsul katib:

Şahin Məmmədrzalı (Bakı, Azərbaycan)

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. 2018-ci ildən jurnalın fəaliyyəti Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə davam etdirilir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhfə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©**Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2024**

MÜNDƏRİCAT

EKOLOGİYA HÜQUQU

Turqay Hüseynov

İQLİM ƏDALƏTLİLİYİ PRİNSİPİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN BƏZİ
HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏRİ (rus dilində) 5

VERGİ HÜQUQU

Əsmər Əliyeva

VERGİDƏN YAYINMA İLƏ MÜBARİZƏDƏ YENİ YANAŞMALAR.
VERGİ ƏXLAQI VƏ VERGİ İNTİZAMLILIĞI ANLAYIŞLARI 21

İNFORMASIYA HÜQUQU

Elnur Hümbətov

VİRTUAL MƏKANDA ŞƏXSİ TOXUNULMAZLIQ HÜQUQUNUN
QORUNMASI 30

ƏMƏK HÜQUQU

Azər Rəhimov

RƏQƏMSALLAŞMA VƏ QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ƏMƏK
MÜNASİBƏTLƏRİNİN YENİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 39

İNSAN HÜQUQLARI

Leyla Həşimova

ICESCO HƏRBİ KONFLİKTLƏR DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İRSİN MÜ-
HAFİZƏSİNDƏ ƏSAS BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARDAN BİRİ KİMİ 51

Şiraslan Yusubov

ƏSAS HÜQUQ VƏ AZADLIQLARIN BİR SIRA CƏHƏTLƏRİNİN
KONSTITUSİON HÜQUQİ TƏHLİLİ..... 61

Məqsəd Hüseynov

BEYNƏLXALQ ADƏT: ANLAYIŞI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 70

Araz Abdullasoy

BƏYANNAMƏLƏRDƏ TƏSBİT EDİLMİŞ DÖVLƏTLƏRİN ÖHDƏ-
LİKLƏRİNİN HÜQUQİ TƏBİƏTİ 79

İNZİBATİ HÜQUQ

Zərifə Məmmədova

QANUNVERİCİLİKDƏ İNZİBATİ ORQANLARIN TƏSNİFATI 89

BEYNƏLXALQ EKOLOGİYA HÜQUQU

Kənan Ədilxanov

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNİN SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏRLƏ VƏ SİYASİ BÖHRANLARLA ƏLAQƏSİ: BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ASPEKTLƏR 97

MİQRASIYA HÜQUQU

Natəvan Zeynalova-Sultanova

QANUNSUZ MİQRASIYAYA QARŞI MÜBARİZƏDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ 106

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Kərəm Mansurov

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PROKURORLUĞUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ 120

CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQU

İlhamə Məmmədzadə

AZƏRBAYCAN CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN İŞTİRAKININ FORMALAŞMASI MƏRHƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ 135

MÜLKİ HÜQUQU

Hüseyn İrzayev

SATIN ALMAQDA ÜSTÜNLÜK HÜQUQUNDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN QARŞISINI ALMAQ MƏQSƏDİLƏ SİMULYASIYAYA YOL VERİLMƏSİ 158

Ramazan Əsgərxanov, Sadiq Məhərrəmov

MÜQAVİLƏ AZADLIĞI: HÜQUQ VƏ AZADLIQ ARASINDAKI İNKİŞAF 168

NƏZƏRİ YANAŞMA

Turqay Hüseynov, Əlizadə Məmmədov, Mehriban Eyyubova

BEYNƏLXALQ ALQI - SATQI MÜQAVİLƏLƏRİNDƏN YARANAN MÜBAHİSƏLƏRDƏ İDDİA MÜDDƏTİNƏ TƏTBİQ EDİLƏN HÜQUQLA BAĞLI NƏZƏRİ YANAŞMA 179

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРИНЦИПА КЛИМАТИЧЕСКОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ

ТУРГАЙ ГУСЕЙНОВ*

Резюме

В статье анализируются отдельные вопросы обеспечения принципа климатической справедливости. Формирование принципа климатической справедливости рассматривается через призму общей деятельности международных и региональных организаций, а также действующих в рамках этих организаций международных и внутригосударственных судебных институций. Подвергаются анализу решению судов с точки зрения утверждения принципа ответственности государств за изменение климата. Отмечается неизбежность ужесточения обязательств государств в отношении изменения климата и нормативного его утверждения. Определяется особая роль неправительственных организаций в деле формирования принципа климатической справедливости.

Ключевые слова: *климатическая справедливость, изменение климата, международное право, права человека, ответственность государств, устойчивое развитие, Парижское соглашение.*

I. Введение

Хотелось начать с выражения Генерального секретаря ООН А.Гутерриша, что «уже сегодня мы выходим за пределы возможностей нашей планеты и при этом нарушается принцип климатической справедливости, поскольку больше всего страдают те, кто меньше всего виноват в возникновении кризиса». По его словам, на один процент самых богатых людей мира приходится столько же выбросов углерода, сколько на две трети человечества. И даже если завтра выбросы будут сведены к нулю, климатический хаос, согласно недавнему исследованию, будет тем не менее обходиться нам по меньшей мере в 38 трлн долларов в год в период до 2050 года. Тем временем, индустрия ископаемого топлива получает рекордные прибыли и «пирует на триллионных субсидиях, финансируемых налогоплательщиками».

В рамках краткого исследования хотелось бы остановиться на анализе принципа климатической справедливости и правовых основ ее обеспечения через призму защиты прав человека. Прежде важно отметить, что климатическая справедливость это часть общей концепции экологической справедливости. Несомненно, результатами обеспечения климатической справедливости станут сокращение выбросов, расширение климатического финансирования, защита людей и природы от экстремальных климатических явлений. Известно, что последствия

---

* Д.ю.н. / Бакинский Государственный Университет / email: turguy1973@gmail.com

изменения климата непропорционально отражаются на развитых и развивающихся государствах, а также отрицательно сказываются на уязвимых группах населения. Следовательно, уровень экономического развития станет определяющим фактором в устранении последствий изменения климата, а важность перехода от добывающей экономики к регенеративной экономике станет решающим. Здесь следует согласиться с тем, что климатическая справедливость подходит к изменению климата с точки зрения человека и признает последствия для прав человека. Отсюда и признаваемая связь климатической справедливости с правами человека и развитием. Именно справедливое управление мировыми ресурсами будет способствовать утверждению подхода, ориентированного на человека, тем самым, защите прав наиболее уязвимых слоев населения и разделение бремени и выгод, связанных с изменением климата, на справедливой и рациональной основе.

II. Правовые аспекты климатической справедливости

На протяжении многих лет передовые сообщества, в частности американское, выступали за климатическую справедливость. Так, когда правительство штата Северная Каролина решило сбросить загрязненную отходами почву в афроамериканском сообществе, негативная реакция распространилась по всему штату и стране. В течение нескольких месяцев проходили протесты и митинги, которые в конечном итоге привлекли внимание исследователей, которые начали исследовать экологическое бремя, с которым сталкивается разного уровня развития сообщества.

Немаловажна также роль международной системы прав человека, которая в том числе служит основанием для разработки морально приемлемых мер реагирования на изменение климата, основанные на равенстве и справедливости. Тем самым, гарантия основных прав, основанные на уважении достоинства личности, делает его незаменимой основой для действий по обеспечению климатической справедливости.

Здесь следует отметить историческую важность Резолюции Генеральной Ассамблеи 76/300 от 28 июля 2022 года (*Право человека на чистую, здоровую и устойчивую окружающую среду*), провозглашающую доступ к чистой, здоровой и устойчивой окружающей среде одним из прав человека. Отмечается, что право на чистую, здоровую и устойчивую окружающую среду связано с другими правами и существующим международным правом. В Резолюции подтверждается, что для содействия реализации права человека на чистую, здоровую и устойчивую окружающую среду необходимо полное выполнение многосторонних природоохранных соглашений в соответствии с принципами международного экологического права и призывает государства, международные организации, предприятия и другие соответствующие заинтересованные стороны принимать политику, укреплять

международное сотрудничество, расширять деятельность по наращиванию потенциала и продолжать обмен передовым опытом в целях активизации усилий по обеспечению чистой, здоровой и устойчивой окружающей среды для всех [2].

По мнению Генерального секретаря ООН А.Гутерриша это решение поможет государствам ускорить выполнение своих обязательств в области охраны окружающей среды и прав человека. Глава ООН подчеркнул, что принятие резолюции – «это только начало», и призвал страны сделать право на доступ к чистой, здоровой и устойчивой окружающей среде «реальностью для всех и везде». А по словам Специального докладчика ООН по правам человека и окружающей среде Дэвида Бойда, решение Генассамблеи изменит саму природу международного права в области прав человека. Он отмечает, что «правительства десятилетиями давали обещания очистить окружающую среду и бороться с чрезвычайной климатической ситуацией, но наличие законодательно закрепленного права на здоровую окружающую среду в корне меняет ситуацию: “выпрашивание” экологических поправок у правительства сменится требованиями» [3].

Уместно заметить, что утверждение принципа климатической справедливости должно усиливаться посредством его нормативного закрепления на международном и национальном уровнях. Сегодня соответствующие тенденции наблюдаются в деятельности как международных институций, так и компетентных национальных органов.

Считают, что принятая в марте 2023 года Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 77/276 (*Просьба о вынесении Международным Судом консультативного заключения об обязательствах государств в отношении изменения климата*) [4] является победой в борьбе за «климатическую справедливость». На повестку дня был поставлен вопрос об ответственности государств за изменение климата через призму позиции Международного суда ООН. Международному суду необходимо будет ответить на запрос о международно-правовых обязательствах государств по обеспечению защиты климатической системы и других компонентов окружающей среды от антропогенных выбросов парниковых газов в интересах государств и в интересах нынешнего и будущих поколений. Кроме того, необходимо будет представить свою позицию о правовых последствиях, вытекающих из этих обязательств для государств, если они своими действиями или своим бездействием причинили значительный ущерб климатической системе и другим компонентам окружающей среды, по отношению в первую очередь государств, включая, в частности, малые островные развивающиеся государства, которые в силу своих географических обстоятельств и уровня развития страдают от неблагоприятных последствий изменения климата, специфически ими затрагиваются либо особенно к ним уязвимы, а также народам и людям

нынешнего и будущих поколений, затрагиваемым неблагоприятными последствиями изменения климата.

Принятие резолюции было высоко оценено Верховным комиссаром ООН по правам человека Фолькером Тюрком, который подчеркнул, что заключение Международного Суда будет иметь «огромный потенциал» в том, что касается установления обязательств стран по отношению к группам населения, находящимся в уязвимом положении, а также их обязательств в рамках международного сотрудничества [5]. Мнение Суда также станет руководством по разработке политики в этой области.

Уместно заметить, что Международному суду ООН придется больше всего концентрировать свое мнение относительно правовых последствий нарушения обязательств по сокращению антропогенных выбросов парниковых газов. Ответственность наступит как в случае действий, так и бездействия государств и прежде всего перед уязвимыми государствами, а также народами и людьми.

Думается, что позиция Международного суда по этому вопросу станет переломным в деле универсализации правового определения и утверждения принципа климатической справедливости. Свою лепту в данный процесс могут внести также соответствующие ответы других международных судебных институций.

Прежде следует заметить, что сегодня наряду с запросом в Международный суд ООН на рассмотрении Международного трибунала по морскому праву и Межамериканского суда по правам человека также находятся запросы о вынесении консультативных заключений по вопросам, связанным с изменением климата. Так, в 2022 году был подан соответствующий запрос Комиссии малых островных государств по изменению климата и международному праву в Международный трибунал по морскому праву [6]. Комиссия малых островных государств по изменению климата и международному праву ставит вопрос о том, каковы конкретные обязательства государств-участников Конвенции ООН по морскому праву 1982 г., в том числе согласно ее части XII (Защита и сохранение морской среды), по предотвращению, уменьшению и контролю загрязнения морской среды в отношении пагубных последствий, которые возникают или могут возникнуть в результате изменения климата, в том числе в результате потепления океана и повышения уровня моря, а также закисления океана, которые вызваны антропогенными воздействиями выбросов парниковых газов в атмосферу [7].

Кроме того в 2023 году консультативное заключение было запрошено Республикой Чили и Республикой Колумбия у Межамериканского суда по правам человека. В своем запросе в Межамериканский суд по правам человека Республика Чили и Республика Колумбия поставили шесть групп вопросов, связанных с чрезвычайной климатической ситуацией:

- вопросы, касающиеся обязательств государств, вытекающих из обязанностей по принятию превентивных и обеспечительных мер в отношении прав человека;

- обязательств государств по обеспечению права на жизнь и выживание в свете научных данных и прав человека;

- дифференцированных обязательств государств в отношении прав детей и новых поколений;

- обязательств государств, вытекающих из процедур консультаций и судебных разбирательств; основанных на Американской конвенции о правах человека 1969 г. обязательств по принятию превентивных мер и мер защиты в отношении защитников территорий и окружающей среды, а также женщин, коренных народов и общин африканского происхождения;

- общих и дифференцированных обязательств и ответственности государств в области прав человека [8].

Также достаточно реальным представляется позиция специалистов относительно вероятности подачи аналогичного запроса в Африканский суд по правам человека и народов [1].

Следует заметить, что сегодня мы наблюдаем увеличение количества рассматриваемых дел судебными институтами как на международном, так и на национальном уровнях, касающихся защиты экологических прав человека. Общее число судебных дел, связанных с вопросами изменения климата, увеличилось более чем в два раза начиная с 2017 года и продолжает увеличиваться по всему миру. Эти выводы, опубликованные Программой ООН по окружающей среде (ЮНЕП) и Сабин-Центром права в области изменения климата при Колумбийском университете, показывают, что «климатические» судебные тяжбы становятся неотъемлемой частью обеспечения действий в области изменения климата и правосудия [9].

Согласно выводам «Доклада о «климатических» тяжбах в мире: обзор за 2023 год» Программы ООН по окружающей среде, подготовленных на основе Глобальной базы данных судебных исков, связанных с проблемой изменения климата, большинство продолжающихся «климатических» судебных разбирательств подпадают под одну или несколько из шести категорий: 1) дела, базирующиеся на правах человека, закрепленных в международном праве и национальных конституциях; 2) дела, связанные с неисполнением законов и политики, касающиеся изменения климата на национальном уровне; 3) дела, когда истцы, стремятся сохранить ископаемое топливо в земле; 4) дела о более широком раскрытии информации о климате и прекращение «гринвошинга» (форма экологического маркетинга); 5) претензии, касающиеся корпоративной ответственности и вредного воздействия на климат; 6) и претензии, касающиеся неспособности адаптироваться к последствиям изменения климата [10].

Особо следует отметить, Решения Европейского суда по правам человека касательно ответственности государств за нарушение прав человека через призму изменения климата. Так, 9 апреля 2024 года Европейский суд по правам человека, рассмотрев защиту прав человека через призму соблюдения экологических норм, вынес историческое решение (в пользу общественной ассоциации «Пожилые женщины за защиту климата» (*Verein Klimasenioren*)) за нарушение прав человека в части, касающейся политики противодействия изменению климата. Суд признал Швейцарию виновной в нарушении статьи 8 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, предусматривающей право на уважение «частной и семейной жизни, жилища и корреспонденции» с учетом определенных ограничений, которые «соответствуют закону» и «необходимы в демократическом обществе». Думаем, что данное решение станет важнейшим прецедентом в сфере обеспечения принципа климатической справедливости. На повестку дня был поставлен вопрос ответственности государств за неспособность принять и реализовать достаточные меры в сфере противодействия изменению климата.

Суд отметил, что в процессе создания швейцарскими властями соответствующей внутренней нормативно-правовой базы имелись некоторые критические пробелы, в том числе их неспособность количественно оценить национальные ограничения на выбросы парниковых газов с помощью углеродного бюджета или иным образом. Кроме того, Суд отметил, что, как признали соответствующие органы, государство ранее не достигло своих прошлых целей по сокращению выбросов парниковых газов. Не предприняв своевременных, надлежащих и последовательных действий в отношении разработки, развития и реализации соответствующей законодательной и административной базы, государство-ответчик превысило свою свободу усмотрения и не выполнило свои позитивные обязательства в данном контексте [11].

Это решение так или иначе станет объектом интерпретаций в рамках швейцарского политического контекста: одни будут видеть в нем победу прав человека как таковых, другие - толковать в качестве вклада в достижение «климатической справедливости», третьи будут критиковать вмешательство судебной власти в сферу компетенций власти исполнительной. На взгляд профессора Райха, это решение не есть ни одно, ни другое, ни третье. Суд постарался найти сбалансированное решение. Но значит ли это, что теперь суды будут завалены «экологическими исками»? Как говорит профессор Райх, нынешнее решение в этом смысле не очень ясно. Неожиданностью стал тот факт, что суд не стал рассматривать иски отдельных членов указанной организации пенсионеров, которые также выступали в качестве истцов, а вот правовую позицию их ассоциации в целом он одобрил [12].

Актуальным является как это решение может быть реализовано в рамках швейцарской правовой системы, поскольку речь идет о правах отдельных людей, а не о коллективных правах сообществ. Не исключено, что во исполнение решения суда в швейцарскую правовую систему будут внесены определенные процессуальные и общеправовые коррективы.

Важно заметить, что параллельно с этим делом в производстве Европейского суда имелись жалобы на бездействие государства в сфере защиты климата. В этих случаях суд признавал эти жалобы неприемлемыми. Так, произошло с жалобой молодых португальцев в возрасте от 11 до 24 лет (дело *Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others* [13]), которые обвиняли правительства 32 европейских стран в неспособности адекватно решить проблемы, связанные с глобальным потеплением. Истцы утверждают, что бездействие властей в разрешении климатического кризиса является нарушением их права на жизнь, неприкосновенность частной жизни, семейную жизнь и свободу от дискриминации, нарушаются из-за нежелания правительств бороться с изменением климата.

В жалобе отмечается, что они уже испытывают значительные последствия, особенно из-за экстремальных температур в Португалии, которые вынуждают их проводить время в помещении и ограничивают их способность спать, концентрироваться или заниматься спортом. Некоторые также страдают от экологической тревоги, аллергии и респираторных заболеваний, включая астму. Следует заметить, что они не претендовали на финансовую компенсацию.

По мнению суда, жалоба заявителей против Португалии является неприемлемой из-за исчерпания внутренних средств правовой защиты и должна быть отклонена в соответствии с пунктами 1 и 4 статьи 35 Конвенции.

Аналогичную позицию занял суд и по жалобе мэра (Дамьен Карем) французского муниципального образования Гранд-Синт (Франция). Он обосновывал, что вызываемое потеплением повышение уровня мирового океана может через 30 лет привести к полному затоплению его родного города, расположенного на побережье Северного моря. Суд по этому делу (*Case of Carême v. France*) отметил, что заявитель не имеет соответствующих связей с Гранд-Синт и, более того, в настоящее время он не проживает во Франции. Поэтому суд не считает, что для целей любого потенциально значимого аспекта статья 8 – частная жизнь, семейная жизнь или дом – он может претендовать на статус жертвы согласно статье 34 Конвенции в отношении предполагаемых рисков, связанных с изменением климата, угрожающим этому муниципалитету. Это верно независимо от статуса, на который он ссылался, а именно статуса гражданина или бывшего жителя этого муниципалитета. Те же соображения применимы и к жалобе заявителя по статье 2 Конвенции.

Иное утверждение, а также тот факт, что почти у каждого человека может быть законная причина испытывать ту или иную форму беспокойства, связанного с рисками неблагоприятных последствий изменения климата в будущем, затруднит определение защиты *actio popularis* – не разрешено в системе Конвенции – из ситуаций, когда существует острая необходимость обеспечить индивидуальную защиту заявителя от вреда, который последствия изменения климата могут нанести на осуществление его прав человека [14].

Наряду с международными судебными институтами вопросы нарушения экологических прав стали предметом обсуждения также и ряда специализированных международных учреждений. Так, Комитет ООН по правам человека в своих соображениях, принятых Комитетом в соответствии с пунктом 4 статьи 5 Факультативного протокола относительно сообщения № 3624/2019 пришел к выводу, что Австралия нарушила права жителей островов Торресова пролива пользоваться своей культурой и быть свободными от произвольного вмешательства в их частную жизнь, семью и жилище согласно (как это закреплено в статьях 27 и 17 Международного пакта о гражданских и политических правах (МПГПП)). Причиной такого вывода стала неспособность Австралии адекватно решить проблему последствий изменения климата в регионе. КПЧ ООН отметил, как это повлияло на тесную духовную связь жителей островов Торресова пролива с землей и зависимость от нее [15].

Практика наложения ответственности на государства за загрязнение окружающей среды, вызывающей изменение климата, отслеживается также в практике национальных судов.

Особо следует отметить дело (*Urgenda Foundation v. State of the Netherlands*), по которому окружной суд города Гаага своим решением (2015) одобрил требования группы сразу из 886 граждан, получивших поддержку экологического фонда Urgenda. Это был первый случай, когда суд обязал государство соблюдать международное законодательство в области климата. В декабре 2019 года данное решение подтвердил и Верховный суд Нидерландов. Суд в Гааге обязал голландское государство ограничить выбросы парниковых газов до 25% ниже уровня 1990 года к 2020 году, посчитав существующее обещание правительства сократить выбросы на 17% недостаточным для выполнения справедливого вклада государства в достижение цели ООН по удержанию глобального повышения температуры в пределах два градуса Цельсия по сравнению с доиндустриальными условиями. Суд пришел к выводу, что государство обязано принять меры по смягчению последствий изменения климата из-за «серьезности последствий изменения климата и большого риска его возникновения». Придя к такому выводу, суд процитировал (не применяя напрямую) статью 21 Конституции Нидерландов; Цели ЕС по сокращению выбросов; принципы Европейской конвенции по правам человека;

принцип международного права «не навредить»; доктрина опасной халатности; принцип справедливости, принцип предосторожности и принцип устойчивости, воплощенные в Рамочной конвенции ООН об изменении климата; а также принцип высокого уровня защиты, принцип предосторожности и принцип предотвращения, воплощенные в европейской климатической политике. Суд не уточнил, как правительство должно выполнить мандат на сокращение, но предложил несколько предложений, включая торговлю выбросами или налоговые меры [16]. Это первое судебное решение в мире, предписывающее государствам ограничить выбросы парниковых газов по причинам, отличным от установленных законом.

После нидерландского дела климатические «иски» были поданы в адрес национальных правительств ряда других стран.

Прежде хотелось бы обратить внимание на Постановление Верховного суда Бразилии, который постановил, что Парижское соглашение является договором о правах человека, имеющим «наднациональный» статус. Верховный суд Бразилии стал первым в мире, кто признал Парижское соглашение в качестве договора по правам человека, что может оценено как шаг, имеющий значительные последствия для национального и международного права. «Договоры по экологическому праву являются разновидностью договоров по правам человека и по этой причине имеют наднациональный статус. Поэтому не существует юридически обоснованного варианта просто игнорировать борьбу с изменением климата», - говорится в постановлении [17].

Общая тенденция характеризует утверждающую позицию суда касательно тесной связи прав человека с изменением климата. Это можно проследить и в решениях национальных судов.

Так, в 2022 году Государственный совет Франции (высший административный суд страны) обязал государство выплатить штраф в размере 20 млн евро за недостаточно быстрые действия против загрязнения воздуха, которое ежегодно приводит к десяткам тысяч смертей в стране [18]. Государственный совет ранее оштрафовал французское правительство за неспособность принять необходимые меры для достижения европейских пороговых значений загрязнения воздуха мелкими частицами и диоксидом азота в нескольких городских районах Франции. В 2021 и 2022 годах государству было предписано выплатить три штрафа по 10 миллионов евро за каждую шестимесячную задержку. Сегодня Государственный совет отметил, что порог загрязнения мелкими частицами теперь достигнут во всех городских районах. Пороги содержания диоксида азота также были достигнуты в Тулузе и Экс-Марселе. Однако в Париже и Лионе они по-прежнему значительно превышают европейские пределы, где текущие и запланированные действия не приведут к снижению их уровня в кратчайшие возможные

сроки. Ввиду постоянного загрязнения в этих двух районах и принимая во внимание наблюдаемые улучшения, Государственный совет обязал государство выплатить два штрафа по 5 миллионов евро за два шестимесячных периода с июля 2022 года по июль 2023 года, тем самым уменьшение штрафа вдвое за каждый шестимесячный период [19].

В 2021 году Конституционный суд Германии удовлетворил иск несовершеннолетних экоактивистов. В феврале 2020 года группа немецкой молодежи подала иск против Федерального закона Германии об охране климата («Bundesklimaschutzgesetz» или «KSG») в Федеральный конституционный суд, утверждая, что цель KSG по сокращению выбросов парниковых газов на 55% до 2030 года по сравнению с уровнями 1990 года было недостаточно. Заявители утверждали, что KSG тем самым нарушила их права человека, защищенные Основным законом, конституцией Германии [20].

Заявители утверждали, что цель KSG к 2030 году не приняла во внимание обязательства Германии и ЕС по Парижскому соглашению ограничить повышение глобальной температуры «значительно ниже 2 градусов по Цельсию». Заявители утверждали, что для того, чтобы «внести свой вклад» в достижение целей Парижского соглашения, Германии необходимо будет сократить выбросы парниковых газов на 70% по сравнению с уровнем 1990 года к 2030 году. Их претензии в основном возникли из-за предполагаемых нарушений фундаментального права на последовательное будущее с человеческим достоинством, закрепленным в статье 1(1), и фундаментальным правом на жизнь и физическую неприкосновенность, закрепленным в статье 2(2) Основного закона. Истцы утверждали, что, требуя недостаточного сокращения выбросов парниковых газов в краткосрочной и среднесрочной перспективе и разрешая передачу квот на выбросы между Германией и другими государствами-членами ЕС, несмотря на неадекватность общей цели ЕС по сокращению выбросов, KSG допустил климатические воздействия, которые нарушают их основные права [21].

Неоспоримо, что международные экологические соглашения еще не достаточны для решения самых насущных экологических проблем, что требует укрепления верховенства экологического права, а для достижения этого «нужно ещё более закрепить полномочия международных судов выносить решения по экологическим вопросам, повысить степень транспарентности и расширить сферу применения экологических правовых принципов, а также обеспечить мониторинг исполнения принятых судами решений» [22].

В более широком смысле обеспечение верховенства права в вопросах эксплуатации природных ресурсов является ключевым средством, позволяющим добиться всеобъемлющего и устойчивого экономического роста и развития, а также уважения, защиты и реализации прав человека. Обеспечение управления природными ресурсами на устойчивой и

транспарентной основе - это движущая сила экономического благополучия и основа для построения стабильных и мирных обществ. Управление ресурсами, такими как трансграничные водные ресурсы, требует эффективного сотрудничества между совместно использующими их странами и надлежащей правовой основы для оказания содействия устойчивому управлению. Надлежащее управление природными ресурсами в соответствии с принципом верховенства права также является ключевым фактором в обеспечении мира и безопасности, подчеркивающим взаимосвязь между тремя направлениями деятельности системы Организации Объединенных Наций. Риск возникновения конфликтов с применением насилия возрастает в тех случаях, когда эксплуатация природных ресурсов наносит экологический ущерб и приводит к утрате средств к существованию или когда обеспечиваемые блага распределяются неравномерно. В этой связи обеспечение подотчетности частного сектора за его деятельность, а также поддержки частного сектора для укрепления верховенства права может иметь решающее значение [23].

Так, 6 мая 2021 года в деле *Milieudefensie et al. V. Royal Dutch Shell plc.* впервые было вынесено решение, обязывающее частную компанию снижать выбросы парниковых газов до определенного уровня. Нидерландская экологическая группа *Milieudefensie/Friends of the Earth* и соистцы предъявили иск к Shell, утверждая, что вклад Shell в изменение климата нарушает ее обязанность проявлять осторожность в соответствии с голландским законодательством и обязательствами в области прав человека. Дело было передано в Окружной суд Гааги. Соистцами выступали ряд других неправительственных организаций (*ActionAid NL, Both ENDS, Fossilvrij NL, Greenpeace NL, Young Friends of the Earth NL, Waddenvereniging*) и более 17000 граждан. Истцы добивались от суда решения, согласно которому Shell должна сократить выбросы CO₂ на 45% к 2030 году по сравнению с уровнями 2010 года и до нуля к 2050 году в соответствии с Парижским климатическим соглашением. Окружной Гаагский суд отклонил все иски от индивидуумов, приняв на рассмотрение только заявления от НКО, ввиду отсутствия личных интересов в вопросах изменения климата от деятельности глобальной корпорации, а также от зарубежного НКО *Action Aid* ввиду уникальности характера воздействия глобального потепления на все страны как по времени, так и по способам. То есть при подаче коллективного иска в данном случае интересы граждан Голландии и зарубежных стран не могут рассматриваться как схожие, что закреплено в ст. 3:305 а III части Гражданского кодекса Голландии. Эта же идея об уникальности влияния изменения климата на каждую территорию косвенно закреплена в Преамбуле Рамочной конвенции ООН об изменении климата от 1992 г [24].

В свете происходящего инклюзивный подход к климатической справедливости проявляется и в рамках Европейского Союза (ЕС). Так, лицом к лицу с ухудшающимся воздействием климата ЕС ввел Европейскую зеленую сделку, которая ставит перед собой цель достижения климатической нейтральности к 2050 году. ЕС стремится принять справедливый переход путем установления оптимальных социально-экономических условий, в которых люди готовы приспособиться к последствиям перехода к климатически нейтральной экономике. После рассмотрения принципов климатической справедливости, которые могут помочь распределить затраты и выгоды климатической политики, краткое изложение политики предлагает подход к климатической справедливости, основанный на приоритете удачи, как наиболее нормативно правдоподобный способ обеспечить социальную инклюзивность и содействие общему благополучию наименее обеспеченных слоев населения.

Особое место в деле обеспечения климатической справедливости принадлежит также неправительственным структурам. Среди них уместно выделить Фонд Мэри Робинсон - Климатическая справедливость, действия которого направлены на реализацию своего видения мира, занимающегося продвижением климатической справедливости.

Это платформа солидарности, партнерства и совместного участия для всех, кто заботится о глобальной справедливости, будь то отдельные лица и сообщества, страдающие от несправедливости, или защитники справедливости в обществах, богатых ресурсами.

Фонд Поставить справедливость и равенство в основу мер реагирования на изменение климата, особенно тех, которые обеспокоены тем, как лучше всего реагировать и адаптироваться к проблеме, которую оно создает для беднейших и наиболее уязвимых народов мира. Фонд преследует следующие цели:

- Предоставить бедным и уязвимым сообществам возможность говорить напрямую и так, чтобы их эффективно услышали, как о негативном влиянии изменения климата на их образ жизни, о его потенциале возникновения конфликтов, так и о том, что следует сделать в качестве ответных мер, в условия справедливости и справедливости.

- Содействовать заслушиванию таких сообществ, чтобы они могли выразить свою обеспокоенность по поводу негативного воздействия мер реагирования на изменение климата, которые слишком укоренены в технологиях и, как следствие, нечувствительны ко времени и месту.

- Помочь сформировать международную структуру, которая сводит к минимуму негативное воздействие изменения климата на бедные сообщества во всем мире.

- Привить будущим поколениям, лидерам в этой области и в обществе в целом четкое понимание взаимосвязи изменения климата с

вопросами развития и социальной справедливости посредством продвижения сильного аспекта прав человека в университетское обучение и образование по вопросам климата.

- Создать общее пространство для информации и обмена знаниями в области климатической справедливости, доступное для всех и являющееся источником солидарности для тех, кто обеспокоен изменением климата.

- Катализировать работу активистов, отдельных лиц, групп и сетей, чтобы способствовать реализации Принципов климатической справедливости.

- Содействовать развитию технологий, которые приводят к устойчивому развитию и способствуют улучшению качества жизни среди бедных и уязвимых слоев населения [25].

Климатическая справедливость также является важным составляющим справедливого перехода к устойчивому будущему. В ходе данного перехода уязвимые и маргинализированные группы населения, могут пострадать, если их не защитить и не проконсультироваться с ними. Например, растет обеспокоенность по поводу нарушений прав человека, связанных с добычей полезных ископаемых, необходимых для производства аккумуляторов для электромобилей.

III. Заключение

В целом же климатическая справедливость связывает права человека и развитие для достижения подхода, ориентированного на человека, защищающего права наиболее уязвимых людей и справедливого распределения бремени и выгод от изменения климата и его последствий. Климатическая справедливость вызывает необходимость справедливого управления мировыми ресурсами.

Проблемы климатической справедливости включают препятствия на пути к продовольственной справедливости, экологическому расизму, нарушение прав коренных народов, непропорциональное воздействие климатического кризиса на женщин и девочек, а также на бедные слои населения и рабочий класс, в том числе ухудшение имущественного неравенства, поскольку изменение климата затрудняет доступ к продовольствию, земле, чистой воде, помощи при стихийных бедствиях и другим ресурсам.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES):

1. Mayer B., van Asselt H. The Rise of International Climate Litigation // Review of European, Comparative & International Environmental Law. – 2023. –Vol. 32, N 2, Special issue: International Climate Litigation. – P. 176.
2. URL:
<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/442/80/pdf/n2244280.pdf> (last access: 17.05.24).

3. URL: <https://news.un.org/ru/story/2022/07/1428532> (last access: 15.05.24).
4. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n23/094/54/pdf/n2309454.pdf> (last access: 10.05.24).
5. URL: <https://news.un.org/ru/story/2023/03/1439312> (last access: 20.05.24).
6. URL (Commission on Small Island States: Letter to the Registrar of the International Tribunal for the Law of the Sea // Official website of the ITLOS): https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/31/Request_for_Advisory_Opinion_COSIS_12.12.22.pdf (last access: 17.05.24).
7. URL: https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf (last access: 17.05.24).
8. URL (Solicitud de Opinión Consultiva sobre Emergencia Climática y Derechos Humanos a la Corte Interamericana de Derechos Humanos de la República de Colombia y la República de Chile (9 de enero del 2023) // Sitio web oficial de la Organización de los Estados Americanos): https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/soc_1_2023_es.pdf (last access: 25.05.24).
9. URL: <https://www.unep.org/ru/novosti-i-istorii/press-reliz/chislo-klimaticheskikh-sudebnykh-tyazhb-velichilos-bolee-chem-v-dva> (last access: 14.05.24).
10. URL: <https://www.unep.org/ru/novosti-i-istorii/press-reliz/chislo-klimaticheskikh-sudebnykh-tyazhb-velichilos-bolee-chem-v-dva> (last access: 17.05.24).
11. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%22253600/20%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-233206%22%5D%7D> (last access: 21.05.24).
12. URL: <https://www.swissinfo.ch/rus/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-%D0%B8-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0/landmark-ruling-switzerlands-climate-policy-violates-human-rights/75425042> (last access: 19.05.24).
13. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%22239371/20%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-233261%22%5D%7D> (last access: 23.05.24).
14. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-233174%22%5D%7D> (last access: 17.05.24).

15. URL:
<https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPrICAqhKb7yhstmouIju%2F14z6o8I4G3YTJP7zTkztF46bmE3ilRFbvidB3GXW8LzKWzG4gM9vziil9V45TfLKPd3KyisMHdh8dyyzC2deH3%2BXdt%2FABP%2Bs7p8ci%2B3rbvuHgS66w3tpqqLbg%3D%3D> (last access: 10.05.24).
16. URL: <https://www.urgenda.nl/en/themas/climate-case/climate-case-explained/> (last access: 18.05.24).
17. URL:
<https://www.cliffordchance.com/insights/resources/blogs/business-and-human-rights-insights/2022/08/brazilian-supreme-court-recognises-the-paris-agreement-as-a-human-rights-treaty.html> (last access: 05.05.24).
18. URL:
https://www.lemonde.fr/en/environment/article/2022/10/17/french-state-sentenced-to-record-20-million-fine-for-excessive-air-pollution_6000682_114.html (last access: 11.05.24).
19. URL: <https://www.conseil-etat.fr/en/news/air-pollution-the-conseil-d-etat-orders-the-state-to-pay-two-fines-of-5-million-euros> (last access: 27.05.24).
20. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/ksg/BJNR251310019.html> (last access: 26.05.24).
21. URL: <https://climatecasechart.com/non-us-case/neubauer-et-al-v-germany/> (last access: 21.05.24).
22. URL:
<https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/EPLP-091-En.pdf> (last access: 22.05.24).
23. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/ru/rule-of-law-and-development/> (last access: 26.05.24).
24. URL: <https://climatecasechart.com/non-us-case/milieudefensie-et-al-v-royal-dutch-shell-plc/> (last access: 19.05.24).
25. URL: <https://www.mrfcj.org/about/mission-and-vision/> (last access: 26.05.24).

İqlim ədalətliyi prinsipinin təmin edilməsinin bəzi hüquqi məsələləri

TURQAY HÜSEYNOV*

Annotasiya

Məqalədə iqlim ədalətliyi prinsipinin təmin edilməsinin ayrı-ayrı məsələləri təhlil edilir. İqlim ədalətliyi prinsipinin formalaşmasına beynəlxalq və regional təşkilatların, habelə bu təşkilatların tərkibində fəaliyyət göstərən beynəlxalq və yerli məhkəmə təsisatlarının ümumi fəaliyyətləri prizmasından baxılır. Məhkəmələrin qərarları iqlim dəyişməsinə görə dövlətin məsuliyyəti prinsipinin təsdiqi baxımından təhlil edilir. İqlim dəyişmələri və onun tənzimləyici orqanları tərəfindən təsdiqlənməsi ilə bağlı dövlətlərin öhdəliklərinin sərtləşdirilməsinin qaçılmazlığı qeyd edilir. İqlim ədalətliyi prinsipinin formalaşmasında qeyri-hökumət təşkilatlarının xüsusi rolu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *iqlim ədalətliyi, iqlim dəyişikliyi, beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, dövlətlərin məsuliyyəti, dayanıqlı inkişaf, Paris Sazişi.*

Some legal issues of ensuring the principle of climate justice

TURGAY HUSEYNOV**

Abstract

The article analyzes individual issues of ensuring the principle of climate justice. The formation of the principle of climate justice is considered through the prism of the general activities of international and regional organizations, as well as international and domestic judicial institutions operating within these organizations. Court decisions are analyzed from the point of view of affirming the principle of state responsibility for climate change. The inevitability of tightening state obligations with respect to climate change and its normative approval is noted. The special role of non-governmental organizations in the formation of the principle of climate justice is determined.

Keywords: *climate justice, climate change, international law, human rights, state responsibility, sustainable development, Paris Agreement.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.06.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* H.e.d. / Bakı Dövlət Universiteti / email: turguy1973@gmail.com

** Doctor of Law / Baku State University / email: turguy1973@gmail.com

VERGİ HÜQUQU

VERGİDƏN YAYINMA İLƏ MÜBARİZƏDƏ YENİ YANAŞMALAR. VERGİ ƏXLAQI VƏ VERGİ İNTİZAMLILIĞI ANLAYIŞLARI

ƏSMƏR ƏLİYEVƏ*

Annotasiya

Vergi, ödəyicilərin xərcləyə biləcəyi gəlirlərində və xərcləmələrində azalmalara səbəb olmaqla onların qənaət edə bilmə imkanlarını azaldır. Odur ki, bir nəsnə olaraq vergi, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq heç bir cəmiyyətdə müsbət qarşılanmır. İqtisadiyyat və hüquq elmində formalaşmış hakim mövqə bundan ibarətdir ki, ödəyicilər vergini yalnız qanunu pozmaqdan və dolayısı ilə məsuliyyətə cəlb olunma qorxusundan ödəyirlər. Beləliklə də, hüquq normalarında tapa bildikləri ən kiçik boşluqdan istifadə etməklə qanuni və qanunazidd yollarla vergidən yayınırlar. Dövlətlər vergi siyasətini həyata keçirərkən vergi ödəyiciləri könüllü vergi ödəməyə sövq etməyə çalışırlar. Könüllü vergi ödəməyə gəlir səviyyəsi və vergi dərəcələri, sosial və demoqrafik amillər, cərimələr, audit ehtimalı, vergi yoxlamaları, subyektiv və obyektiv tədbirlər, maliyyə məsləhətçilərinin və ya vergi məsləhətçilərinin təsiri, mənəvi və sosial dinamika, vergi ödəmələrinin mürəkkəbliyi kimi amillər təsir edir. Könüllü vergi ödəməsinə təsir edən mühüm amillərdən biri də vergi əxlaqı institutudur. Vergi əxlaqı vergiləri ödəmək üçün daxili motivasiya kimi müəyyən edilir və bir çox sosial və psixoloji amillərdən təsirlənir. Bu məqalədə vergi əxlaqı anlayışı üzərində dayanılır və vergi əxlaqı ilə bağlı sosial və psixoloji elementlər ətraflı şəkildə araşdırılır. Bu kontekstdə sosial normalar, təqsir və utanç hissi, vəzifə və qorxu hissi, vergi ödəyicilərinin daxili motivasiyası və ədalət qavrayışı, vergi ödəyicisi ilə dövlət orqanı arasındakı münasibət kimi sosial-psixoloji elementlər vergi əxlaqı ilə bağlı izah edilir.

Açar sözlər: vergi əxlaqı, vergi öhdəliyi, vergi intizamı, vergi gəlirləri, vergidən yayınma, könüllü vergi.

I. Giriş

Vergi əxlaqının vergi hüququnda bir termin kimi formalaşması. Vergi bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin qarşısına qoyulmuş funksiyaları icra edə bilməsi üçün formalaşdırılan büdcənin əsas gəlir mənbəyidir. Məsələn, OECD-nin hesabatlarına əsasən 2022-ci il üçün Fransada vergi gəlirlərinin bütövlükdə ÜDM-a nisbəti 46.1 faiz olmuşdur. Bu o deməkdir ki, dövlət öz iqtisadi siyasətini formalaşdırarkən vergi intizamı xüsusi diqqət yetirməli olduğu məqamlardan bəlkə də birincidir [6].

OECD-nin 2019-cu ildə dərc etdiyi məlumatlara əsasən, daha çox vergi tutan ölkələrdə vergi əxlaqı ümumiyyətlə daha yüksək olur. Ölkələr arasında əhəmiyyətli fərqlər olsa da, ümumi nümunə ondan ibarətdir ki, verginin ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbəti yüksək olan ölkələrin daha yüksək vergi əxlaqı var. Bu, hökumətin effektiv fəaliyyəti, yüksək vergi əhval-ruhiyyəsi və könüllü vergiyə riayət (həmçinin effektiv icra) arasında fəzilətli dairənin göstəricisi ola bilər; və ya vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında fiskal müqavilənin sübutu (vətəndaşların effektiv dövlət xidmətləri müqabilində vergi ödəməyə hazır

---

* H.ü.f.d / Bakı Dövlət Universiteti / email: asmer_1985@yahoo.com

olması, (OECD/CAF/UN ECLAC, 2018)). Regional səviyyəli təhlil bu dinamikanı daha da sınaqdan keçirməyə imkan verir [6].

OECD-nin hesabatlarında göstərilir ki, yaş, təhsil, cins, din və hökumətə inam cəmiyyətdə vergi əxlaqına təsir göstərən amillərdən ən vacibləridir. Daha yaşlı, daha təhsilli və ya dindar olan şəxslərin qlobal səviyyədə vergi əxlaqının davamlı olaraq daha yüksək səviyyədə olduğu göstərilir. Hökumətə daha çox inamı olanların vergi əxlaqı da yüksək olur. Hesabatlara əsasən, OECD üzvü və Latin Amerikasına iqtisadiyyatları ən yüksək vergi əxlaqına, Afrika və Şərqi Avropa isə daha aşağı səviyyələrə malikdir [3].

Hüquqi termin olaraq, vergi intizamlılığı ilə yanaşı ədəbiyyatlarda son 20-30 ildə “vergi əxlaqı”, yaxud daha çox post sovet ərazisində yayılmış olan “vergi mədəniyyəti” ifadələrinə də rast gəlinir. Bütün bu terminlər nəticə olaraq vergi ödəyicilərində vergini ödəmək vərdişinin formalaşmasına xidmət edir. Lakin tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, heç bir cəmiyyətdə və tarixin heç bir dönməsində insanlar vergini könüllü olaraq ödəməyə razı olmayıblar, bəzi dövrlərdə hətta vergilərə dini don geydirilərək onları tanrı yolunda nəzir, günahların bağışlanması üçün haqq kimi insanlara təqdim ediblər. Buna misal olaraq, müsəlman dövlətlərində xərəcə, orta əsrlərdə xristian ölkələrində kilsələrin yığdığı müxtəlif vergiləri göstərmək olar.

Termin olaraq vergi əxlaqı ideyası ilk dəfə 1960-cı illərdə işlənsə də sonrakı illərdə onun tədqiqatına az yer verilmişdir [2, 10, 11].

90-cı illərdən başlayaraq vergi əxlaqı ifadəsi yenidən tədqiqat obyektikimi diqqət mərkəzinə çevrilməyə başlanmışdır [13].

Vergi əxlaqına verilən anlayışlardan ən geniş yayılmışı onun vergini ödəməyin instinktiv motivasiyası olmasıdır [14]. Luttmer və Singhal (2014) vergi əxlaqını gözlənilən faydadan kənar qeyri-mənəvi motivasiyaların və vergi uyğunluğu üçün amillərin məcmusu kimi müəyyən edirlər [8]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu məqalədə vergi əxlaqı, ilk növbədə rəsmi və qeyri-rəsmi institutlar arasında qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bununla belə, etiraf etmək vacibdir ki, fərdi xüsusiyyətlərin həm də fərdin vergi mənəviyyatının və beləliklə, vergiyə uyğunluq davranışının formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Vergi hüququ üzrə araşdırmaçılar bundan əlavə “vicdanlı ödəyicilər” adlandırılan şəxslər qrupunu da ayırır ki, onlar sadəcə olaraq xaraktercə vergidən “qaçmamağa meyllidirlər” [9] (Long və Swingen, 1991) və ondan yayınmağa çalışmırlar [14]. Bunun əksinə tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, aşağı vergi əxlaqına malik olan və vergidən yayınmanın faydalarını vergi intizamına riayət etmənin faydaları ilə müqayisə edən “vergidən yayınanlar” qrupunu tədqiqatçılar fərqləndirirlər [14]. Bütün bunlardan əlavə, vergidən yayınmaqdan həzz alan və bunu dövlətlə oynamaq kimi qəbul edən şəxslər də var [7].

II. Əsas hissə

2.1. Vergi əxlaqı sosial və hüquqi termin kimi.

Vergi əxlaqı institutunun ətraflı tədqiqi araşdırmaçılara belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, o, vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nail olunmağa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən anlayışlardan biridir. Buna hətta misal olaraq onu göstərirdilər ki, protestant Bavariyasında vergi nəzarətinin zəifliyi, hətta olmamasına baxmayaraq, fiziki şəxslərin 20 faizi vergini ödəyirdi. Doğrudan da, vergi əxlaqının səviyyəsi birbaşa olaraq vergi intizamlılığına təsir etməsə də, onun formalaşmasında mühüm rol oynayan faktor olmaqda qalır.

Vergi əxlaqının aşağı olması vergidən yayınmanın, kölgə iqtisadiyyatının yüksək olması, rəsmiləşdirilməmiş iş yerlərinin çox olması, rəsmiləşdirilməmiş əmək haqqı səviyyəsinin yüksək olması ilə müşayiət olunur.

Vergi əxlaqı izahı çox qəliz olan sosial anlayışdır. Bu anlayışın təhlili ilə bağlı ilk araşdırmalardan biri 1978-ci ildə Song və Yarrow tərəfindən aparılmışdır. Song və Yarrow vergi əxlaqı ilə vergi intizamlılığı (tax compliance) arasında qarşılıqlı əlaqəni izah edən bir model işləyib hazırlamışdır. Song və Yarrowun vergi intizamı davranışı modelinə görə, bəyanətmə və vergi intizamlılığı 3 ana faktordan ibarətdir - qanuni əsaslar, vətəndaşların vergi əxlaqı və konkret zamanda və müddətdə özünü göstərən digər faktorlardır. Hüquqi əsas (1) qanunların legitimliyi, (2) qanunun tətbiqi prosesinin effektivliyi və (3) vətəndaşların öz hüquqi öhdəliklərini başa düşməsi və qəbul etməsi ilə formalaşır. Vergi intizamlılığını asanlaşdıran və çətinləşdirən faktorlar gəlir səviyyəsi, işsizlik səviyyəsi və vergi inzibətçiliğinin səmərəliliyidir [12, s. 444].

Bu modeldə vergi əxlaqı vergiyə riayət olunmasına böyük təsir göstərir. Üstəlik bütün bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsi tamamilə aydındır. Vergi bəyannaməsi vergi əxlaqının ödənilməsinə təmin edən ən əhəmiyyətli faktorlardan biridir. Hüquqi baza, yəni vergi qanunlarının və vergi sisteminin ədalətliyi, başa düşülən və aydın olması, effektivliyi vergi əxlaqına təsir edir və eyni zamanda vergi əxlaqı fərdlərin gəlirlərinə təsir göstərir.

Vergi intizamlılığına təsir edəcək digər bir əlamət kimi onun vergidən yayınma ilə mübarizə normalarının effektivliyi ilə düz mütənəssib olmasıdır. Allingham və Sandmo qeyd edir ki, vergidən yayınma ilə mübarizədə cəzaların sərtliyi, məsuliyyətə cəlb edilə bilmə ehtimalı nə qədər yüksək olsa, ödəyicilərdə vergi intizamlılığı bir o qədər yüksək olacaqdır. Bu nəzəriyyə bir çox tədqiqatçılar tərəfindən tənqidlərə səbəb olmuşdur [3].

Başqa bir yanaşma Kelman və Vogel tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu yanaşmaya görə, insanlar müxtəlif səbəblərdən vergilərə əməl edirlər.

İntizamlılar vergini ödəyirlər, çünki onlar vergi ödəməyin lazımlı olduğuna inanırlar. Digər qrup şəxslər sosial normalardan, yaxud özlərinə yaxın olan insanların inanc və davranışlarından çəkindikləri üçün vergini ödəyirlər. Üçüncü qrup şəxslər isə sırf inancları səbəbilə vergini ödəyirlər [15, s. 62].

Ödəyicinin vergi öhdəliyinin ədalətli olmasını düşünməsi vergi əxlaqının qəbul olunmasında vacib ünsürdür. Bu mənada ölkənin vergi sisteminin nə

dərəcədə ədalətli olması ölkədə vergi əxlaqının səviyyəsi ilə düz mütənəsbidir. Ədalətli olmayan vergi sistemi vergidən yayınma səviyyəsinə birbaşa təsir edir. Bu sahədə kifayət qədər çox araşdırmalar vergidən yayınma ilə maliyyə öhdəliklərinin bərbərsizliyi arasında pozitiv əlaqəni sübut etməkdədirlər. Odur ki, dövlətlər öz vergi qanunvericiliklərini formalaşdırarkən vergiqoymanın bərabər, ümumi və ədalətli əsaslarla həyata keçirilməsinə çalışırlar.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin də 3.1-ci maddəsi vergilərin müəyyən edilməsinin və tutulmasının ilk əsası kimi yuxarıdakıları qeyd edir. Qeyd olunur ki, Vergilər haqqında qanunvericilik vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasına əsaslanmalıdır [13, maddə 3].

2.2. Vergi əxlaqının formalaşmasına təsir göstərə biləcək amillər.

Vergi əxlaqının izahında bizə yol göstərəcək əsas sosial və psixoloji ünsürlər sosial normalar, günahkarlıq və utanma hissi, vəzifə hissi və qorxu, daxili motivasiya, ədalət hissi və vergi ödəyici ilə cəmiyyət arasındakı münasibətlər kimi fərqləndirilə bilər.

Sosial normalar cəmiyyətin öz-özlüyündən formalaşdığı davranış qaydalarıdır. Məsələn, əgər cəmiyyətin digər üzvləri vergi ödəməyin vacib olduğuna inanacaq və bunu tələq edəcəklərsə, həmin cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdləri də vergini ödəməkdən yayınmamağa çalışacaqlar. Araşdırmalar göstərir ki, sosial normalar vergi intizamı təsir edən ən əsas göstəricidir.

Bəzi araşdırmalara görə günahkarlıq və utanma hissi vergi ödəyicilərinin vergi bəyannaməsinə təsir göstərə bilər. Vergi ödəyiciləri tərəfindən hiss edilən günahkarlıq və utanma hissi vergidən yayınmanın faydalarını azalda bilər. Günah hissi fərdlərin məsuliyyətsiz hərəkət etdiklərini və sosial norma və ya qaydanı pozduqlarını dərk etdikdə yaranan emosiyalardır. Dövlət orqanına vergi ödəmək öhdəliyi də sosial norma kimi qəbul edilir və ona görə də vergidən yayınan şəxslər özlərini günahkar hiss edirlər. 1980-ci ildə keçirilmiş vergi ödəyicilərinin rəy sorğusunda respondentlərin 50%-dən çoxu aşağıdakı hərəkətlərdən hər hansı birini etməkdən narahat olduqlarını bildirmişlər:

- İşgüzar fəaliyyətləri ilə bağlı yalan ifadələr vermək,
- Sağlamlılıqlarına çəkilən xərcləri həddən artıq göstərmək,
- Gəlirləri aşağı göstərmək,
- Bəyannamənin təqdim edilməməsi.

1990-ci ildə isə 355 şəxslə müsahibə aparılaraq aparılan digər araşdırmada isə şəxslərin vergidən yayınma da daxil olmaqla müxtəlif cinayətlərə meylləri araşdırılıb. Bu araşdırmanın nəticələrinə görə, vergidən yayınma nəticəsində yaranan günahkarlıq hissi hüquqi həmin əməllərə görə sanksiyalar təhlükəsindən qat-qat daha çox çəkindirici təsirə malikdir [4, s. 270].

Vergi əxlaqına təsir edən digər amil vergi ödəyicinin vəzifə və qorxu hissidir. Bu mövzuda aparılan araşdırmalara görə, yaxalanmanın şəxsi riskinin qavranılması obyektiv risk faktorlarından daha çox vəzifə hissi ilə bağlıdır. Yəni deyə bilərik ki, vergi ödəyicilərinin vergidən yayınma meyllərinə vəzifə hissi

mənfi təsir göstərir. Ona görə də vəzifə hissi artdıqca vergi ödəyicilərinin vergidən yayınma meyili azalır. Digər tərəfdən, yoxlamanın mümkünlüyü yalnız vergidən yayınmağa çox meyilli olan vergi ödəyicilərinə təsir göstərir. Digər vergi ödəyiciləri üçün vergi yoxlamalarının və vergi cərimələrinin artırılması vergi intizamlılığını o qədər də artırmır. Müvafiq olaraq, vətəndaşın sosial öhdəlik kimi vergi öhdəliklərinə əməl etməsinə münasibəti cəza qorxusundan, xərc və faydaların dəyişməsindən asılı olaraq dəyişir [4, s. 273].

Vergiə uyğunluq (tax compliance) davranışının izahında tədqiqatçılar tərəfindən sosial motivasiya ilə yanaşı, daxili motivasiyanın da vacib olduğu vurğulanır və vergi əxlaqına daxili motivasiyanın xüsusi forması kimi baxılır. Başqa sözlə, rəşional seçim kontekstindən əl çəkmədən psixoloji təsirin iqtisadiyyata daxil edilməsinə cəhd edilir. Bu yanaşma vergi uyğunluğu təhlilində daxili motivasiya ilə xarici motivasiya arasında əks əlaqəni ehtiva edir. Fiziki şəxslər, yoxlamalar və vergi uyğunsuzluğuna görə cəzalar artdıqca xarici motivasiyanın artdığını hiss edirlər. Digər tərəfdən, bu vəziyyət vergilərə əməl etmək üçün daxili motivasiyanı azaldır. Belə olan halda sərt vergi siyasətinin vergi əxlaqına real təsirini müəyyən etmək mümkün deyildir. Əgər vergi ödəyiciləri daxili motivasiyanı tanıyırlarsa, onlar fürsətçi ola və vergidən yayına biləcəklərini hiss edə bilirlər. Bu yanaşmada siyasi alətlərin daxili motivasiyanın dəstəklənməsi və ya zərər verməsi ilə bağlılığı nəzərə alınır. Çünki daxili motivasiya siyasi alətlərin həyata keçirilməsindən asılıdır. Bununla belə, tədqiqatçılar düşünür ki, vicdanlı vergi ödəyiciləri sərt vergi siyasətinin birbaşa vicdansız vergi ödəyicilərinə qarşı yönəldiyini dərk etdikdə onların vergi əxlaqı azalmayacaqdır [14, s. 70].

Vergi əxlaqı bir anlayış olaraq, iqtisadçılar, politoloqlar, psixoloqlar tərəfindən qismən araşdırılsa da, hüquq elmində onun tədqiqi və təhlilinə demək olar ki, rast gəlinmir. Məqalədə mövcud mövzu ilə əlaqədar tədqiqatları təhlil edərək, növbəti hissədə bu terminin hüquq normalarında hansı formada bürüzə verməsi barədə danışacağıq.

III. Nəticə

Vergi intizamlılığını artırmaq üçün dövlətlərin ideya olaraq ortaya atdıqları vergi əxlaqı termini son illər qanunverçilik aktlarına da norma kimi salınmaqdadır. Bununla dövlət, vergi ödəyicidə vergini ödəmək vərdişinin tək cə məsuliyyətdən qaçmaq üçün deyil, həm də ictimai vəzifələrinin icrası üçün olduğu düşüncəsi kimi formalaşdırılmasına nail olmaq istəyir.

Belə tendensiyalar milli qanunverçiliyimizə daxil edilən yeni anlayışlarda da sezilir. Məsələn, könüllü açıqlama, vergi partnyorluğu sazişi, vergi öhdəliklərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi institutları buna misal ola bilər. Təcrübədə bu yeniliklərin nə dərəcədə səmərəli olması və nə vergi intizamlılığına hansı səviyyədə təsir göstərməsi hələ də suallar və şübhələr doğursa da, qanunvericinin belə bir təşəbbüsü hər bir halda müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumiyyətlə vergi qanunvericiliyinin bir çox normalarının təhlili bizə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, məcəllə ödəyicilərdə vergi ödəmənin yalnız məsuliyyət qorxusundan deyil, əxlaq işi və vətəndaşlıq vəzifəsini icra etmənin realizəsinin bir forması kimi müəyyənləşdirir.

Könüllü açıqlama – səyyar vergi yoxlaması başa çatdıqdan sonra yoxlama zamanı aşkar edilməyən və vergi öhdəliyinin, habelə məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta və icbari tibbi sığorta haqları üzrə öhdəliyin yaranmasına səbəb olan halların vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi orqanlarına könüllü olaraq bəyan edilməsidir. Bu, vergi ödəyicisində vergi əxlaqının formalaşması üçün ona qanunverici tərəfindən təklif edilən güzəşt formasıdır. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 72.5-2-ci maddəsinə əsasən, könüllü açıqlama edildiyi halda təqdim edilmiş hesabat üzrə vergi ödəyicisi tərəfindən yalnız hesablanmış vergi məbləği, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta və icbari tibbi sığorta haqları ödənilir [13, maddə 72]. Yəni vergi ödəyicisi hüquq pozuntusunun vergi orqanı tərəfindən aşkar ediləndə könüllü formada etiraf etdikdə ona hər hansı bir maliyyə sanksiyası, yaxud inzibati məsuliyyət tədbiri tətbiq edilmir. Bu, vergi ödəyicisində vergi əxlaqının formalaşması ilə yanaşı, vergi orqanlarını da əlavə iş yükündən azad etmək istiqamətində qanunvericinin səmərəli addımı olaraq qiymətləndirilməlidir.

Vergi əxlaqının formalaşmasına yönələn məcəllənin digər bir institutu vergi partnyorluğu sazişidir. Məcəllə vergi partnyorluğu sazişini vergi orqanı ilə vergi ödəyicisi arasında vergi risklərinin minimallaşdırılması məqsədi ilə könüllü şəkildə bağlanmış niyyət razılaşması kimi nəzərdən keçirir.

Qanunvericiliyə əsasən, vergi partnyorluğu sazişinin bağlanması vergi risklərinin minimallaşması ilə yanaşı, sahibkarlığa lüzumsuz müdaxilələrin qarşısını almaq, sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq kimi məqsədlər daşıyır.

Öz-özlüyündə ideya kimi vergi partnyorluğu sazişi vergi ödəyicilərində vergi əxlaqının formalaşması üçün müsbət addım kimi qiymətləndirilsə də, təəssüf ki, təcrübədə özünü doğrultmamaqdadır. Vergi partnyorluğu sazişi həm vergi ödəyicisinin, həm də vergi orqanının qanunda nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrindən kənara çıxmamaqla, onlara heç bir əlavə güzəşt, üstünlük, həvəsləndirmə tədbiri nəzərdə tutmur. Beləliklə də, nə vergi orqanının, nə də vergi ödəyicisinin bu sazişi bağlamaq üçün təşəbbüs göstərməməsi ilə nəticələnərək, faktiki olaraq ölü norma olmaqda davam edir.

Vergi öhdəliklərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi vergi partnyorluğu sazişinə bənzərsə də, daha konkret tənzimləməni nəzərdə tutur. Belə ki, öhdəliklərin əvvəlcədən müəyyən edilməsi barədə vergi orqanının vəzifəli şəxsinin qərarı bütün əməliyyatlara münasibətdə deyil, dairəsi qanunvericiliklə dəqiq müəyyən edilmiş əməliyyatlar barəsində tətbiq edilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 77-1-ci maddəsində deyilir ki, dəyəri on milyondan aşağı olan əməliyyatlara görə vergi öhdəliklərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi barədə qərar verilməsindən imtina olunur. Yuxarıdakı digər iki növ tənzimləmə kimi vergi öhdəliklərinin qabaqcadan müəyyən edilməsi barədə qərar

da vergi risklərinin minimallaşmasına xidmət etmələri ilə yanaşı, vergi ödəyicilərində vergi intizamlılığının artmasına da kömək göstərir [13, maddə 77-1].

Nəticə etibarilə bütün bu yeni anlayışlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə tutulan vergilərin ödənilməsinin daha səmərəli təmin olunması istiqamətində atılmış müsbət addımlar olaraq qiymətləndirilə bilər.

Vergi əxlaqı və ümumilikdə vergi intizamlılığı barədə fikirləri bir araya gətirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Vergi əxlaqı vergi intizamlılığına təsir göstərən ən əsas amillərdən biridir.
- Vergi əxlaqının özünün səviyyəsinə təsir edən ən vacib amillər cəmiyyətin hüquqi savadının yuxarı olması, daxili motivasiya, dini və digər mənəvi dəyərlər və hökumətə inamdır.

Hökumətə inam faktorunun isə öz daxili ünsürlərini fərqləndirərək, buraya aşağıdakıları daxil edə bilərik:

- ✓ ədalətli vergi siyasətinin mövcudluğuna inam
- ✓ şəffaf vergi administrasiyasının mövcudluğuna inam
- ✓ ədalətli büdcə bölüşdürülməsinə inam.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. A.Mirzayeva, A.Aliyeva, F.Cabbarlı. Tax law. Baku, 2023, 560 p.
2. Alm, J. and Torgler, B. (2004), “*Estimating the determinants of tax morale*”, Proceedings: Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association, Vol. 97, pp. 269-274.
3. Allingham, M.G. and Sandmo, A. (1972), “*Income tax evasion: a theoretical analysis*”, Journal of Public Economics, Vol. 1 Nos 3-4, pp. 323-338.
4. Handan Kaynar Bilgin. Vergi ahlakının teorik çərçevesi. Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, 2011, Sayfa 259-278
5. Horodnic, I.A. (2018), "Tax morale and institutional theory: a systematic review", International Journal of Sociology and Social Policy, Vol. 38 No. 9/10, pp. 868-886.
6. <http://oecd.org.chrome.extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.oecd.org/tax/revenue-statistics-france.pdf> (last access: 20.08.24).
7. Kirchler, E., Muehlbacher, S., Kastlunger, B. and Wahl, I. (2007), “*Why pay taxes? A review of tax compliance decisions*”, International Studies Program Working Paper No. 07-30, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University, Atlanta, GA, December.
8. Luttmer, E.F.P. and Singhal, M. (2014), “*Tax morale*”, Journal of Economic Perspectives, Vol. 28 No. 4, pp. 149-168.

9. Long, S. and Swingen, J. (1991), “The conduct of tax-evasion experiments: validation, analytical methods, and experimental Realism”, in Webley, P., Robben, H., Elffers, H. and Helsing, D. (Eds), *Tax Evasion: An Experimental Approach*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 128-138.
10. Schmolders, G. (1970), “*Survey research in public finance: a behavioural approach to fiscal theory*”, *Public Finance*, Vol. 25 No. 2, pp. 300-306.;
11. Strümpel, B. (1969), “The contribution of survey research to public finance”, in Peacock, A.T. (Ed.), *Quantitative Analysis in Public Finance*, Praeger Publishers, New York, NY, pp. 14-32
12. Song, Y.-d. & Yarbrough, T. E. (1978). Tax ethics and taxpayer attitudes: A survey. *Public Administration Review*, 38(5), 442-452. <https://doi.org/10.2307/975503> (last access: 29.08.24)
13. The Tax Code of Azerbaijan Republic. <https://e-qanun.az/framework/46948> (last access: 27.08.24).
14. Torgler, B. and Schneider, F. (2009), “*The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy*”, *Journal of Economic Psychology*, Vol. 30 No. 2, pp. 228-245.
15. Vogel, J. (1974). Taxation and public opinion in Sweden, An interpretation of recent survey data. *National Tax Journal*, 27(4), 449-513. <https://doi.org/10.1086/NTJ41861983> (last access: 23.08.24).

**New approaches in procedures against tax evasion.
Definition of tax morale and tax compliance**

ASMAR ALIYEVA*

Abstract

Taxes reduce the ability of taxpayers to save by reducing their disposable income and spending. Therefore, tax is not welcomed in any society, regardless of the level of development. The ruling position in economics and law is that taxpayers pay taxes only because of breaking the law and fear of being held accountable. Thus, they evade taxes in legal and illegal ways by using the smallest loophole they can find in the legal norms. When implementing tax policy, states try to encourage taxpayers to pay taxes voluntarily. Income level and tax rates, social and demographic factors, fines, probability of audit, tax audits, subjective and objective measures, influence of financial advisors or tax advisors, moral and factors such as social dynamics and the complexity of tax payments. One of the important factors affecting voluntary tax payment is the institution of tax morale. Tax morale is defined as the internal motivation to pay taxes and is influenced by many social and psychological factors. This article focuses on the concept of tax morale and examines the social and psychological elements related to tax morale in detail. In this context, socio-psychological elements such as social norms, sense of guilt and shame, sense of duty and fear, inner motivation of taxpayers and perception of justice, relationship between taxpayer and state body are explained in relation to tax morale.

Keywords: tax morale, tax liability, tax discipline, tax revenues, tax evasion, voluntary tax.

---

* PhD in Law / Baku State University / email: asmer_1985@yahoo.com

**Новые подходы в борьбе с уклонением от уплаты налогов.
Понятия налоговой морали и налоговой дисциплины**

АСМАР АЛИЕВА**

Резюме

Налог снижает способность налогоплательщиков сберечь. Поэтому налог не приветствуется ни в одном обществе, независимо от уровня его развития. В экономике и праве сложилась господствующая позиция: налогоплательщики платят налоги только из-за нарушения закона и страха быть привлеченными к ответственности. Таким образом, они уклоняются от уплаты налогов законными и незаконными способами, используя малейшие лазейки, которые они могут найти в правовых нормах. Когда государства реализуют налоговую политику, они пытаются заставить налогоплательщиков платить налоги добровольно. На добровольную уплату налогов влияют такие факторы, как уровень доходов и налоговые ставки, социальные и демографические факторы, штрафы, вероятность проверки, налоговые проверки, субъективные и объективные меры, влияние финансовых консультантов или налоговых консультантов, моральная и социальная динамика, сложность налогообложения. Одним из важных факторов, влияющих на добровольную уплату налогов, является институт налоговой морали. Налоговая мораль определяется как внутренняя мотивация платить налоги и находится под влиянием многих социальных и психологических факторов. В данной статье основное внимание уделяется концепции налоговой морали и подробно рассматриваются социальные и психологические элементы, связанные с налоговой моралью. В этом контексте объясняются такие социально-психологические элементы, как социальные нормы, чувство вины и стыда, чувство долга и страха, внутренняя мотивация налогоплательщиков и восприятие справедливости, отношения между налогоплательщиком и государственным органом.

Ключевые слова: налоговая мораль, налоговая ответственность, налоговая дисциплина, налоговые доходы, уклонение от уплаты налогов, добровольный налог.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.08.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

** Д.ф.п.п. / Бакинский Государственный Университет / email: asmer_1985@yahoo.com

İNFORMASIYA HÜQUQU

VİRTUAL MƏKANDA ŞƏXSİ TOXUNULMAZLIQ HÜQUQUNUN QORUNMASI

ELNUR HÜMBƏTOV*

Annotasiya

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində bu gün dünya hər sahədə sürətli rəqəmsal transformasiyanı yaşayır və virtual mühitlər həyatımıza sirayət etmişdir. Texnologiyanın və xüsusilə virtual media platformalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanların şəxsi həyatına qeyri-qanuni müdaxilələrin edilməsi əvvəlkindən daha asan olduğu üçün belə müdaxilə halları günbəgün artmaqdadır. Bu da virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq hüququnun qorunmasına dair tənzimləmələrin dövrün tələbinə uyğunlaşdırılmasını şərtləndirir. Məqalədə virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq hüququnun qorunmasına dair ilkin şərtlər və qaydalar, fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin təminatı üzrə tədbirlər təhlil edilmiş, bu sahədə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *virtual məkan, insan hüquqları, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, fərdi məlumat, milli-hüquqi tənzimləmə, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə.*

I. Giriş

Kütləvi kommunikasiya vasitəsi olan internet özü ilə bəzi problemlər də gətirmişdir. İnternetdəki fərdi məlumatlar həm dövlət orqanları, həm də özəl sektor tərəfindən müxtəlif qanuni məqsədlər üçün toplanır və saxlanılır. Sonradan şəxslə bağlı bir çox mühüm qərarlar həmin məlumatlar əsasında verilir. Ona görə də fərdi məlumatların dəqiq, etibarlı və təhrifsiz saxlanması vacib məsələdir. Bundan əlavə, fərdi məlumatların sistemdə lüzumsuz yerə uzun müddət saxlanması da bir çox hüquqlara qarşı yönəlir (məsələn, unudulmaq hüququ).

Ənənəvi olaraq, şəxsi toxunulmazlıq hüququ konkret şəxslə əlaqəli təhlil edilir. Bəs virtual məkanda və ya virtual dünyada şəxs dedikdə kim nəzərdə tutulur? – Web 2.0 platformalarının yayılması ilə müzakirə olunmağa başlayan, süni intellektin inkişafı ilə davam edən və Web 3.0 platformalarının tətbiqi ilə avatarlar kontekstində müzakirə olunmağa davam edən rəqəmsal şəxs və ya elektron şəxs anlayışı dövrümüzün ən çox müzakirə olunan mövzularındandır.

II. Virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq

hüququnun qorunması: ilkin şərtlər və qaydalar

2017-ci ildə dərc edilmiş “Avropa Parlamentinin Hüquq Məsələləri Komitəsinin Robottexnika üzrə Təvsiyə Hesabatı” elektron və ya rəqəmsal şəxsiyyətlərin hüquqi və tənzimləyici nəticələrini aradan qaldıran tövsiyələr təqdim edir. Hesabat çərçivəsində rəqəmsal və ya elektron şəxsiyyətə əsaslanan süni intellekt üçün xüsusi hüquqi statusun yaradılmasının zəruriliyi və ediləcək tənzimləmələrin bu kontekstdə nəzərə alınması lazım olduğu bildirilir.

---

* H.ü.f.d. / Bakı Dövlət Universiteti / email: elnur_88@inbox.ru

Hesabatda əsas tövsiyələrdən biri süni intellekt və elektron şəxsiyyətlər üçün xüsusi hüquqi statusun yaradılmasıdır. Hesabat rəqəmsal şəxslərin unikal xüsusiyyətlərini və imkanlarını tanıyan və onların virtual mühitdə hüquq və vəzifələri ilə bağlı təlimatları təqdim edən tənzimləyici çərçivəyə ehtiyacı vurğulayır. Bundan əlavə, hesabat bu texnologiyalara nəzarət edəcək və tənzimləyən robot texnika və süni intellekt agentliyinin yaradılmasını tövsiyə edir. Bu agentlik robot texnika və süni intellektin məsuliyyətli inkişafı və istifadəsi üçün siyasətlərin, standartların və təlimatların yaradılmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayacaq. Məqsəd bu texnologiyaların etik prinsiplərə uyğun olaraq hazırlanmasını və istifadəsini təmin etmək, fərdlərin və cəmiyyətin hüquq və mənafələrini qorumaqdır. Bundan əlavə, hesabat robot texnika və süni intellektin tənzimlənməsində sərt və yumşaq qanunların birləşməsinin vacibliyini vurğulayır, bu texnologiyaların mürəkkəbliyini və sürətli inkişafını nəzərə alaraq yeni inkişaflara uyğunlaşa bilən və yaranan problemləri həll edə bilən çevik tənzimləmə modelini təklif edir [4].

Virtual dünya istifadəçilərinin və virtual dünya operatorlarının hüquq və vəzifələrini müəyyən etmək və mümkün mübahisələri həll etmək üçün onlar arasında hüquqi əlaqə müəyyən edilməlidir. Virtual aləm operatoru platformanın istifadə şərtlərini yaradır, öz saytında dərc edir və platformanın əhatə dairəsi daxilində xidmətlərə daxil olmaq üçün platforma istifadəçilərinin onlara əməl etməsini gözləyir. İstifadəçilər qeydiyyatdan keçmək, avatar yaratmaq və rəqəmsal şəxsiyyət yaratmaq mərhələlərini keçərək bu platformalara qoşulduqda bu platformanın müəyyən edilmiş qaydalarını qəbul etmiş sayılırlar. İstifadə qaydalarında bildirilir ki, bu qaydaları virtual kainat platformalarına daxil olduqda və istifadəyə başlayanda istifadəçi tərəfindən qəbul edilmiş sayılacaq və istifadəçi əvvəlcə bu qaydaları oxuyub qəbul etməyə yönəldilir və qəbul edildikdən sonra xidmətdən faydalanmağa başlayır. Əslində qeyd olunan istifadə qaydaları mahiyyət etibarilə virtual aləm istifadəçisi ilə operatoru arasında istifadə şərtləri, konfidensiallıq və təhlükəsizlik siyasəti, məzmun siyasəti kimi virtual dünyaya daxil olmaq, istifadə etmək və ondan faydalanmaq üzrə hüquq və öhdəlikləri müəyyən edən müqaviləni təşkil edir. Şəxsi toxunulmazlıq aspektindən xidmət müqaviləsinin konfidensiallıq siyasəti şərh olunmalıdır. İnsanların məlumatları konfidensiallıq siyasətlərində göstərilən şərtlərə uyğun olaraq virtual dünya platformaları tərəfindən toplanır. Belə toplanma iki formada ola bilər:

Birincisi, şəxsin qeydiyyatdan keçərkən və öz avatarını yaradarkən yüklədiyi fotosəkil, qaş rəngi, göz rəngi, üz növü, saç düzümü, e-poçt ünvanı, yaş, cins, yer, milliyət, təhsil kimi bir çox məlumatlar şəxsin özü tərəfindən təqdim olunur.

İkinci qrup məlumatlar isə virtual aləmin istifadəsi zamanı toplanır. Məsələn, avatarının qarşılıqlı əlaqələri, virtual kainatda ünsiyyət qurduğu digər avatarlar, kripto valyuta alış-veriş seçimləri, fiziki alış-veriş seçimləri və s.

İstifadə müqavilələrində istifadəçinin təqdim etdiyi məlumatların bəzilərinin digər istifadəçilərə məlum olmaması kimi əlavə seçimlər təklif oluna bilər ki, bu təklif adətən qeydiyyatdan keçmə zamanı edilir. İstifadəçilər bu seçimi seçdiyi halda digər istifadəçilər bu məlumatı əldə edə bilməyələr də, virtual dünya platforması bütün bu məlumatları öz serverlərində yerləşdirir. Məhz belə yerləşdirmə və saxlanma istifadəçilərin fərdi məlumatlarının qorunması ilə bağlı hüquqi və texniki tədbirlərin düzgün aparılmasını tələb edir.

Virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq hüququ iki halda pozula bilər: istifadəçilərin özləri tərəfindən digər istifadəçilərə və ya virtual məkanın istifadəçisi olmayan üçüncü şəxslərə qarşı pozuntu halları; virtual məkanda təhlükəsizliyin tam təmin olunmaması və kibercinayətlərin törədilməsi nəticəsində.

Web 3.0 platformaları blokçeyn əsaslı olsa və insanların mərkəzləşdirilməmiş strukturda sərbəst şəkildə məzmun istehsal və istehlak etdiyi sahələr kimi görünərsə də, bu sərbəstliyin hüquq sistemindəki məhdudiyyətlərindən biri başqalarının hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasıdır. Belə ki, istifadəçilər virtual məkan platformaları tərəfindən təqdim edilən təhsil sahələri, sosiallaşma sahələri, konsertlər, şənlik tədbirləri, mədəniyyət və incəsənət sərgisi sahələri, oyun meydançaları kimi məzmunlara öz avatarları ilə daxil olub onlara təqdim olunan məzmunu istifadə edə bilərlər. İstifadəçilərin avatarlarının bu məzmunlardan faydalanarkən digər avatarlarla qarşılıqlı əlaqəsi, məzmunu istehlak edərkən davranışları və hərəkətiliyi platforma tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər. Virtual aləmdə istifadəçi həm də blokçeynində qeydiyyatdan keçmiş domen satın alaraq öz məzmununu yaratmaq imkanına malikdir. Bu məzmunu yaradarkən istifadəçinin əməl etməli olduğu qaydalar sırasında başqalarının şəxsi toxunulmazlıq hüququnu pozan məzmunun yerləşdirilməsi qadağandır: başqasının adından və ya şəkildən istifadə edərək digər istifadəçilərin görə biləcəyi şəkildə avatar yaratmaq; yaradılmış avatara şəxsin şərəf və ləyaqətinə, xələl gətirən hərəkətlər etmək; məzmununda başqasının şəxsi həyatı haqqında məlumatları yerləşdirmək; başqa istifadəçinin avatarının onun icazəsi və xəbəri olmadan virtual məkanda iştirak etdiyi fəaliyyətləri açıqlamaq və s.

Ümumilikdə, hesab etmək olar ki, nifrət nitqinin məzmununa daxil olan məlumatların yerləşdirilməsi də başqalarının şəxsi toxunulmazlıq hüququna qəsd etmiş olur. Belə hallarda platformaya bildiriş prosedurları mövcuddur. Şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması ilə bağlı zəruri ərizə formaları və sübutedici sənədlər yüklənərək virtual məkan operatoruna bildirilir və platforma tərəfindən bildirilmiş məzmunun platformanın məzmun siyasətinə uyğunluğu yoxlanılır. Məzmun siyasətinin pozulması aşkar edilərsə, virtual aləm operatoru məzmunun bloklanması, hesabın dayandırılması və hesabın bloklanması kimi daxili sanksiyalara əlavə olaraq hüquqi tədbirlər görə bilər. Platformadan məzmunu bloklayaraq yanaşı, şəxsi toxunulmazlıq hüququ pozulmuş şəxs başqa qanuni addımlar da ata bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, ikinci pozuntu halları təhlükəsizliyin tam təmin olunmaması ilə əlaqədardır. Baxmayaraq ki, virtual aləmlə bağlı xidmət müqavilələrində təhlükəsizlik siyasəti vacib elementlərdən sayılır, məlumatların tamlığının, konfidensiallığının və əlyetərliyinin təmin edilməməsi bir çox hallarda fərdi məlumatların qorunmamasına, eləcə də kibercinayətlərin törədilməsinə şərait yaradır. Burada xüsusilə faydalı proqramlarda gizlənən və ya başqa fayl kimi gizlədilmiş proqram təminatını qeyd etməliyik. Məsələn, Trojan atı proqramı və xameleon kimi proqram təminatı əksər kompüter istifadəçilərinin əldə etmək istəyə biləcəyi faydalı proqram təminatına əlavə edilir və sonra sistemi zədələməyə başlayır [6, s. 38]. Xameleon sistemdəki bütün istifadəçilərin ad və şifrələrini öz gizli faylında qeyd edir. Daha sonra sistemin texniki xidmət üçün müvəqqəti bağlanacağı barədə mesaj göndərir. Bunu edərkən bu proqram təminatından istifadə edən şəxs sözügedən gizli fayla daxil olur və istifadəçilərin ad və şifrələrini əldə edir.

İnternet infrastrukturunu və sosial medianın verdiyi imkanlarla insanların söhbətlərinin elektron mühitlərdə qeydə alınması və dinlənməsi ilə yanaşı, Instagram, Facebook kimi sosial platformalarda da istifadə oluna bilər. Onu Decentraland, Sandbox, GoArt kimi metaverse platformalarında digər tərəflərə təqdim etmək də şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması deməkdir.

Hüquqi tənzimləmə və doktrinanın ümumiləşdirilməsinə əsasən, virtual məkanlarda şəxsi toxunulmazlıq hüququna qəsd edən daxili və xarici təhdidləri fərqləndirmək olar. Daxili təhdidlər virtual aləmin daxilindən ya istifadəçilər, ya da platformanın fəaliyyətinə nəzarət edən subyektlər tərəfindən törədilir. Xarici təhdidlər isə virtual aləmdən kənar şəxslərin (məsələn, hakerlərin) törətdiyi pozuntuları əhatə edir.

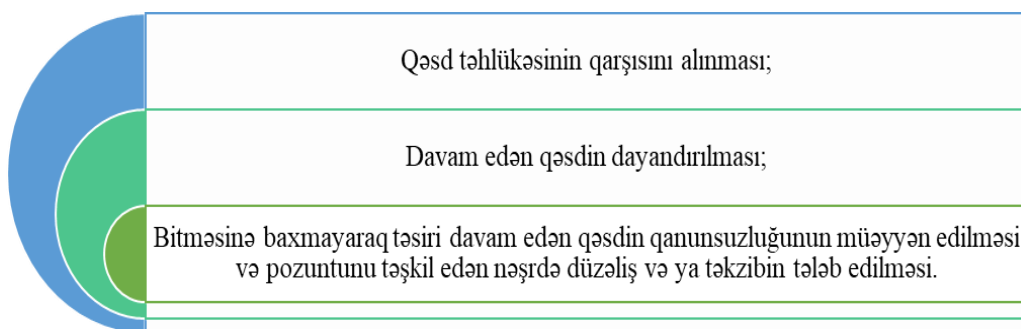
Virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması halları bu hüququn məzmununa daxil olan fərdi məlumatlardan asılı olaraq dəyişir. İlk növbədə şəxsin adı və soyadı ilə əlaqədar məsələlərə toxunmaq istərdik. Qeyd olunduğu kimi, domen adları virtual məkan üçün vacib elementlərdən biridir. Bir çox hallarda domen adlarının seçimi zamanı başqa şəxslərin adlarından istifadə etməklə onların şəxsi toxunulmazlıq hüququna qəsd edilir. Domen adlarının qorunması hər bir dövlətdə fərqli şəkildə təmin edilir. Məsələn, Almaniyada domen adı şəxsi toxunulmazlıq hüququna aid müddəalarla qanuni olaraq qorunur [9, s. 159]. ABŞ və Böyük Britaniyada bu qoruma daha çox əmtəə nişanı hüququnu tənzimləyən qaydalara əsasən təmin edilir [3]. Azərbaycanda əmtəə nişanları istiqamətində tənzimləmə nəzərdə tutulsa da (Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında Qanun – maddə 32), başqa şəxsin adından istifadə ilə bağlı yalnız tanınmış şəxsiyyətlərin adı, soyadı və ya təxəllüsündən istifadəyə icazə verilmir [7].

Şəxs domen adı kimi onunla heç bir əlaqəsi olmayan üçüncü şəxsin adından istifadə edə bilər. Xüsusən də məşhur şəxslərin adları irqçi təbliğat və pornoqrafik saytlar üçün domen adı kimi qeydə alınır. Belə hallarda məsuliyyət məsələsi necə həll olunur? – Məsələ burasındadır ki, domen adının əldə

olunması www.whois.az və online.az saytlarında yerləşdirilən məlumatlar natamamdır. Konkret bilmək olmur ki, adı çəkilən Qaydaların 4.3-cü maddəsində öz əksini tapmış Stopl-list siyahıya nələr daxildir. Bundan əlavə, domen adları ilə bağlı yaranan digər mübahisə növü birdən çox şəxsin və ya qurumun addan haqlı olaraq istifadə etmək istəməsi səbəbindən yaranır. Məsələn, eyni ad və soyadlı iki şəxs öz adları ilə sayt açmaq istədikdə və ya müxtəlif qeydiyyat bölgələrinə malik iki şirkət öz adları ilə sayt açmaq istədikdə belə problem yarana bilər. Domen adları unikaldir, yəni qeydə alınmış domen adı ikinci dəfə qeydə alınmaz. İnternet hüququna xas olan domen adları sistemində “ilk gələnə ilk xidmət” prinsipi tətbiq olunduğundan bütün hallarda ədalətli həllə nail olmaq mümkün deyil. Belə hallarda hansı adın üstünlük hüququ olduğu müəyyən edilməli və ya digər adı çəşdirmə təhlükəsi varsa, bu təhlükə aradan qaldırılmalıdır. Başqa sözlə, domen adları üzərində rəqabətli hüquqlar olduqda, domen adı prioritet prinsipinə deyil, üstün hüquq prinsipinə uyğun olaraq ayrılmalıdır [5, s. 515].

Qeyd etməliyik ki, domen adlarının qeydiyyatında olan boşluq və çatışmazlıqlar əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması və kiberskvotinq hallarının da artmasına şərait yarada bilər. Kiberskvotinq ümumiyyətlə başqasının ticarət nişanının domen adında pis niyyətlə qeydiyyatıdır. Sözügedən Qaydalarda məsuliyyət məsələsinin müəyyən olunması zamanı qeyri-dəqiqliyin aradan qaldırılması sadalanan pozuntuların qarşısının alınması üzrə uğurlu yol ola bilər.

Virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulmasının mübahisələndirilməsi aşağıdakı formalarda ola bilər:

Qəsd və ya pozuntu təhlükəsinin qarşısının alınması ilə bağlı iddia o hallarda qaldırılır ki, şəxsiyyətə qarşı qəsd hələ başlamasa da, müəyyən konkret əməl və faktlar əsasında pozuntunun baş vermə ehtimalı yüksəkdir. Məsələn, öz fotolarının internet saytında paylaşılacağını öyrənən şəxsin bu fotoların paylaşılmasının qarşısını almaq üçün iddia ilə müraciət edə bilər. Lakin bu zaman məhkəmə fotoları paylaşacağı ilə hədələyən şəxsin bunu etmək imkanının olub-olmamasını yoxlamalıdır. Onun mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi iddiaçının üzərinə düşür.

Davam edən qəsdin dayandırılmasına dair bariz nümunə internet informasiya ehtiyatında şəxsi və ailə həyatına dair məlumatların yayımlanmasının qarşısının alınmasıdır. Bu, İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Qanunun 13-2-13-3-cü maddələrində öz əksini tapmışdır.

Bitməsinə baxmayaraq təsiri davam edən qəsdin qanunsuzluğunun müəyyən edilməsi və pozuntunu təşkil edən nəşrdə düzəliş və ya təkzibin tələb edilməsi artıq pozulmuş hüququn müdafiəsini əhatə edir. Bu, həm Konstitusiyanın 50-ci maddəsində bəyan olunmuş, həm də Media haqqında Qanunun 18-19-cu maddələrində hüquqi tənzimlənməsini tapmışdır.

III. Virtual məkanda fərdi

məlumatların təhlükəsizliyinin təminatı: hüquqi tədbirlər

Fərdi məlumatlar sahibinin icazəsi və məlumatı olmadan başqaları tərəfindən əldə edilə, istifadə oluna, çoxaldıla və ya başqa üsullarla emal edilə bilməyən müəyyən və ya müəyyən edilə bilən xüsusiyyətlərə malik şəxslər haqqında bütün məlumatlara istinad etmək üçün istifadə olunur. Fərdi məlumatların dairəsi milli hüquqda Fərdi məlumatlar haqqında Qanunla müəyyənləşdirilmişdir.

Üçölçülü virtual mühitlərin yaradılması ilə internetdə fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı problemlər müzakirə olunmağa başlandı. Virtual məkanda iki növ məlumatlar mövcuddur:

- real dünyadan götürülmüş və virtual məkanda nümayiş etdirilən məlumatlar;
- virtual məkanda təqdim olunan avatarlar, rəqəmsal obyektlər və xidmətlərlə bağlı məlumatlar.

İstifadəçilərə üç ölçülü rəqəmsal yaşayış sahəsi təqdim edən virtual məkan şəxsin adı, şəkli, telefon nömrəsi, əlaqə məlumatları, ünsiyyət trafik məlumatları və vərdişləri kimi bir çox fərdi məlumatları ehtiva edir. Hal-hazırda, xüsusilə üçölçülü virtual mühitin həyatımıza daxil olması ilə istilik və toxunma hissələrini təmin edən əlavə reallıq əsaslı kontakt linzalar, paltar və əlcəklər kimi geyilə bilən texnologiyalar sürətlə inkişaf edir ki, onların vasitəsilə göz hərəkətləri, üz ifadələri və bədən istiliyi, ürək döyüntüsü və nəbz məlumatları toplana bilər. Bütün bu fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin tam təmin olunmaması onlardan müxtəlif qeyri-qanuni məqsədlər üçün istifadəyə gətirib çıxarır. Belə qeyri-qanuni məqsədlər nəticə etibarilə şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması deməkdir. Lakin virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq hüququna dair pozuntuların hüququayğunluğunun qiymətləndirilməsi fiziki dünyada törədilən pozuntularla müqayisədə fərqli cəhətlərə malikdir. Bu zaman virtual məkan operatoru, istifadəçi və üçüncü şəxslər aspektindən hüququayğunluq səbəblərini araşdırmaq lazımdır.

İstifadəçi platformada qeydiyyatdan keçərkən təsdiq verərək, platformadan istifadə şərtlərini ümumiyyətlə qəbul etməklə, məsuliyyətin həcmi, kriptovalyutalardan istifadəni, ödəniş şərtlərini və s. bu kimi bütün şərtləri qəbul etmiş sayılır. Deməli, burada şəxsin razılığı ən vacib məqamdır. Verilən razılıq ifadəsi əxlaq çərçivəsində olmalı, aydın bəyan edilməlidir.

Virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması hallarında pozuntunun baş verdiyi yer müəyyən coğrafiya ilə məhdudlaşmır. Dünyanın istənilən yerindən internetə çıxışı olan cihazlardan internetə daxil olaraq müxtəlif hüquq pozuntularına yol vermək mümkündür. Beləliklə, pozuntunun baş verdiyi yerin və əməli törədən şəxsin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsində çətinliklər yarana bilər. Bu baxımdan, pozuntu vəziyyətlərində fiziki, rəqəmsal və fəjital məsuliyyət fərqləndirilir. Son nəticə fiziki məsuliyyətin müəyyən olunması ilə bitir. Lakin bu nəticəyə qədər virtual məkanda törədilən hər hansı bir pozuntuya görə rəqəmsal məsuliyyət formalaşır və belə məsuliyyət forması konkret avatarın əsl real sahibi müəyyən olunana qədər davam edir. Fəjital məsuliyyət isə (fiziki və digital (rəqəmsal) sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranıb) fiziki dünyaya keçid olaraq virtual məknain təsiri ilə formalaşır. Məsələn, elektron cihazlar artıq bizim verdiyimiz suallara adi insanlar kimi cavab verir ki, bu, özü də fəjitalaşmadır.

Rəqəmsal və ya elektron şəxs çərçivəsində fiziki məsuliyyətin, rəqəmsal məsuliyyətin və fəjital məsuliyyətin əhatə dairəsi və hüdudları müəyyən edilərkən aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

- Virtual kainatlardakı avatarlar real insana zərər verməyəcək şəkildə dizayn edilməlidir;

- Fiziki aləmdə təsiri real şəxs tərəfindən hiss edilən zərərin olmadığı hallarda, məsuliyyət anonimlik pərdəsi saxlanılmaqla rəqəmsal və ya elektron şəxs çərçivəsində müəyyən edilməlidir;

- Texnologiya istehsalçıları üçün qeyri-məhdud məsuliyyət nəzərdə tutulmamalıdır [6, s.109].

Virtual məkanda şəxsi toxunulmazlıq hüququnun müdafiəsi yalnız şəxsin şəxsi və ailə həyatının izlənilməsi ilə əlaqədar olmayıb, həmçinin şəxsi və ailə həyatına dair məlumatların təhrifsiz, təhlükəsiz saxlanması və sonrakı istifadə üçün tamlığının qorunması məsələsini gündəmə gətirir.

IV. Nəticə

Virtual məkanda insan hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı dövrün aktual problemlərindən biri də domen adlarının qeydiyyatı zamanı şəxsi toxunulmazlıq və əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması formasında özünü büruzə verir. Belə ki, respublikamızda domen adlarının qeydiyyatı ilə bağlı aşağıdakı çatışmazlıqlar mövcuddur: Birincisi, domen adının qeydiyyatı zamanı başqa şəxslərin ad və soyadından istifadə ilə bağlı heç bir məhdudiyyət olmadığı üçün (yalnız tanınmış şəxslərlə bağlı məhdudiyyət nəzərdə tutulmuşdur) istənilən adda domen adı yaradıla bilər və bu zaman məhdudiyyət nəzərdə tutulsa belə, məşhurların adından istifadə edilərək domen adı yaradılsa, milli inzibətçi və qeydiyyatçı heç bir məsuliyyət daşmır. Çünki 25 fevral 2019-cu il Qaydaları domen adının seçimi zamanı başqa şəxslər qarşısında məsuliyyəti bilavasitə sifarişçinin üzərinə qoyur (4.7-ci bənd). Bu o deməkdir ki, bu adların aktuallığının və düzgünlüyünün yoxlanılması ilə bağlı heç bir mexanizm yoxdur. Eyni hal

əmtəə nişanının domen adında istifadəsi zaman da mövcud olur. Bu da ölkəmizdə kiberskvotting hallarının getdikcə artmasına səbəb olacaqdır. Ona görə də domen adlarının zəbt olunmasına qarşı mübarizə ilə bağlı vahid siyasət işlənilib hazırlanmalı, eləcə də Stop-list siyahılar dəqiq müəyyən olunmalıdır. Məsələn, domen adlarını eyniləşdirməyə imkan verən məlumatlara (İP-ünvan, elektron poçt, ünvan, ad, soyad və s.) əsasən, dəqiq təhlil etmək və daha sonra qeydiyyatdan keçirilməsinə icazə vermək olar. Bu, sonradan hüquq pozuntusuna görə məhkəmə mübahisələrinin də qarşısının alınmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Aliyev A.I. Human rights. Textbook. Second edition. Baku: Nurlar, 2019, 352 p (in Azerbaijani / Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri*. Baku: Nurlar, 2019, 352 s).
2. Aliyev A.I., Rzayeva G.A., Ibrahimova A.N., Maharramov B.A., Mammadrzali Sh.S. Information Law. Textbook. Baku: Nurlar, 2019, 448 p (in Azerbaijani / Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. *İnformasiya hüququ. Dərslük*. Baku: Nurlar, 2019, 448 s).
3. Domain Names and Trademark Law.
URL: <https://www.findlaw.com/smallbusiness/intellectual-property/domain-names-and-trademark-law.html> (last access: 13.08.24).
4. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)).
URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (last access: 16.08.24).
5. Memiş T. Legal Issues Arising Around the Domain Name // Psychological, Sociological and Legal Effects Symposium on Information Society, Ankara, 2001, pp. 513-527 (in Turkish / Memiş T. *Alan İsimi Etrafında Ortaya Çıkan Hukuki Sorunlar // Bilişim Toplumuna Giderken Psikoloji, Sosyoloji ve Hukukta Etkiler Sempozyumu, Ankara, 2001, s. 513-527*).
6. Murat V.D. Cyber Crimes. Ankara: Seçkin, 2004, 1048 p (in Turkish / Murat V.D. *Bilişim Suçları*. Ankara: Seçkin, 2004, 1048 s).
7. Rules for registration and use of country code top-level domain names “az”, approved by the Resolution No. 63 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated February 25, 2019, Article 4.3 (in Azerbaijani / “az” ölkə kodlu yüksək səviyyəli domen adlarının qeydiyyatı və istifadəsi Qaydaları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 25 fevral tarixli 63 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir, maddə 4.3).
URL: <https://e-qanun.az/framework/41574> (last access: 18.08.24).

8. Soylu E. Violations and protection of personal rights in virtual universes / Master's Thesis / Bahçeşehir, 2023, 142 p (in Turkish / *Soylu E. Sanal evrenlerde kişilik hakkı ihlalleri ve korunması / Yüksek Lisans Tezi / Bahçeşehir, 2023, 142 s*).
9. Topaloğlu M. Information Technology Law, Adana: Karahan Bookstore, 2005, 436 p (in Turkish / *Topaloğlu M. Bilişim Hukuku, Adana: Karahan Kitabevi, 2005, 436 s*).

Protection of privacy in virtual space

ELNUR HUMBATOV*

Abstract

As a result of the development of information technologies, today the world is experiencing a rapid digital transformation in all areas, and virtual environments have invaded our lives. Due to the development of technology and especially virtual media platforms, it is easier than before to make illegal interventions in people's private lives, so the cases of such interventions are increasing day by day. This also stipulates the adaptation of the regulations on the protection of the right to privacy in the virtual space to the requirements of the time. In the article, the prerequisites and rules for protecting the right to privacy in the virtual space, measures to ensure the security of personal data were analyzed, suggestions and recommendations were put forward in this field.

Keywords: *virtual space, human rights, right to privacy, personal data, national-legal regulation, international-legal regulation.*

Защита право на неприкосновенность частной жизни в виртуальном пространстве

ЭЛЬНУР ГУМБАТОВ**

Резюме

В результате развития информационных технологий сегодня мир переживает стремительную цифровую трансформацию во всех сферах, и виртуальные среды вторглись в нашу жизнь. Благодаря развитию технологий и особенно виртуальных медиа-платформ стало легче, чем раньше, осуществлять незаконное вмешательство в частную жизнь людей, поэтому случаи такого вмешательства растут с каждым днем. Это также предусматривает адаптацию к требованиям времени положения о защите права на неприкосновенность частной жизни в виртуальном пространстве. В статье проанализированы предпосылки и правила защиты права на неприкосновенность частной жизни в виртуальном пространстве, меры по обеспечению безопасности персональных данных, выдвинуты предложения и рекомендации в этой области.

Ключевые слова: *виртуальное пространство, права человека, право на неприкосновенность частной жизни, персональная информация, национально-правовое регулирование, международно-правовое регулирование.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.08.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* PhD in Law / Baku State University / email: elnur_88@inbox.ru

** Д.ф.п.п. / Бакинский Государственный Университет / email: elnur_88@inbox.ru

ƏMƏK HÜQUQU

RƏQƏMSALLAŞMA VƏ QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNİN YENİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

AZƏR RƏHİMOV*

Annotasiya

Rəqəmsallaşma və qloballaşma əmək münasibətlərini dəyişir, yeni çağırışlar və imkanlar yaradır. Məsafədən iş getdikcə geniş yayılır və bu, işçi heyətinin idarə edilməsində və hüquqi tənzimləmədə çeviklik tələb edir. Qlobal əmək bazarları istedadlar uğrunda rəqabəti artırır və bu da rəqəmsal bacarıqların və mədəniyyətlərarası kompetensiyanın əhəmiyyətini vurğulayır. Avtomatlaşdırma və süni intellekdən istifadə əmək hüquqları ilə bağlı məsələlər ortaya çıxarır. İşəgötürənlər yeni iş formatlarına uyğun korporativ mədəniyyəti uyğunlaşdırmalı və işçilərin rəqəmsal mühitdə psixoloji rifahını nəzərə almalıdırlar. Bu dəyişikliklər əmək qanunvericiliyinin yenidən nəzərdən keçirilməsini və əmək təşkilində innovativ yanaşmaların tətbiqini tələb edir.

Açar sözlər: *məşğulluq, əmək, əmək münasibətləri, əmək mübahisəsi, alternativ həll, rəqəmsallaşma, qloballaşma.*

I. Giriş

SSRİ dağılıqdan sonra əmək qanunvericiliyi uzun müddət ərzində əhəmiyyətli dəyişiklikləri gözləməkdə olmuşdur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi 1999-cu ildə qəbul edildikdən sonra da, bu dəyişikliklər prosesi dayanmadı, onlara olan ehtiyac azalmadı. Lakin bu ehtiyac yalnız dövlət müstəqilliyinin ilk illərində ölkədə ağır sosial-iqtisadi və siyasi gərginlik hökm sürməsi ilə deyil, o cümlədən dünyada baş verən proseslərlə də bağlı idi. Bugün əmək münasibətləri kontekstində qloballaşma prosesi istehsal sahəsindən xidmət sahəsinə qlobal keçidi ehtiva edir. Postsənaye cəmiyyəti, o cümlədən dördüncü sənaye inqilabı konsepsiyaları kimi tanınan bu keçid insan kapitalına dair fərqli tələblərin meydana gəlməsinə və belə olduqda isə heç şübhəsiz ki, əmək münasibətlərinə də əhəmiyyətli təsirini göstərir. Bununla yanaşı, dördüncü sənaye inqilabının sosial fəlsəfi aspektləri də bu gün alimləri ciddi narahat edir, geniş elmi tədqiqatların əsasını təşkil edir [14, s. 116-117].

Dördüncü Sənaye İnqilabı Texnologiyaları aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarət kimi qəbul olunur: Süni İntellekt; Maşın öyrənməsi; Əşyaların İnterneti; Böyük Verilənlər; Blokçeyn; Robotlar; Dronlar; Virtual və genişlənmiş reallıq; 3D Çap; Bulud texnologiyası; 5G şəbəkə [15]. Göründüyü kimi, sadalardan hər biri mahiyyət etibarilə əmək münasibətləri ilə bu və ya digər dərəcədə kəsişmə nöqtəsinə malik olmaqla onlara birbaşa və ya dolayı təsir göstərmə imkanına malikdir.

Geniş vüsət almış qloballaşma və rəqəmsallaşma amilləri müasir əmək münasibətlərinin mahiyyətini dəyişərək işçi və işəgötürənlər arasında münasibətlərin daha mürəkkəb və çoxsahəli formaya keçidini şərtləndirmiş olur.

---

* H.ü.f.d. / Mediasiya Şurasının üzvü / email: azar.rahimov@gmail.com

Bu dəyişikliklər ənənəvi iş modellərinin yerinə məsafədən iş, frilans, elastik iş qrafiki, “sifariş əsasında iş” (on-demand) kimi yeni iş formalarının geniş yayılmasına yol açır. Belə şəraitdə əmək hüquqlarının qorunması və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı problemlər artmaqla yanaşı onların tənzimlənməsi müşkül bir çağırışa çevrilmiş olur. Bu halda isə ənənəvi hüquqi sistemlər yeni əmək münasibətləri formalarına uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir, onların tənzimlənməsi qarşısında aciz ola bilirlər. Çünki uzun illər boyu formalaşmış və artıq oturmuş yanaşma əsasən sabit iş yerlərinə və daimi iş saatlarına əsaslanan əmək münasibətlərinin konseptual yanaşmasıdır ki, bu isə öz növbəsində artıq günün tələblərinə cavab verməyən bir çərçivədir. Ehtiyacsə tamamilə başqadır.

Dördüncü sənaye inqilabının kandarda olduğu bir zamanda isə rəqəmsallaşma artıq yenilik deyil, mütləq şərt kimi qəbul olunur. Bu imkanlara eyni zamanda iş yerlərinin rəqabət şəraitində beynəlxalq əmək bazarlarına çıxışını asanlıqla təmin edə bilir ki, bu da öz növbəsində əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin də tamamilə fərqli bir məcraya keçirməklə yeni və daha əvvəl tanış olmayan müstəvidə mübahisələrin baxılması ehtiyacını gündəmə gətirmiş olur. Məsələn bu gün artıq asanlıqla Azərbaycanda yaşayan işçi ABŞ-də olan iş yeri ilə məsafədən iş prinsipləri əsasında əmək münasibətlərinə daxil ola bilir və sirr deyil ki, bir çox hallarda tərəflər bir çox baxımdan cəlbədicilən olan bu imkana daha çox maraq göstərirlər. Lakin bu kimi münasibətlərdə əmək hüquqlarının qorunması, habelə yarana biləcək mübahisələrin tənzimlənməsi perspektivi hələ də sual doğurmaqdadır və təcrübədə ciddi çətinliklərlə bağlı ola bilər. Təbii ki, bütün bunlara cavab vermək üçün işçilərin hüquqlarının qorunması və əmək mübahisələrinin həlli üçün qanunvericilikdə dəyişikliklərə və yeni mütərəqqi tənzimləmə mexanizmlərinə ehtiyac yaranır. Məsələn bu gün “sifariş əsasında iş” (on-demand) müasir texnologiyaların geniş tətbiqi ilə artıq demək olar ki, gündəlik həyatımızın tərkib hissəsidir. Günün istənilən vaxtı taksi xidmətindən istifadə etdikdə və ya hər hansı çatdırılma xidmətinə müraciət etdikdə, yəqin ki, burada əmək hüquqlarının qorunması dərəcəsi bizi ən az düşündürən məsələlərdən olur. Sözsüz ki, istənilən formatda yaranan münasibətlərin əmək münasibətləri anlayışına daxil olub-olmadığına dair müəyyən fikir ayrılıqları da mövcuddur [8]. Bununla da əminliklə deyə bilərik ki, qloballaşma və rəqəmsallaşmanın sürətlə inkişaf etməsi potensial əmək mübahisələrinin qarşısının alınması və onların effektiv həlli yollarını tapmaq üçün bu sahəyə uyğun tənzimləmənin gətirilməsi istiqamətində dövlət və beynəlxalq təşkilatların daha çox səylər göstərməsini, bəzi hallarda isə cəmiyyətdə bu problemlərin yenidən dərk edilməsini labüd edir.

Baxılan müstəvidə mübahisələrin, o cümlədən bilavasitə əmək mübahisələrinin tənzimlənməsində danışıq imkanların əhəmiyyəti danılmazdır. Bu istiqamətdə Harvard Danışıqlar Layihəsi (Harvard Negotiation Project) üzrə irəli sürülən yanaşmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 1983-cü ildə xüsusi tədqiqat layihəsi olaraq təsis edilən layihə, Harvard hüquq məktəbində bir

konsorsium olaraq Harvard, Taftsa univeristetləri və Massaçusets Texnoloji İnstitutunun müəllim, tələbə heyətini özündə birləşdirir və bilavasitə danışıqlar və mübahisələrin tənzimlənməsi üzrə nəzəriyyə və təcrübənin formalaşdırılmasında unikal rola malikdir.

Sözsüz ki, formalaşan yeni reallıq əmək mübahisələri və onların tənzimlənməsinə dair mövcud yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini labüd edir. Belə olduğu təqdirdə alternativ tənzimləmə alətlərinin tətbiqi də cəlbədicidir görünür ki, məhz bu baxımdan, danışıqların aparılması nəzəriyyəsi və praktikasında Harvard Danışıqlar Layihəsinin rolu danılmazdır. Bu layihənin bütün mübahisələrin məhkəməyə çatdırılmadan barışıq metodları vasitəsilə həll edilməsini nəzərdə tutaraq ümumilikdə məhkəmələr üzərinə düşən yükün azaldılması hədəf olaraq müəyyən olunmuşdur.

Layihə münaqişələrin həlli və qarşılıqlı faydalı razılaşmalar əldə edilməsində effektiv danışıqların aparılması üsullarının işlənilməsinə və hazırlanmasına və öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Layihə çərçivəsində danışıqlar prosesinin müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən danışıqların aparılması strategiya və taktikalarının, mədəniyyət fərqlərinin prosesə təsirinin, habelə tərəfdaşlıq danışıqları prinsiplərinin tətbiqi və inkişafı ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmışdır [5].

Mahiyət etibarını ilə alternativ tənzimləmə imkanları artıq milli qanunvericilik sistemi üçün yenilik deyil və burada formalaşan təcrübə mövcuddur ki, müasir tendensiyalar diqqətə alınmaqla, bu istiqamətdə köklü araşdırmaların aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

II. Rəqəmsallaşma və qloballaşmanın əmək münasibətlərinə təsirinin istiqamətləri

T.Y. Korşunova qeyd edir ki, qloballaşma və rəqəmsallaşma prosesləri yeni məşğulluq formalarının yaradılmasını tələb edir. Belə ki, köhnə formalar artıq dəyişən hüquq münasibətlərinə uyğunlaşdırıla bilmir [10, s. 112 - 125]. Lakin əmək hüququnun kəskin şəkildə yenidən qurulması ehtiyacı ilə yanaşı, ənənəvi klassik əmək hüququ modellərinin yeni münasibətlərə tətbiq olunması artıq hazırkı reallığı və cəmiyyətin bundan irəli gələn ehtiyaclarını əks etdirmir.

Bugün qloballaşma şəraitində məsələn “müvəqqəti işçi” qüvvəsi anlayışı fərqləndirilir. Vurgulanmalıdır ki, burada “müvəqqəti işçi” dedikdə müddətli əmək müqaviləsi əsasında işə cəlb olunan deyil, digər təşkilatlar tərəfindən müvəqqəti olaraq boş vakansiyaların doldurulması üçün işə cəlb olunan şəxslərdir, yəni “autstaffing” müqaviləsi əsasında ödənişli əsaslarla işə götürülən şəxslər başa düşülür. Bu halda sifarişçi (faktiki işəgötürən) üçün ixtisaslı işçi müəyyən razılaşmalar əsasında 3-cü tərəf gismində çıxış edən subyekt (formal işəgötürən) tərəfindən təqdim olunur, əmək münasibətləri isə yaranmadan iş icrası xidmət adı ilə pərdələnməklə faktiki işəgötürənlə 3-cü tərəf arasında bağlanmış xidmət müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Təbii ki, belə olduğu halda hüquqi baxımdan bu işçilər işəgötürənin deyil 3-cü tərəfin işçisi sayılır və bu

haldə işçilərə də qarşı hər hansı iddialar birbaşa deyil, müqavilə bağlanmış təşkilat (3-cü tərəf) vasitəsilə irəli sürülə bilər. B.A. Anikin və İ.L. Rudaya qeyd edirlər ki, müvəqqəti işçilər həmçinin “xarici işçi qüvvəsi”, “icarə işçiləri”, “ştatdankənar işçi qüvvəsi” adlanırlar [1]. Bir çox hallarda bu yanaşma nəhəng şirkətlər, o cümlədən transmilli korporasiyalar tərəfindən tətbiq edilə bilər. Bu yolla həmin şirkətlər sadəcə olaraq qeyd edilən təcrübə imkanından istifadə etməklə özlərini potensial risklərdən qorumaqla yanaşı ucuz işçi qüvvəsi əldə etmiş olurlar. Əksər hallarda isə burada faktiki işəgötürən olaraq çıxış edən şirkətlərin əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə öhdəliklərin icrasına dair hər hansı təminatı belə mövcud olmaya bilər ki, bu isə nəticə etibarlı ilə pozulmuş əmək hüquqlarının bərpasını mümkünsüz etmiş olur. Digər tərəfdən istinad edilən model faktiki olaraq əmək münasibətlərində ayrıseçkilik üçün yol açmış olur. Bir çox hallarda isə istinad edilənlər əmək miqrasiyası ilə birbaşa əlaqəli olur.

Məsələn mövcud son qiymətləndirmələrdən birinə əsasən, yalnız 2019-cu ildə dünyada 169 milyon beynəlxalq əməkçi miqrant olub və onlar qlobal işçi qüvvəsinin 4,9 faizini təşkil edib. Həmin beynəlxalq əməkçi miqrantlar həmin ildə əmək qabiliyyətli yaşda olan (15 yaş və yuxarı) beynəlxalq miqrantlar dünya əhalisinin təxminən 69 faizini təşkil edib. Milli sərhədlərin iş məqsədilə keçilməsi beynəlxalq miqrasiyanın əsas motivasiyalarından biridir. Buna səbəb iqtisadi bərabərsizlik, iş axtarışı və ya hər iki faktorun birlikdə təsiri ola bilər. Bundan əlavə, iqtisadi, siyasi və ekoloji böhranların, həmçinin dəyişən demografik vəziyyətin – bəzi bölgələrdə əhalinin qocalması, digərlərində isə “gənclik artımı”nın – təsiri əmək miqrasiyasının artmasına təsir edir [13].

Digər tərəfdən əmək miqrasiyasına fərqli aspektdən təsir edə biləcək amil kimi distant iş imkanlarının geniş yayılması göstərilə bilər ki, bu fenomenin də əmək bazarına birbaşa və dolaylı təsirləri ciddi araşdırma predmeti olmağa layiqdir. Distant (məsafədən) işçi isə artıq bir müddətdir ki, ölkəmizdə də əmək münasibətlərində geniş tanınan lakin bununla yanaşı hələ də leqal tərifi müəyyən olunmayan kateqoriyalardan hesab oluna bilər. Təbii ki, bu imkanın və ən əsası belə tələbatın mövcudluğu artıq danılmazdır. Ola bilər bir neçə il öncə bu ağılsız görünəbiləcək anlayış hazırda artıq əmək münasibətlərində geniş tətbiq olunmaqdadır. Digər sual isə, yerli şəraitdə bu kimi münasibətlərin tənzimləmədən kənar qalması və buradan irəli gələcək mübahisələrin həlli perspektividir.

III. Rəqəmsallaşma və qloballaşmanın əmək münasibətlərinə təsirinin xüsusiyyətləri

Şübhəsiz ki, bu gün qloballaşma bütün dünyada əmək münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir, meydana çıxan çağırışlar yalnız yuxarıda istinad edilən hallarla məhdudlaşmır. Aşağıda bu təsire aid bəzi xüsusiyyətlər əks olunmuşdur:

1. Beynəlxalq işçi qüvvəsinin hərəkətliliyi. Qloballaşma işçilərin ölkələr arasında hərəkət etməsini asanlaşdırır, bu isə beynəlxalq miqrasiyanın artmasına səbəb ola bilər. Beynəlxalq miqrasiyanın həm müsbət, həm də mənfi nəticələri

var. Bir tərəfdən, beynəlxalq işçi qüvvəsinin hərəkətliliyi işçilərin başqa ölkələrdə daha yaxşı iş və əmək şəraiti axtarmaq imkanlarını genişləndirə bilər. Digər tərəfdən, bu, miqrantların yeni mədəniyyət və cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı problemlərə, eləcə də əmək bazarında rəqabətin artmasına səbəb ola bilər. Əmək mübahisələri kontekstində beynəlxalq işçi qüvvəsinin hərəkətliliyi işçilər və işəgötürənlər arasında müxtəlif ölkələrdəki əmək standartları və praktikaları ilə bağlı mübahisələrə səbəb ola bilər. Bəziləri beynəlxalq işçi qüvvəsinin hərəkətliliyini məhdudlaşdırmaq üçün deqloballaşma prosesi, yəni beynəlxalq əməkdaşlıq və inteqrasiyanın məhdudlaşdırılmasına çalışırlar ki, buna da münasibət birmənalı deyil. N.S. Qançurina qeyd edir ki, deqloballaşma mənfə bir fenomen kimi qəbul edilir [4, S. 46-48]. A.Y. Filin də deqloballaşmaya istinad edilən müstəvidə yanaşma nümayiş etdirir [3, s. 41-51].

2. Qlobal əmək bazarında rəqabət. Qloballaşma müxtəlif ölkələrdən olan işçilər arasında rəqabəti gücləndirir ki, bu da əmək haqqının azalmasına və iş şəraitinin pisləşməsinə səbəb ola bilər. Qloballaşma şəraitində şirkətlər (işəgötürənlər) üçün digər ölkələrdə daha ucuz əmək qüvvəsi axtarışına çıxma adıləşir. Bu amil yüksək əmək standartları olan ölkələrdə işçilərin əmək haqqının azalmasına və iş şəraitinin pisləşməsinə səbəb ola bilər [16, s 41-44]. Əmək mübahisələri kontekstində isə bu, əmək haqqının bərabərsizliyi və iş şəraiti ilə bağlı işçilər və işəgötürənlər arasında münaqişələrə səbəb ola bilər.

3. Əmək standartlarının unifikasiyası. Qloballaşma əmək sahəsində vahid standartların və normaların yaradılmasına kömək edə bilər ki, bu da iş şəraitini yaxşılaşdıracaq və işçilərin hüquqlarını qoruyacaq. Əmək standartlarının unifikasiyasına beynəlxalq razılaşmalar və müqavilələr vasitəsilə nail olmaq olar ki, bunlar əmək haqqının minimum səviyyəsi, iş vaxtı, iş yerində təhlükəsizlik və sağlamlıq şəraiti kimi minimum əmək standartlarını müəyyən edir [12, s 23-26]. Əmək mübahisələri kontekstində bu, müxtəlif ölkələrdəki əmək standartları və praktikaları arasındakı fərqlərlə bağlı işçilər və işəgötürənlər arasında münaqişələrin qarşısını almağa və ya onları həll etməyə kömək edə bilər.

4. Transmilli korporasiyaların artması. Qloballaşma transmilli korporasiyaların yaranmasına və inkişafına təkan verir. Müxtəlif ölkələrdə fərqli əmək standartları və praktikaları mövcud ola bilər. Nəticə olaraq transmilli korporasiyalar müxtəlif ölkələrdə yerli qanunlar və qaydalardan asılı olaraq işçilər qarşısında müxtəlif tələblər qoya və fərqli iş şəraiti təklif edə bilərlər. İ.A. Koroleva qeyd edir ki, bu səbəb müxtəlif ölkələrdə işçilərin əməkhaqqı, iş şəraiti və sosial təminatlarında fərqlərə gətirib çıxara bilər [9 s. 33-41]. Əmək mübahisələri kontekstində bu, müxtəlif ölkələrdə əmək standartları və praktikalarındakı bərabərsizliklərlə əlaqəli işçilər və işəgötürənlər arasında konfliktlərin səbəbinə çevrilə bilər.

5. Outsorsinq və ofşorinqin artması. Qloballaşma outsorsinq və ofşorinqin inkişafını təşviq edir ki, bu da iş yerlərinin daha aşağı əməkhaqqı olan ölkələrə köçürülməsinə səbəb ola bilər. Outsorsinq və ofşorinq şirkətlərə istehsal və xidmətlər üzrə xərcləri azaltmağa, onları daha ucuz iş qüvvəsinə malik ölkələrə

keçirməyə imkan verir. Bu isə öz növbəsində, daha yüksək əmək standartlarına malik ölkələrdə iş yerlərinin itirilməsinə və işçilər arasında narazılığa səbəb ola bilər ki, bunu E.A. Karelinanın tədqiqatı təsdiq edir [7]. Əmək mübahisələri kontekstində bu hal iş yerlərinin köçürülməsi və müxtəlif ölkələrdə əmək standartları və praktikalarındakı fərqlərlə əlaqəli işçilər və işəgötürənlər arasında konfliktlərin yaranmasına səbəbi ola bilər.

6. Mədəniyyət və dəyərlərin müxtəlifliyi. Qloballaşma mədəni müxtəlifliyin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da əmək münasibətlərində və praktikalarında fərqlərə təsir göstərə bilər. Mədəniyyət və dəyərlərin müxtəlifliyi əmək münasibətlərinin qavranılması və anlaşılmasında, həmçinin əmək standartları və praktikalarında fərqlərə gətirib çıxara bilər [17, s. 527-571]. Əmək mübahisələri kontekstində bu, işçilər və işəgötürənlər arasında mədəniyyət, dəyərlər və əmək standartlarındakı fərqlərlə əlaqəli konfliktlərin səbəbi ola bilər.

7. Beynəlxalq əmək standartlarının gücləndirilməsi. Qloballaşma əmək sahəsində beynəlxalq normaların və standartların gücləndirilməsinə kömək edə bilər ki, bu da iş şəraitini yaxşılaşdıracaq və işçilərin hüquqlarını qoruyacaq. Beynəlxalq əmək standartlarının gücləndirilməsinə sıx əməkdaşlıq, beynəlxalq razılaşmalar və müqavilələr vasitəsilə nail olmaq olar ki, bunlar minimum əmək haqqı, iş vaxtı, iş yerində təhlükəsizlik və sağlamlıq şəraiti kimi minimum əmək standartlarını müəyyən edir. Əmək mübahisələri kontekstində bu, müxtəlif ölkələrdəki əmək standartları və praktikalarındakı fərqlərlə əlaqəli işçilər və işəgötürənlər arasında konfliktlərin qarşısını almağa və ya onları həll etməyə kömək edə bilər.

8. Beynəlxalq əməkdaşlıq zərurəti. Qloballaşma bütün işçilər üçün ədalətli və bərabər əmək şəraitini təmin etmək məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlıq və koordinasiya tələb edir. Bu isə, beynəlxalq əmək standartlarının hazırlanmasını və tətbiq edilməsini, təcrübə və ən yaxşı praktika mübadiləsini, həmçinin təhsil və təlim sahəsində əməkdaşlığı əhatə edə bilər. Əmək mübahisələri kontekstində bu yanaşma, müxtəlif ölkələrdəki əmək standartları və praktikalarındakı fərqlərlə əlaqəli işçilər və işəgötürənlər arasında konfliktlərin qarşısını almağa və ya onları həll etməyə kömək edə bilər.

Əmək münasibətlərinə və əmək mübahisələrinə təsir edən növbəti global proses rəqəmsallaşmadır. Rəqəmsallaşma əmək münasibətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərərək transformasiya şəraitində aşağıdakı xüsusiyyətlər ortaya çıxarır:

1. Əmək münasibətlərinin çevikliyi: rəqəmsal texnologiyalar sayəsində işçilər məsafədən işləyə bilərlər, bu isə onlara iş yerini və vaxtını seçmək imkanı verir.

Rəqəmsal transformasiya şəraitində əmək münasibətlərinin çevikliyi rəqəmsallaşmanın əmək münasibətlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. İşçilər iş yerini və vaxtını seçmək imkanına malik olurlar, bu isə iş və şəxsi həyat arasında tarazlığı yaxşılaşdırır [6, s. 88-101]. Bu isə iş yerlərinin saxlanması və işlə əlaqəli digər xərclərin azaldılmasına gətirib çıxarır. Lakin

çevik iş qrafiki həm də işin təşkili və onun icrasına nəzarətlə bağlı problemlərə səbəb ola bilər.

Çevik iş qrafikinin üstünlükləri ilə yanaşı, o, bəzi problemlərə də gətirib çıxara bilər ki, bunlar da əmək mübahisələrinin səbəbi ola bilər. Bu problemlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək:

- Birbaşa ünsiyyətin olmaması. İşçilər məsafədən işlədikdə özlərini kollektivdən təcrid olunmuş hiss edə bilərlər. Bu, özünə inamsızlıq və işlərinin dəyərinin aşağı qiymətləndirilməsi hissini yarada bilər.
- İşin təşkilində çətinliklər. Çevik qrafik, xüsusilə də aydın qaydalar və gözləntilər olmadıqda, işin təşkilini çətinləşdirə bilər. Bu, çətinliyə və anlaşılmaqlara gətirib çıxara bilər.
- Nəzarət problemləri. İşçilər məsafədən işlədikdə, onların məsuldarlığına və tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək çətin olur, bu isə işəgötürənlər arasında narahatlıq yarada və əmək mübahisələrinə səbəb ola bilər.
- İş yükünün qeyri-bərabər paylanması. Çevik iş qrafiki iş yükünün işçilər arasında qeyri-bərabər paylanmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da narazılıq və konfliktlər yarada bilər.
- Ünsiyyət problemləri. Çevik iş rejimi xüsusilə də effektiv ünsiyyət və əməkdaşlıq alətləri olmadıqda ünsiyyət problemləri yarada bilər.

Bütün bu amillər işçilər və işəgötürənlər arasında əmək mübahisələrinə və konfliktlərə gətirib çıxara bilər.

2. Əmək fəaliyyətinin xarakterinin dəyişməsi: rəqəmsallaşma işin daha avtomatlaşdırılmış və texnologiyalara bağlı olmasına gətirib çıxarır ki, bu da iş yerlərinin ixtisarına səbəb ola bilər. Rəqəmsallaşma həm də inkişaf və təhsil üçün yeni imkanlar yaradır. Bütün işçilər tələb olunan texnologiyalara və bacarıqlara bərabər çıxışa malik olmaya bilərlər ki, bu da bərabərsizliyin artmasına və konfliktlərə səbəb ola bilər [2, s. 11-13]. Rəqəmsallaşma işçilərdən yeni bacarıqlar və səriştələr tələb edir ki, bu isə öz növbəsində işçilərin yeni tələblərə cavab verə bilmədiyi halında narazılıq və konfliktlərə gətirib çıxara bilər.

3. Əmək fəaliyyətinin yeni formaları: rəqəmsallaşma frilanserlik və kraudsorsinq kimi əmək formalarına çıxışı açır. Bu faktorlar işçilərə daha çox azadlıq və layihələri seçmək imkanı verir.

4. Məlumatlardan istifadənin artması: rəqəmsal texnologiyalar işçilər və onların məsuldarlığı haqqında böyük həcmdə məlumatların toplanmasına və təhlilinə imkan verir. İşəgötürənlər iş proseslərini optimallaşdırmaq və məsuldarlığı artırmaq imkanına malik olurlar.

Rəqəmsallaşma prosesində həmkarlar ittifaqlarının rolu, onlara dair gözləntilər də dəyişir. Həmkarlar ittifaqları işçiləri yeni texnologiyalarla işləməyə hazırlamalı, onları təlim və yenidən təhsil proqramları ilə təmin etməlidir. Həmçinin onlar işçilərin maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı yeni yanaşmalar tapmalıdırlar, çünki texnologiyalar əmək bazarına və əmək münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələn, həmkarlar ittifaqları

işçilərin məsafədən işlədiyi şəraitdən asılı olaraq əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi habelə əmək mübahisələrini həll edilməsi üçün yeni mexanizmlər hazırlamaladırlar [11, s 17-21].

Rəqəmsallaşma işçilərin hüquqlarının qorunmasında yeni problemlər ortaya çıxarır. Bunlardan biri texnologiyaların əmək bazarına təsiridir. Avtomatlaşdırma və süni intellekt iş yerlərinin sayını azalda bilər ki, bu da işsizliyin artmasına səbəb olma riskinin daşıyıcısıdır. Həmkarlar ittifaqları bu problemlərə cavab olaraq işçilərə ən azından yeni texnologiyaların öyrədilməsi və onların rəqəmsal iqtisadiyyata uyğunlaşması üçün təlim və yenidən təhsil proqramlarını təklif etmə imkanında olmalıdırlar.

Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiya əmək mübahisələrinin həllinə də bilavasitə təsir edir. Onlayn vasitəçilər və platformalar işçilər və işəgötürənlər arasında mübahisələrin daha çevik və səmərəli həllinə imkan verə bilər. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə mübahisələrin həlli həm də vaxt və resursların qənaətinə səbəb ola bilər, çünki bu metodlar ənənəvi mübahisə həll üsullarından daha sürətli olma potensialına malikdirlər.

Nəticə etibarilə, rəqəmsallaşma əmək münasibətlərində və əmək mübahisələrinin həllində artıq əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Həmkarlar ittifaqları, işçilər və işəgötürənlər bu dəyişikliklərə uyğunlaşmalı və rəqəmsal transformasiyanın yaratdığı yeni problemlərə cavab verməlidirlər. Bu isə əmək hüquqlarının qorunması və əmək mübahisələrinin səmərəli həlli üçün yeni yanaşmaların inkişafını tələb edir.

IV. Nəticə

Əmək mübahisələrinin həlli işçilərin hüquqlarının təmin edilməsi və sosial ədalətin bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu işdə həmkarlar ittifaqları böyük rol oynayır. Yerli və xarici təcrübə göstərir ki, əmək mübahisələrinin səmərəli həlli üçün həmkarlar ittifaqlarının aktiv iştirakı vacibdir.

Rəqəmsallaşma isə əmək münasibətlərində və əmək mübahisələrinin həllində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur. Rəqəmsal transformasiya işçilərə çevik iş şəraiti və yeni imkanlar təklif edir, lakin bu proses eyni zamanda əmək hüquqlarının qorunması və işçilərin maraqlarının müdafiəsi üçün yeni yanaşmaların inkişafını tələb edir. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə əmək mübahisələrinin həllini daha çevik və səmərəli edə bilər, lakin bu texnologiyalar işçilərin hüquqlarına və şəxsi məlumatların qorunmasına hörmətlə yanaşmaq şərti ilə tətbiq edilməlidir.

Yerli şəraitdə əmək mübahisələrinin həllində mövcud problemləri nəzərə alaraq həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyət səmərəliliyinin artırılması, əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların əmək münasibətlərinə tətbiqi məsələləri xüsusi diqqət tələb edir. Yuxarıda istinad edilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, dinamik inkişaf ayaqlaşma biləcək qanunvericiliyin çevik adaptasiya edilməsi sistemi və bunu təmin edəcək dayanıqlı mexanizmlərinin formalaşdırılması zəruri həllərdən biridir. Əks halda

daim mövcud tənzimləmə çərçivəsi ilə tənzimləmə ehtiyacı arasında yaranan boşluqlar sadəcə olaraq qaçılmazdır.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Anikin B.A., Rudaya I.L. Outsourcing and outstaffing: high management technologies: study guide. 4th ed., corrected and enlarged. Moscow: INFRA-M, 2022. - 313 p (in Russian / *Аникин Б.А., Рудая И.Л. Аутсорсинг и аутстаффинг: высокие технологии менеджмента: учебное пособие. 4-е изд., испр. и доп. Москва: ИИФРА-М, 2022. - 313 с.*)
2. Berezhnov A.A. Digitalization in the labor sphere and its impact on increasing labor productivity // Labor law in Russia and abroad. 2022. - No. 2 (in Russian / *Бережнов А.А. Цифровизация в сфере труда и ее влияние на повышение производительности труда // Трудовое право в России и за рубежом. 2022. - № 2.*)
URL: http://lib.sgap.ru/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=MARS&P21DBN=MARS&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=b,%20font%20color=red20/font,%20/b&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0BD%D0BE%D0B2,%20%D0%90%D0BD%D0B4%D1%80%D0B5%D0B9%20%D0%90%D0BB%D0B5%D0BA%D1%81%D0B0%D0BD%D0B4%D1%80%D0BE%D0B2%D0B8%D1%87 (last access: 25.04.24).
3. Filin A.Y. The problem of state sovereignty in the context of world-system analysis // Actual problems of Russian law. Scientific legal journal. - 2023. - No. 12 (in Russian / *Филин А.Ю. Проблема государственного суверенитета в контексте мир-системного анализа // Актуальные проблемы российского права. Научный юридический журнал. - 2023. - № 12.*)
URL: <https://aprp.msal.ru/jour/article/view/4015/2242> (last access: 25.04.24).
4. Ganchurina N.S. Analysis of global growing trends influencing labor regulation // Labor law in Russia and abroad. Federal scientific and practical journal. Jurist. - 2023. - No. 2 (in Russian / *Ганчурина Н.С. Анализ общемировых нарастающих тенденций, оказывающих влияние на регулирование труда // Трудовое право в России и за рубежом. Федеральный научно-практический журнал. Юрист. - 2023. - № 2.*)
URL: <https://lawinfo.ru/articles/2660/analiz-obshhemirovyyx-narastayushhix-tendencii-okazyvayushhix-vliyanie-na-regulirovanie-truda> (last access: 27.04.24).
5. Harvard Method: How to achieve win-win situations in negotiations and conflicts. 06/14/2022 – Articles.

- URL: <https://www.projektron.de/en/blog/details/harvard-method-3654/> (last access: 22.04.24).
6. Izbienova T.A., Bezina A.K. Implementation of the right to association of workers employed through Internet platforms in European countries and in the Russian Federation // Actual problems of Russian law. - 2021. - No. 2 (in Russian / *Избиенова Т.А., Безина А.К. Реализация права на объединение работников, занятых посредством интернет-платформ, в европейских странах и в Российской Федерации // Актуальные проблемы российского права. - 2021. - № 2*).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-prava-na-obedinenie-rabotnikov-zanyatyh-cherez-internet-platformy-v-evropeyskih-stranah-i-v-rossiyskoy-federatsii> (last access: 24.04.24).
7. Karelina E.A. Uncertainties and opportunities for implementing competitive digitalization strategies in developing countries // Innovations and Investments. - 2020. - No. 7 (in Russian / *Карелина Е.А. Неопределенности и возможности внедрения конкурентных стратегий цифровизации в развивающихся странах // Инновации и инвестиции. - 2020. - №7*).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/neopredelennosti-i-vozmozhnosti-vnedreniya-konkurentnyh-strategiy-tsifrovizatsii-v-razvivayuschih-syanah> (last access: 21.04.24).
8. Katsabian T. Davidov G. Platform Workers, Autonomy, and the Capability Approach. University of Toronto Press. 2022.
URL: https://www.academia.edu/114101513/Platform_Workers_Autonomy_and_the_Capability_Approach (last access: 21.04.24).
9. Koroleva I.A., Ostrovskaya O.I. ICT revolution as a challenge to the system of training personnel for the RIA market // Jurist. - 2021. - No. 9 (in Russian / *Королева И.А., Островская О.И. ИКТ-революция как вызов системе подготовки кадров для рынка РИД // Юрист. - 2021. - № 9*).
URL: https://www.consultant.ru/law/podborki/38.04.02_standart/ (last access: 23.04.24).
10. Korshunova T.Y. Remote work agreement as a way of formalizing atypical labor relations // Journal of Russian Law. - 2020. - No. 2 (in Russian / *Коршунова Т.Ю. Договор о дистанционной работе как способ оформления нетипичных трудовых отношений // Журнал российского права. - 2020. - № 2*).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dogovor-o-distantсионной-rabote-kak-sposob-oformleniya-netipichnyh-trudovyh-otnosheniy> (last access: 21.04.24).
11. Leskina E.I. Issues of digitalization in the sphere of labor // Law and digital economy. - 2020. - No. 2 (in Russian / *Лескина Э.И. Вопросы цифровизации в сфере труда // Право и цифровая экономика. - 2020. - № 2*).

- URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=43181861> (last access: 22.04.24).
12. Linets A.A. Legal regulation of labor relations complicated by a foreign element as a component of national competitiveness // *Labor law in Russia and abroad. Federal scientific and practical journal. Jurist* - 2020. - No. 4 (in Russian / *Линец А.А. Правовое регулирование трудовых отношений, осложненных иностранным элементом, как компонент национальной конкурентоспособности // Трудовое право в России и за рубежом. Федеральный научно-практический журнал. Юрист* - 2020. - № 4).
URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/334747083/> (last access: 25.04.24).
13. Migration Data Portal.
URL: <https://www.migrationdataportal.org/themes/labour-migration> last access: 23.04.24.
14. Nebratenko G.G. The Fourth Industrial Revolution as a Subject of Social Philosophy: Critical Analysis. *Philosophy of Law*, 2020, No. 1 (92) (in Russian / *Небратенко Г.Г. Четвертая промышленная революция как предмет социальной философии: Критический анализ. Философия права, 2020, №1(92)*).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chetvertaya-promyshlennaya-revolyutsiya-kak-predmet-sotsialnoy-filosofii-kriticheskoy-analiz/viewer> (last access: 21.04.24).
15. Official website of the Center for Analysis and Coordination of the Fourth Industrial Revolution.
URL: <https://4sim.gov.az/az/page/4-cu-senaye-inqilabi/umumi-melumat> (last access: 25.04.24).
16. Ruzaeva E.M. Digital transformation of labor relations // *Business Security. Scientific, practical and information publication. Jurist*. - 2023. - No. 4 (in Russian / *Рузаева Е.М. Цифровая трансформация трудовых отношений // Безопасность бизнеса. Научно-практическое и информационное издание. Юрист*. - 2023. - № 4).
URL: <https://lawinfo.ru/articles/4968/cifrovaya-transformatsiya-trudovyx-otnoshenii> (last access: 19.04.24).
17. Shuraleva S.V. The right to privacy in labor relations: theoretical problems of legal regulation // *Bulletin of Perm University. Legal sciences*. - 2022. - No. 3 (in Russian / *Шуралева С.В. Право на неприкосновенность частной жизни в трудовом правоотношении: теоретические проблемы правового регулирования // Вестник Пермского университета. Юридические науки*. - 2022. - № 3).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-na-neprikosnovennost-chastnoy-zhizni-v-trudovom-pravootnoshenii-teoreticheskie-problemy-pravovogo-regulirovaniya> (last access: 21.04.24).

**New characteristics of labor relations
in the context of digitalization and globalization**

AZAR RAHİMOV*

Abstract

Digitalization and globalization are transforming labor relations, creating new challenges and opportunities. Remote work is becoming more widespread, requiring flexibility in personnel management and legal regulation. Global labor markets intensify competition for talent, highlighting the importance of digital skills and intercultural competence. Issues related to labor rights in the context of automation and artificial intelligence usage are emerging. Employers need to adapt corporate culture to new work formats and consider the psychological well-being of employees in a digital environment. These changes demand a revision of labor legislation and the implementation of innovative approaches to labor organization.

Key words: employment, labor, labor relationships, labor dispute, alternative resolution, digitalization, globalization.

**Новые особенности трудовых
отношений в условиях цифровизации и глобализации**

AZƏR RAHİMOV*

Резюме

Цифровизация и глобализация трансформируют трудовые отношения, создавая новые вызовы и возможности. Расширяется практика удалённой работы, что требует гибкости в управлении персоналом и правового регулирования. Глобальные рынки труда стимулируют конкуренцию за таланты, что увеличивает значимость цифровых навыков и межкультурной компетентности. Возникают вопросы соблюдения трудовых прав в условиях автоматизации и использования искусственного интеллекта. Работодателям важно адаптировать корпоративную культуру к новым форматам работы и учитывать психологическое состояние работников в цифровой среде. Эти изменения требуют пересмотра трудового законодательства и внедрения инновационных подходов к организации труда.

Ключевые слова: занятость, труд, трудовые отношения, трудовой спор, альтернативное решение, цифровизация, глобализация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.05.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* PhD in Law / Member of the Mediation Council / email: azar.rahimov@gmail.com

* Д.ф.п.п. / член Совета по Медиации / email: azar.rahimov@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARI

ICESCO HƏRBİ KONFLİKTLƏR DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İRSİN MÜHAFİZƏSİNDƏ ƏSAS BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARDAN BİRİ KİMİ

LEYLA HƏŞİMOVA*

Annotasiya

Məqalədə ICESCO-nun hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin mühafizəsində əsas beynəlxalq təşkilatlardan biri kimi mühüm fəaliyyət istiqamətləri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, ICESCO mədəni irsin qorunmasında, xüsusilə hərbi münaqişələr zamanı mühüm beynəlxalq təşkilatlardan biri kimi tanınır. ICESCO üzv dövlətlərin mədəni, elmi və təhsil sahələrində əməkdaşlığını təşviq etmək məqsədilə yaradılmışdır. Təşkilat islam dünyasının mədəni irsini qorumağı öz prioritetlərindən biri kimi müəyyən edib və münaqişələr zamanı bu irsin məhv edilməsinin qarşısını almağa xüsusi diqqət ayırır. Təşkilatın mandatu hərbi konfliktlərdə xüsusilə tarixi və mədəni obyektlərin qorunması, müharibə nəticəsində zərər görmüş irsin bərpası, mədəni obyektlərə qarşı vandalizm və qəsdən məhv etmənin qarşısının alınması təşkil edir. Beləliklə, ICESCO mədəni irsin mühafizəsi üzrə qlobal səylərdə fəal iştirak edir və hərbi münaqişələrdə bu irsin qorunmasını prioritet məsələlərdən biri hesab edir. Təşkilatın bu sahədəki fəaliyyəti həm üzv dövlətlərə zəruri hüquqi və texniki dəstək, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini mədəni irsin mühafizəsinə yönəltmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *islam dünyası, mədəni irs, hərbi münaqişələr, beynəlxalq hüquq, üzv dövlətlər, beynəlxalq ictimaiyyət, qlobal səylər, beynəlxalq təşkilatlar.*

I. Tədqiqatın aktuallığı

İslam dini mədəniyyətin inkişafına təsir göstərməklə əsrlər boyu həm memarlıq, həm də təhsil və elm baxımından, o cümlədən xalqların öz gündəlik yaşayış tərzini dəyişdirə bilmişdir. İslam memarlığı və ya islam dininin geniş yayılmasından sonra şərqdə ərəb dilindən geniş istifadə tarixi faktlar olmaqla bu gün mədəni irs nümunələrində əhəmiyyətli dərəcədə öz yerini göstərir.

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, islam ölkələrində baş verən hərbi konfliktlər mədəni irsin oğurlanması, dağıdılması və ona zərər vurulmasına səbəb olmuşdur. Belə faktlar 2014-cü ildən etibarən İraqda və Suriyada geniş, Liviyada isə az həcmdə müşahidə olunur. 2014-2015-ci illəri əhatə edən 6 ay ərzində 28-dən çox mədəni irs obyektinə zərər vurulmuş və onlardan bəziləri tamamilə məhv edilmişdir. Habelə bu ölkələrdə olan çox qiymətli daşınar mədəni irs obyektləri cinayətkar məqsədlə xarici ölkələrdə satılmaq üçün qaçaqmalçılıq yolu ilə ölkədən çıxarılmışdır [6]. Bu fakta əsasən onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, bu ölkələrdə mədəni irs obyektlərinə zərər vurulması və ya məhv edilməsi milli səviyyədə yaratdığı təhlükələrlə yanaşı, qlobal səviyyəli əhəmiyyətli mədəni irs obyektlərinə zərər vurulması ilə nəticələnir. Bu isə ictimai təhlükəlilik səviyyəsini beynəlxalq səviyyəyə qaldırır. Ona görə də, xüsusilə İslam

---

* H.ü.f.d. / Bakı Dövlət Universiteti / email: hashimova_leyla@yahoo.com

dünyasında mədəni irsin qorunması üçün spesifik tədbirlərin görülməsi əhəmiyyətli, müzakirə edilən mövzulardan birinə çevrilmişdir.

II. ICESCO fəaliyyətinin mühüm istiqamətləri və mədəni irsin qorunması problemi

İslam Dünyası Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (ICESCO) mədəni irsin qorunmasında, xüsusilə hərbi münaqişələr zamanı mühüm beynəlxalq təşkilatlardan biri kimi tanınır. ICESCO, üzv dövlətlərin mədəni, elmi və təhsil sahələrində əməkdaşlığını təşviq etmək məqsədilə yaradılmışdır. Təşkilat İslam dünyasının mədəni irsini qorumağı öz prioritetlərindən biri kimi müəyyən edib və münaqişələr zamanı bu irsin məhv edilməsinin qarşısını almağa xüsusi diqqət ayırır.

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, 1982-ci ildə əsas qoyulmuş, 53 üzv dövləti özündə birləşdirən ICESCO islam dünyasının mədəni irsinin qorunması üzrə əsas fəaliyyəti həyata keçirir, 240-a yaxın islam dünyası irs kompleksini öz mandatı altına ala bilmişdir [4]. Bu olduqca geniş ərazini və qlobal səviyyədə öz əhəmiyyəti ilə seçilən mədəni irs nümunələrini əhatə etdiyini deməyə imkan verir. Təşkilatın spesifik xüsusiyyət əsasında dövlətləri öz ətrafında birləşdirməsi onun fəaliyyətinin daha güclü əsaslarla qurulmasına imkan verir. Belə ki, Təşkilat ortaq dəyərləri olan dövlətləri əməkdaşlığa cəlb etdiyindən dini faktor baxımından meydana çıxan oxşarlıqlar və ortaq cəhətlər hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılması zamanı tərəflərin qarşılıqlı anlaşması prosesini asanlaşdırır.

ICESCO Nizamnaməsi bu təşkilatın əsas məqsəd və funksiyalarından biri qismində maddi və qeyri-maddi irsin hüquqi mühafizəsi və qorunub saxlanılması vasitəsi olaraq mədəniyyət sahəsində inkişafı dəstəkləmək və təşviq etmək göstərilmişdir [1]. ICESCO-nun əsas missiyalarından biri İslam dünyasının mədəni və tarixi irsinin qorunmasıdır. Təşkilat mədəni irsin münaqişələr zamanı dağıdılmasının qarşısını almaq və onun bərpaasını təmin etmək üçün strategiyalar hazırlayır. Bu kontekstdə İCESCO, xüsusən də tarixi abidələr və dini obyektlər kimi mədəni irs nümunələrinin qorunmasına diqqət yetirir. Bu onun təsis sənədi olan Nizamnaməsi ilə qarşısına qoyulmuş əsas missiyasının tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Bir sözlə ICESCO, islam dünyasının mədəni irsini qorumaq, təşviq etmək və bərpa etmək məqsədilə yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır.

Qeyd edilməlidir ki, məhz UNESCO kimi ICESCO səviyyəsində qəbul edilmiş bir çox sənədlərdə mədəni irsin hüquqi mühafizəsi təşkilatın əsas qarşısında duran məsələ kimi müəyyən edilir. İCESCO-nun 2022-2025-ci illər üzrə qəbul edilmiş strateji xəritəsi adlı sənəddə də bu cür yanaşmaya rast gəlmək mümkündür. Belə ki, ICESCO-nun 2022-2025-ci illər üzrə stratejiya xəritəsinə əsasən, islam dünyasında icmaların spesifik onlara xas yerli xüsusiyyətlərə və islami kimliklərinə hörmət etməklə mədəni müxtəlifliyi, sivilizasiyalararası dialoqu və irsin qorunmasını təşviq etmək strateji məqsədlər kimi təsbit edilmişdir. ICESCO-nun strateji məqsədlərinin əsasları 4 əsas qrupda cəmləndirilmişdir, 4-cü mədəniyyət qrupunun altqruplarından biri kimi məhz

maddi, qeyri-maddi mədəni irsin qorunması və mühafizəsi üzrə fəaliyyət müəyyən edilmişdir [5]. Məhz təşkilatın fəaliyyətində əsas istiqamətləri təsbit edən sənəddə göstərilən məzmununda müddəaların yer alması ICESCO-nun hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunması barədə fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən edir. Bu təşkilati olaraq fəaliyyətin həyata keçirilməsi və planlaşdırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Əslində qeyd olunan əsas dolayısı ilə müxtəlif şəraitlərdə, xüsusilə hərbi münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunmasını da təşkilatın fəaliyyət prioritetlərindən biri kimi qəbul etməyə imkan verir.

ICESCO tərəfindən 2000-ci ildə keçirilmiş 9-cü İslam Konfransında qəbul edilmiş İslam Dünyasından kənarında İslam Mədəniyyəti Fəaliyyəti Strategiyasının məzmununa nəzər salsaq, ICESCO-nun mədəni irsin qorunmasındakı rolunu daha geniş müəyyən etmək olar. Əvvəla, Strategiyada qeyd olunur ki, həmin sənədin şamil olunduğu və əhatə etdiyi sferalar arasında mədəni irs və mədəniyyət də yer alır. Strategiyanın məqsədləri arasında mədəni irsin qorunmasının təmin edilməsi əsas məqsəd kimi göstərilir. Eləcə də, mədəni irsin qorunması və ötürülməsi üçün xüsusi hissədə müvafiq fəaliyyət planı və məqsədləri müəyyən olunmuşdur [9]. Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Dünya İrs Siyahısında təsbit edilmiş mədəni irs obyektlərinin kifayət qədər islam ölkələrinin payına düşür. Oudur ki, islam ölkələrindəki mədəni irsin mühafizəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq platformasının təşkili xüsusi əhəmiyyətlidir. Nəzərə alınsa ki, islam ölkələrinin bəzilərində qaynar nöqtələrinin olması danılmaz faktır. Belə ki, heç də səbəbsiz yerə İraq və Suriyada mədəni irsi obyektlərinin dağıdılması ilə əlaqədar fəaliyyətlər BMT Təhlükəsizlik Şurası və UNESCO tərəfindən pislənilməmişdir. Bu səbəbdən global xarakterli əməkdaşlıqdansa, islam ölkələrinin sahib olduqları mədəni irsin mühafizəsi üzrə bir araya gəlməsi daha effektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bunun əsas səbəbi ortaq din faktoru olmaqla yanaşı, mədəni inkişafda meydana çıxan oxşarlıqlardır. Ona görə də ICESCO mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq hüquqi mexanizmi kimi xüsusi əhəmiyyətə malik təşkilatdır.

ICESCO-nun mədəni irsin qorunmasında həyata keçirdiyi fəaliyyətlərdən biri də irsin qorunub və mühafizə edilməsi ilə məşğul olan xüsusi mərkəzin yaradılmasıdır. ICESCO tərəfindən yaradılmış və onun strukturunda yer alan İslam Dünyası üçün Mədəni İrs Mərkəzi regional və beynəlxalq səviyyəli fəaliyyətə sahib olmaqla, irsin qorunması və irsdən istifadənin qaydalarının, onun idarə edilməsini müəyyən edərək iştirakçı dövlətlərə bu istiqamətdə öz dəstəyini göstərir. Mərkəzin funksiyaları arasında ICESCO-nu mədəni irsin mühafizəsi və ya idarə edilməsi üzrə fəaliyyətə malik olan regional və beynəlxalq platformalarda iştirakını təmin etmək də yer almışdır. O da qeyd edilməlidir ki, təşkilatın həyata keçirdiyi proqramlarda mədəni irs üçün təhdid hesab olunan şəraitlər və hallarda onun qorunması, zərər vurulmuş mədəni irs obyektlərinin bərpa edilməsi barədə fəaliyyət də yer alır. Qeyd edilir ki, münaqişə və post-münaqişə dövründə mədəni irsin qorunması və onunla bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi Mərkəzin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir.

[2]. Əvvəla, bu islam dünyasında mədəni irsin qorunması və bunun təşviq edilməsi ilə əlaqədar ICESCO tərəfindən atılmış mühüm addımlardan biridir. Bu məqsəd və funksiyalara sahib təsisatın yaradılması islam dünyasında sırf mədəni irsin qorunması üzrə fəaliyyəti həyata keçirən, xüsusi tədbirlər görən mexanizmin formalaşdırılması mədəni irsin qorunmasına öz pozitiv təsirini göstərir. Burada diqqət çəkən məqam ICESCO-nun fəaliyyətinin hərbi konfliktlər dövründə, həm də hərbi konfliktlərdən sonrakı dövrdə mədəni irs obyektləri ilə bağlı tətbiq etdiyi fəaliyyətin mexanizminin formalaşdırılmasıdır. Belə ki, ICESCO tərəfindən yaradılmış mərkəzin əsas fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilərkən xüsusi olaraq hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunmasının təşkil edilməsi, post-konflikt dövründə zərər görmüş mədəni irs obyektlərinin bərpası istiqamətində işlərin yer alması ICESCO-nun bu istiqamətdə rolunu göstərən əsas faktor kimi qiymətləndirilməlidir. Bu Mərkəzin fəaliyyətinin təmin edilməsi islam dünyası üçün hərbi konfliktlərdə mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq təşkilati mexanizmin formalaşmasına səbəb olur.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə ICESCO bir çox beynəlxalq hüquqi əhəmiyyətli işlər görərək effektiv beynəlxalq mexanizmlərin formalaşdırılmasına cəhd göstərmişdir. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, 2007-ci ildə Mədəniyyət Nazirlərinin 5-ci İslam Konfransında ICESCO-nun hökumətlərarası ixtisaslaşmış İslam İrsi Komitəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. 2019-cu ildə bu təşkilatın adı dəyişdirilərək İslam Dünyası İrs Komitəsi adlandırılmışdır, bu hadisə eyni zamanda İslam Dünyası İrs Siyahısının tərtib edilməsi istiqamətində də işlərin görülməsinə başlanğıc kimi qəbul edilir [8]. Qeyd olunan Komitənin yaradılması bir çox istiqamətdən mədəni irsin qorunmasına öz töhfəsini verir. Belə ki, bu Komitə hökumətlərarası ixtisaslaşmış təsisat olmaqla daha çevik icra mexanizmləri yarada və tədbirləri həyata keçirə bilər. Komitənin operativ və çevikliyi UNESCO modelində olduğu kimi ICESCO çərçivəsində də uğurlu praktikanın tətbiqi UNESCO-nun universal səviyyədə Dünya İrs Komitəsinin əldə etdiyi uğurlarını ICESCO çərçivəsində islam dünyasında da əldə etmək mümkündür.

İslam dünyası İrs Komitəsinin fəaliyyətini tənzimləyən İslam Dünyası İrs Komitəsinin Qayda və Prosedurları adlı sənəd də mədəni irsin qorunmasına müsbət təsir göstərəcək bir sıra mühüm məsələlərə toxunulmuşdur. Əvvəlcə, bu sənəd mədəni irsə anlayış verilməsini təmin edir. Mədəni irsin mühafizəsi üzrə Komitənin geniş həcmli funksiyaları da bu sənədlə müəyyən edilmişdir. Belə ki, Komitə üzv dövlətlərin mədəni irs obyektlərini qorumaq, mədəni irs obyektlərinin qorunmasının təmin edilməsi üçün mexanizmlər formalaşdırmaq və ehtiyacı olan dövlətlərə təqdim etmək, mədəni irs obyektlərinin talan edilməsi və qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə aparmaq, mədəni irs obyektlərinin ekspertizasını aparmaq, İrs Layihələrinə Dəstək Fondu ilə əlaqədar daxil olmuş müraciətləri araşdırmaq və bu barədə qərarlar qəbul etmək, beynəlxalq səviyyədə keçirilən tədbirlərdə üzv dövlətlərin mövqelərinin koodinasiyasını təmin edən mexanizmlərin formalaşdırılmasını təmin etmək

kimi funksiyalara sahibdir [7]. Göründüyü kimi qeyd olunan beynəlxalq normativ sənəd ICESCO-nun ixtisaslaşmış qurumunun beynəlxalq səviyyədə mədəni irsin qorunması üzrə bir çox fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edir. Fundamental baza sənəd olmaqla qurumun əsas funksiyaları arasında geniş şəkildə mədəni irsin qorunmasına dair mexanizmlərin formalaşdırılması üzrə fəaliyyətin hüquqi əsaslarının təsbiti ICESCO-nun mədəni irsin qorunması üzrə fəaliyyətini şərtləndirir və bu fəaliyyətin effektivliyini artırır. Komitə geniş spektrli fəaliyyətə malik olmaqla mədəni irsin qorunmasına beynəlxalq səviyyədə öz töhfəsini verir. İslam Dünyası İrs Komitəsi ICESCO çərçivəsində mədəni irsin bütün şəraitlərdə, xüsusilə hərbi konfliktlərdə mühafizəsi üçün daha effektiv mexanizm kimi özünü biruzə verir. Qeyd edilməlidir ki, qəbul edilmiş sənəddən də göründüyü kimi, bu Komitə İslam Dünyasındakı mədəni irsin qorunması üzrə effektiv mexanizmlərin formalaşdırılmasına əsas məsul qurum kimi çıxış edir. Bu olduqca vacibdir. Struktural olaraq Komitənin çevik, operativ işləmə sisteminə sahib olması mədəni irsə dair təhdidlərə dair effektiv mexanizmlərin formalaşdırılması və üzv dövlətlər tərəfindən təmin edilməsi üçün əvəzsiz rola malik platforma kimi çıxış etməsinə səbəb olur. Həmçinin İslam Dünyası İrs Siyahısının tərtib edilməsi, mədəni irs nümunələrinə dair ekspertizanın aparılması kimi funksiyalara sahib bir Komitənin mövcudluğu hərbi konfliktlərdə mədəni irs nümunələrinə ziyan vurulması, onların məhv edilməsi, talan edilməsi və ya qanunsuz dövriyyəyə çıxarılması ilə mübarizəsində səmərəli və uğurlu nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Təhlillərdə qeyd olunur ki, ICESCO daimi olaraq üzv dövlətlərin mədəni irsin qorunması üzrə fəaliyyətlərini işləyir və bu istiqamətdə aktivliyini genişləndirir. Bunun bir sıra faktorları mövcuddur. Onun əsasında isə Ümumdünya İrs Siyahısında yer alan obyektlərin 18 faizi islam ölkələrinin ərazisində yerləşir. Təhülkə altında olan Ümumdünya İrs Siyahısında yer alan obyektlərin isə 63 faizi ICESCO-nun əhatə etdiyi ərazilərdə yerləşir. Bu məqsədlə ICESCO-nun fəaliyyətinin əhatə etdiyi əsas istiqamətlərdən biri təhlükə altında olan mədəni irs obyektlərinin sayının azalmasına nail olmaqdır. ICESCO tərəfindən mədəni irs üzrə fəaliyyətlərin effektivliyini artırmaq üçün maliyyə vəsaitlərinin cəb edilməsi zərurəti nəzərə alınaraq ICESCO-nun büdcəsi və üzv dövlətlər, təşkilatlar və bu kimi digər ianə, subsidiyalar əsasında maliyyə vəsaiti formalaşdırılan xüsusi fond yaradılmışdır. Mədəni irs obyektlərinin konfliktlərdə zərər görməsi, məhv edilməsi və qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması kimi məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlər görmək təşkilatın əsas funksiyalarından biri kimi təsbit olunmuşdur [3]. Qeyd edilməlidir ki, mədəni irsin istər sülh, istərsə də hərbi konfliktlər dövründə mühafizəsinin təmin edilməsi üçün maliyyə resurslarının mövcudluğu olduqca vacibdir. Maliyyə proqramlarının olmadığı layihələr çox zaman uğurlu nəticələrin əldə olunmasının qarşısını alır. Odur ki, ICESCO-nun təşəbbüsü ilə islam dünyasında yerləşən maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi, üzv dövlətlərə maliyyə yardımı göstərmək

funskiyası daşıyan bir maliyyə fondunun yaradılması ICESCO-nun hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunması üzrə fəaliyyətinə öz müsbət təsirini göstərir.

Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, mədəni irsin mühafizəsində belə bir addımın atılaraq xüsusi maliyyə fondunun formalaşdırılması beynəlxalq təşkilatın mədəni irsin qorunmasında fəaliyyətini səmərəliləşdirir, daha müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir. Burada diqqət yetirilməli məqam fondun maliyyə dəstəklərinin düzgün şəkildə ayrılmasıdır. ICESCO çərçivəsində qəbul edilmiş beynəlxalq prosedural normativ sənəddən göründüyü kimi, ümumilikdə üzv dövlətlərə Fond tərəfindən maliyyə yardımını ayrılması ilə bağlı müraciətlər İslam Dünyası İrs Komitəsi tərəfindən qiymətləndirilir [7]. Fondun fəaliyyətinə İslam Dünyası İrs Komitəsi tərəfindən nəzarət aparılması və bu fəaliyyətə Komitə tərəfindən dəstək göstərilməsi belə fəaliyyətin səmərəlilik göstəricilərini yüksəldir.

III. ICESCO və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq münasibətləri

ICESCO münaqişə zonalarında mədəni irsin məqsədli şəkildə dağıdılmasının qarşısını almaq üçün maarifləndirmə kampaniyaları və mədəni diplomatiya təşəbbüsləri həyata keçirir. Təşkilat bu yolla yerli və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq üçün imkan yaratmağa çalışır. Münaqişə bölgələrində dağıntıya məruz qalan tarixi və mədəni obyektlərin qorunması üçün təşkilat bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir. Öz ixtisaslaşmış qurumlarının da fəaliyyəti ilə münaqişə zonalarına beynəlxalq ekspert qrupları göndərərək mədəni irs obyektlərinin dəyərləndirilməsi və qorunması üzrə hesabatlar hazırlayır, dağıdılmış məscidlərin, muzeylərin, kitabxanaların və digər mədəni irs obyektlərinin bərpası üçün maliyyə dəstəyi təmin edir. ICESCO münaqişədən zərər çəkmiş abidələrin və mədəni obyektlərin bərpası ilə bağlı layihələr həyata keçirir ki, buna da misal olaraq Yaxın Şərqdə, xüsusilə də Suriya və İraqdakı tarixi abidələrin bərpasının təşkilatın diqqət mərkəzində olması göstərilə bilər. ICESCO habelə mədəni irsin qorunması üçün üzv dövlətlərə hüquqi çərçivələrin hazırlanmasında yardım edir və beynəlxalq konvensiyaların ratifikasiyasını təşviq edir. Burada xüsusilə UNESCO ilə əməkdaşlıq özünü daha çox biruzə verir. ICESCO UNESCO çərçivəsində mədəni irs ilə əlaqədar qəbul edilmiş beynəlxalq müavilələrin implementasiyası və tətbiqi ilə əlaqədar xüsusi işlər görür. Təşkilat üzv ölkələrin mədəni irsin qorunması ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrə qoşulmasını təşviq edir. Buraya 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və onun Protokolları, həmçinin 2003-cü il Qoşulmama Hərəkətinin mədəni irsin mühafizəsi prinsipləri daxildir.

ICESCO-nun mədəni irsin qorunması ilə əlaqədar qurduğu beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri UNESCO ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda bir sıra digər əlaqəli təşkilatlarla da sıx əlaqələrə girərək səmərəli fəaliyyətlər həyata keçirir. Bir sözlə ICESCO UNESCO, İCOMOS (International Council on Monuments and Sites) və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək hərbi münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunmasını gücləndirir. Habelə Təşkilat regional

səviyyədə mədəni irsin qorunması üzrə strategiyalar hazırlamaq və bu sahədə koordinasiya yaratmaq üçün digər təşkilatlarla da tərəfdaşlıq edir. İSESCO hərbi münaqişələr zamanı mədəni irsin mühafizəsi ilə bağlı əsas beynəlxalq aktor kimi həm hüquqi, həm də texniki sahədə böyük töhfələr verir. Bu fəaliyyətlər üzv ölkələrdə mədəni irsin qorunmasını gücləndirərək mədəni müxtəlifliyin davamlılığını təmin edir. Bununla yanaşı, təşkilat mədəniyyətin münaqişələrin həlli və davamlı sülhün qurulmasında mühüm rolunu vurğulayır.

Mədəni irsin hüquqi mühafizəsinin təmin edilməsi ICESCO-nun üzv dövlətlərinin zəngin tarixi və mədəni irsinin mühafizəsini təmin etmək üçün beynəlxalq səviyyədə göstərdiyi səylər çərçivəsində həyata keçirilir. ICESCO hərbi konfliktlər zamanı mədəni irsin qorunması, bərpası və sənədləşdirilməsi ilə bağlı fəaliyyətlər həyata keçirir. Bu missiya İslam dünyasının zəngin tarixi və mədəni irsinin məhv edilməsinin qarşısını almaq məqsədini güdür.

IV. Əldə edilən mühüm nəticələr

Ümumilikdə təşkilatın fəaliyyətini və qəbul etdiyi sənədləri təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, ICESCO-nun əsas məqsədi üzv dövlətlərdə mədəni irsi qorumaq və bu sahədə beynəlxalq hüquq və normativ çərçivələri inkişaf etdirməkdir. Təşkilatın mandatı hərbi konfliktlərdə xüsusilə tarixi və mədəni obyektlərin qorunması, müharibə nəticəsində zərər görmüş irsin bərpası, mədəni obyektlərə qarşı vandalizm və qəsdən məhv etmənin qarşısının alınması üzrə fəaliyyətləri göstərir. ICESCO, 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına və UNESCO-nun Dünya İrs Konvensiyasına uyğun olaraq üzv dövlətləri mədəni irsin qorunmasına dair öhdəliklərini yerinə yetirməyə təşviq edir. Təşkilat münaqişələrdə mədəni irsin məhv edilməsini beynəlxalq hüququn pozulması kimi tanıyır və bu istiqamətdə sanksiyaların tətbiqini dəstəkləyir. ICESCO-nun mədəni irsin qorunması üzrə fəaliyyətləri arasında xüsusi vurğulanmalı olan məsələlərdən biri də İslam Dünyası Mədəni İrs Siyahısının tərtib edilməsi ilə bağlı fəaliyyətidir. Belə ki, ICESCO üzv dövlətlərdəki mədəni irs nümunələrini müəyyənləşdirmək və onları xüsusi siyahıya daxil etmək üçün proqramlar hazırlayır. Bu siyahıya tarixi abidələr, arxeoloji qalıqlar, ənənəvi sənətlər və folklor daxil edilir.

ICESCO-nun mədəni irsin qorunmasında uğurlu fəaliyyəti və rolu olsa da, digər təşkilatlar kimi qarşılaşdığı bir sıra çətinliklər də mövcuddur. Odur ki, ICESCO-nun mədəni irsin mühafizəsi üzrə fəaliyyəti tam effektiv hesab oluna bilməz. Bunu belə izah edə bilərik ki, ICESCO-nun fəaliyyəti üzv ölkələrdə siyasi vəziyyətdən və beynəlxalq münasibətlərdən asılıdır. Bu beynəlxalq təşkilat kimi onun məhdud səlahiyyətləri, habelə onun səlahiyyətlərinin dövlət suverenliyi ilə məhdudlaşması ilə əlaqədardır. Münaqişələrdə tərəflərin beynəlxalq hüquqa əməl etməməsi təşkilatın səmərəliliyini azaldan faktor kimi çıxış edir. Bundan əlavə olaraq maliyyə və texniki resursların məhdudluğu münaqişə zonalarında mədəni irsin effektiv

qorunmasına mane olur. Terror qrupları və ya qeyri-dövlət aktorlarının mədəni obyektlərə hücumları ilə mübarizə etmək beynəlxalq hüquqi çərçivədə mürəkkəb problem olaraq qalır. Maliyyə və texniki resursların məhdudluğu ICESCO-nun fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən üzv dövlətlər və beynəlxalq tərəfdaşlar daha çox dəstək təmin etməlidir. Terror qruplarının mədəni obyektlərə hücumları beynəlxalq hüquq çərçivəsində böyük bir problem olaraq qalır. Bəzi hallarda üzv dövlətlərdəki daxili siyasi vəziyyət ICESCO-nun fəaliyyətini çətinləşdirir. Buna görə də qeyd olunan problemlərin həlli istiqamətində dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığı ICESCO-nun fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə mədəni irsin qorunmasında olan rolunu daha da gücləndirə bilər.

Yekun olaraq qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, ICESCO mədəni irsin mühafizəsi üzrə global səylərdə fəal iştirak edir və hərbi münaqişələrdə bu irsin qorunmasını prioritet məsələlərdən biri hesab edir. Təşkilatın bu sahədəki fəaliyyəti həm üzv dövlətlərə hüquqi və texniki dəstək, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini mədəni irsin mühafizəsinə yönəltmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Charter of the Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization adopted by the Founding Conference (Fez, 1402H/1982).
2. Cultural Heritage Centre for the Islamic World ICESCO, ICESCO publishing, 8 p., p. 3-5.
3. Fun for Heritage assets in the Islamic World.
URL: <https://iwh.ICESCO.org/wp-content/uploads/2024/11/Fund-for-Heritage-assets-in-the-Islamic-World.pdf> (last access 01.06.24).
4. ICESCO in brief.
URL: <https://ICESCO.org/en/who-we-are/about/in-brief/> (last access 15.06.24).
5. ICESCO'S Strategic Map 2022-2025.
URL: <https://ICESCO.org/wp-content/uploads/2024/05/ICESCO-Strategic-Map-2022-2025.pdf> (last accessed 10.06.2024).
6. Khalid al-Taie (13 February 2015). "Iraq churches, mosques under ISIS attack". mawtani.alshorfa. com. Archived from the original on 19 February 2015.
URL:
https://web.archive.org/web/20150219092526/http://mawtani.alshorfa.com/en_GB/articles/iii/features/2015/02/13/feature-01 (last access: 15.06.24).
7. Rules of Procedure of the Islamic World Heritage Committee.
8. The 11th Session of the Islamic World Heritage Committee, ICESCO Publishing, 2023, 11 p., p.4.

9. The Strategy for Islamic Cultural Action outside the Islamic World Adopted by the 9th Islamic Summit Conference Doha - State of Qatar, November 2000, Publications of the Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization -ISESCO. Rabat - Morocco - 1430H/2009 A.D, 107 p., p. 26, 39, 41-42.

ICESCO AS ONE OF THE MAIN INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE DURING MILITARY CONFLICTS

LEYLA HASHIMOVA*

Abstract

The article analyzes the important directions of ICESCO's activity as one of the main international organizations in the protection of cultural heritage during military conflicts. It is noted that ICESCO is recognized as one of the important international organizations in the protection of cultural heritage, especially during military conflicts. ICESCO was established to promote cooperation between member states in the cultural, scientific and educational fields. The organization has identified the protection of the cultural heritage of the Islamic world as one of its priorities and pays special attention to preventing the destruction of this heritage during conflicts. The organization's mandate is to protect, in particular, historical and cultural objects in military conflicts, restore heritage damaged as a result of war, and prevent vandalism and deliberate destruction of cultural objects. Thus, ICESCO actively participates in global efforts to protect cultural heritage and considers the protection of this heritage in military conflicts to be one of the priority issues. The organization's activity in this area is extremely important both in terms of providing the necessary legal and technical support to member states and drawing the attention of the international community to the protection of cultural heritage.

Keywords: *Islamic world, cultural heritage, military conflicts, international law, member states, international community, global efforts, international organizations.*

ICESCO КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО ЗАЩИТЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ВО ВРЕМЯ ВОЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

ЛЕЙЛА ХАШИМОВА*

Аннотация

В статье анализируется важная деятельность ICESCO как одной из основных международных организаций по защите культурного наследия во время военных конфликтов. Отмечается, что ICESCO признана одной из важных международных организаций по защите культурного наследия, особенно во время военных конфликтов. ICESCO была создана для содействия сотрудничеству государств-членов в культурной, научной и образовательной сферах. Организация определила сохранение культурного наследия исламского мира одним из своих приоритетов и уделяет особое внимание предотвращению уничтожения этого наследия во время конфликтов. Мандатом

---

* PhD in Law / Baku State University / email: hashimova_leyla@yahoo.com

* Д.ф.п.п. / Бакинский государственный университет / email: hashimova_leyla@yahoo.com

организации является защита исторических и культурных объектов в военных конфликтах, восстановление поврежденного войной наследия, а также предотвращение вандализма и преднамеренного разрушения культурных объектов. Таким образом, ICESCO активно участвует в глобальных усилиях по защите культурного наследия и считает защиту этого наследия в военных конфликтах одним из приоритетных вопросов. Деятельность организации в этой сфере очень важна как с точки зрения оказания необходимой юридической и технической поддержки государствам-членам, так и направления внимания международного сообщества на защиту культурного наследия.

Ключевые слова: исламский мир, культурное наследие, военные конфликты, международное право, государства-участники, международное сообщество, глобальные усилия, международные организации.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.07.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

ƏSAS HÜQUQ VƏ AZADLIQLARIN BİR SIRA CƏHƏTLƏRİNİN KONSTITUSION HÜQUQİ TƏHLİLİ

ŞIRASLAN YUSUBOV*

Annotasiya

Məlum olduğu kimi insan və vətəndaşın əsas hüquq, azadlıq və vəzifələri Konstitusiyanın fundamental institutlarından biri hesab olunur. Ayır-ayrı demokratik dövlətlərin Konstitusiyalarında əsas hüquq və azadlıqların ilkin mənşəyi və etimologiyası, habelə insan hüquqları haqqında anlayışların düzgün təsviri edilməsi üçün onların hüququn prinsiplərinə uyğun təsbit olunması ictimai və hüquq münasibətlərinin dəqiq gerçəkləşməsi üçün əsasdır. Çünki Konstitusiya hüquq normaları öz xarakterinə görə münasibətləri ümumi və təsisedici aspektdən əhatə edir. Hüquq və azadlıqların mənşəyi dövlətə qədər olan proses kimi qəbul edildiyi üçün, təbii hüquqi elementlərin orijinallığına pozitiv hüququn təsirindən mühafizə olunması dövlət hakimiyyətinin əsas vəzifələrindən biri kimi çıxış edir. Bununla belə əsas hüquqlar və azadlıqlar, azadlığı təhrif edən dövlətə, habelə üçüncü şəxslərə münasibətdə zəruri şərtlərə qarşı təminat verir. "Azadlığı dövlət yaratmur, onu bilavasitə icad edir" konsepsiyası ona söykənir ki, əsas hüquq və azadlıqların reallaşmasında müasir demokratik dövlətin həlledici rolu mütləqdir. Yəni dövlət olmadan hüquq və azadlıqların gerçəkləşməsi şübhə altındadır. Onda əsas ideya ondan ibarətdir ki, hüquqi dövlətin insan hüquq və azadlıqlar ilə bağlı üzərinə düşən öhdəliklərini hansı dərəcədə təmin etmək iqtidarındadır? Bu isə müasir demokratik sistemin ən həssas və diqqət mərkəzində olan məsələlərindən biridir.

Açar sözlər: Şəxsiyyətin hüquqi statusu, hüquq və azadlıqların müdafiəsi və qorunması, hüquq və azadlıqlara dövlət tərəfindən təminat verilməsi, hüquq və azadlıqların konstitusion hüquqi əsasları.

I. Əsas hüquq və azadlıqlar konstitusion hüquqi status kimi

Əsas hüquqlar - adətən "publik hüquq" adı altında - hüquqi tədqiqatların əsas mövzularından biridir və həqiqətən də "xalq", "dövlət", "hüquq" və "əsas hüquqlar" kimi əsas mövzu sahələrinin hər hansı formada nəzərdən keçirilməsinin əsasını təşkil edir. "Qanun", eləcə də "siyasət" son dərəcə maraqlı və praktiki əhəmiyyət kəsb edən mövzulardır. Mövcud mövzu müxtəlifliyinə hər gün, gündəlik mətbuatın da göstərdiyi kimi, yeni hallar və tətbiq olunan problemlər də əlavə olunur.

Fundamental hüquqların öyrənilməsi ilə bağlı maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, elə sadə, əsas anlayışlar, metodlar mövcuddur ki, bunlardan çoxlu sayda müxtəlif işlərlə məşğul olmaq, yeni tələblər irəli sürmək və müəyyən tədbirlərin Konstitusiyaya uyğunluğu barədə qərar qəbul etmək olar.

Hər bir fərdi əsas hüquq və azadlıqlar üçün bir neçə fundamental əsas tələb qoyulur: 1) İnsan hüquqlarının mühafizə obyektini təmin edilmişdirmi? 2) Bu hüquq və azadlıqlara qanunsuz müdaxilə mövcuddurmu? Belə bir müdaxiləyə haqq qazandırılırmı?

İnsan hüquqlarının mühafizə sahəsi müəyyən bir fundamental hüququn konsepsiyasına və ya faktına daxil olan həyat və ya fəaliyyət sahəsi kimi başa düşülür, yəni bu hüquqların əsasları konstitusion müstəvidə mühafizə olunur.

* Müəllim / Bakı Dövlət Universiteti / email: shirastanyusubov@gmail.com

Əsas hüquqlara qanunsuz müdaxilə birbaşa əmr və ya qadağadan, habelə əməlin sonradan pislənməsindən ibarətdir. Birbaşa və məqsədyönlü müdaxilə ilə yanaşı, dolayı və ya yalnız dolayı müdaxilə və ya əsas hüquqların tanınmaması yolu ilə müdaxilə də mövcuddur.

Məsələ belə əsaslandırılırsa bilə ki, hüquq və azadlıqlara hər bir müdaxilə əsas hüquqların pozulması demək deyil. Bu, o halda əhəmiyyət kəsb edir ki, əsas hüquqlara qoyulan məhdudiyyət, yalnız belə bir müdaxilənin mövcud olduğu əsaslandırılırsın. Nəhayət, bu, Konstitusiyanın, qanunun və ayrı-ayrı tədbirlərin iyerarxiyası ilə bağlıdır ki, bu da öz əksini AR Konstitusiyasının 148-151-ci maddələri, AFR Əsas Qanununun isə 1-ci maddəsinin III və 20-ci maddəsinin III-cü hissəsinə əsaslanır. Hər bir müdaxilə artıq bir əsas hüququn pozulması demək deyil. Bu yalnız o zaman baş verir ki, müdaxilə əsas hüquqların məhdudiyyəti ilə əsaslandırılmasın. Hüquqlara qeyri qanuni müdaxilə Konstitusiya vasitəsilə ilə də öz-özlüyündə əsaslandırılırsa bilər ("konstitusiya daxili məhdudiyyət"). Əsas Qanun, habelə AR Konstitusiyası qanunverici orqanı da əsas hüquqlar üçün məhdudiyyətlər formalaşdırmağa səlahiyyətli edə bilər (qanunvericilik qaydasında məhdudiyyət və ya Konstitusiya hüququnda əsas hüquqların məhdudlaşdırılmasına dair nəzərdə tutulan mexanizmlər). Lakin belə bir müdaxilə Konstitusiya və ya qanunun məqsədlərinə nail olması üçün münasib, zəruri və məqbul olan həddən artıq hüquqlara sirayət edə bilməz (proporsionallığın qorunub saxlanmasına nəzarət funksiyası).

Bəzi əsaslar və prinsiplər bundan ibarətdir ki, əsas hüquqlarla məşğul olan hər bir şəxs bunu müəyyən şərtlər (ön fərziyyələr) çərçivəsində realizə edir. Eyni zamanda, o, əsas hüquqlarda və onların arxasında duran mühüm təməl hüquqları və qaydaları (prinsipləri) tanıyır, çünki bu prinsiplər əsas hüquqların mənasını və dəyərini təşkil edir və onlar mütləq nəzərə alınmalıdır.

Azadlıq prinsipinin əsasları özündə onu ehtiva edir ki, Qərb Konstitusiya fikrinin və eləcə də, AR Konstitusiyasının mərkəzi müddəasını *müstəqillik* prinsipi təşkil edir, yəni yetkinlik yaşına çatmış şəxslər öz müqəddəratını sərbəst müəyyən edir və kənar nəzarətdən asılı olmadan azadlıq meyarlarından bilavasitə istifadə edirlər. Bu məqsədlə fundamental hüquqlar dövlətə, eləcə də azadlığı pozan üçüncü şəxslərə münasibətdə mühüm ilkin şərtləri təmin edir. İnsanın təbiətə azad olması "özlüyündə aydındır", yəni bunu prinsipə əsaslandırmaya ehtiyac yoxdur – bu, maarifçiliyin, yəni intellektual proseslər dövründə müasir konstitusion fikirlərin və əsas fərziyyələrinin, habelə postulatlarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Məhz, insanlar öz hüquq və azadlıqlarını qorumaq üçün vahid dövlətdə birləşirlər. Bununla belə, fundamental insan hüquqları həm "təcrübəyə" malik olmamışdır və buna görə, həm də dövlətdən əvvəlki proses kimi xarakterizə olunur. Bununla belə *əsas hüquqlar və azadlıqlar* azadlığa ziyan yetirən dövlətə, habelə üçüncü şəxslərə qarşı münasibətdə zəruri şərtlərə təminat verir. Azadlığı dövlət yaratmır, onu bilavasitə icad edir. Bu "*self-evident*" yəni özündən formalaşan və prinsipə bunun əsaslandırılmasına ehtiyac qalmır ki, hər bir insan təbiətən azaddır. Məhz

müasir konstitusion məfkurənin postulat və qənaətlərində izah olunan insan hüquqlarının fikir tarixi, onun mərhələlər üzrə bəyan olunmasına bilavasitə inam vardır. Nəhayət insanlar hüquq və azadlıqlara təminat verilməsi üçün vahid dövlətdə birləşirlər. Əsas insan hüquqları və azadlıqları “özgəninkiləşdirilə” bilməz və ona görə də dövlətdən əvvəlki prosesdir. Bu o dövlətdir ki, azadlığı yaratmır, onu hazır şəkildə tapır. Bununla da şəxsi mövcudluğu və rifahı üçün ilkin məsuliyyət cəmiyyətin və hətta heç də dövlətin deyil, məhz insanların öz üzərinə düşür, nə qədər ki, istismarçı dövlətdən qaynaqlanan rifahın və polis dövlətinin prinsipial dönüşü insan hüquqları üzrə məsuliyyəti heç bir halda öz üzərinə götürmür.

Dövlət insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirməsini tənzimləyə və hərtərəfli qaydaya sala bilər, lakin o, əsasən insanın müstəqilliyin üstünlüklərinə əməl etməlidir. Beləliklə, azadlıq prinsipi *Vilhelm fon Humboldt* tərəfindən təqribən 1810-cu ildə “Dövlət reallığının hüdudlarını müəyyən etmək üçün ideyalar” əsərində (ilk dəfə 1851-ci ildə nəşr olunmuşdur) formalaşdırdığı liberal prinsiplərlə tamamlanır və gücləndirilir: “Dövlət üçün hər şeydən əvvəl, öz suveren sərhədləri daxilində mövcudluq statusu müəyyənləşir.” İnsan üçün isə bu, hər şeydən əvvəl o demək idi ki, qanunla qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilir və həm də əksinə: birbaşa icazə verilməyən hər şey qadağandır.

Bu öz-özlüyündə aydın olan bəyanat indi də bir neçə aspektdən şübhə altına alınır. Daha mütərəqqi və mühafizəkar fikirlər, dövlətin tarixi, həm də intellektual baxımdan Konstitusiyadan üstün olduğunu güman edir. Beləliklə, dövlətçilik fundamental azadlıq üçün ilkin şərtidir [11]

Dövlət olmadan qanun yoxdursa, qanun olmadan azadlıq da yoxdur. Belə oxşar nəticəyə gəlmək üçün, başqa bir fikir, fərdin sosial, demokratik və hüquqi dövlətin faydalarından asılılığını nəzərə alır: indi fərd karyera qurmaq, ailəsini qorumaq və s. azadlığı üçün dövlətdən o qədər asılıdır ki, o, “dövlətdən əvvəlki” meyarlara meyillənə bilməz. Burada isə daha artıq və əlavə azadlıqlardan söhbət gedə bilməz. Azadlıq indi dövlət tərəfindən təmin edilir. Əks halda, *muxtariyyət* prinsipi yalnız güclülərə üstünlük verərdi. Lakin zəifləri azadlıq prinsipinin təsirindən qorumaq lazımdır. Deməli əsas prioritet burada azadlıq prinsipi deyil, *ədalət və həmrəylik* prinsipləridir.

Burada hər iki yanaşma inandırıcı deyil. Məsələnin ortaq cəhəti budur ki, dövlət azadlığın təminat mexanizmini və funksiyalarını həddən artıq vurğulamır və insanın fərdiliyini, onun təbii azadlığı və şəxsi məsuliyyəti haqqında kifayət qədər qiymətləndirmə aparmır. Bu daha çox da təbii hüquq və azadlıqların konstitusion hüquqi təsbitində son dərəcə ümumi və standart ifadələrlə işlədilməsi nəzərə çarpır. Müasir sosial dövlət ədalət, bərabər imkanlar və həmrəyliklə vacib azadlıq şərtlərini dəstəkləsə də, əsas diqqət azadlığın təbiiliyinə və onun dövlətdən əvvəl mövcud olmasına yönəlir. Bu, həmçinin əsas hüquqlar doktrinasının zahirən neytral anlayışlarında da öz əksini tapır. Məsələn, hazırkı məqalə “*mühafizə zonasını*” anlayışını fərdi azadlıq zonası kimi istifadə edir və “*təminat zonası*” anlayışından qaçır. Prinsipcə, dövlət azadlıq hüquqlarını

mövcud şəkildə tapır və yalnız onları qorumaq imkanı əldə edir. Lakin o, bu hüquqları "*təmin etmir*" və azadlıq dövlətin bir "*xidmət sahəsi*" deyil.

Bəlkə də, azadlıq prinsipinə ən böyük təhlükə getdikcə daha çox yayılan dövlət *paternalizmidir*. Gəncləri məktəbdə özlərini inkişaf etdirmək imkanlarında gücləndirmək və təhlükələrdən qorumaq nə qədər vacibdirsə, dövlətin əlbəttə, başqaları təhlükəyə məruz qalmadığı müddətcə, böyükləri öz-özlərini təhlükəyə atmaqdan və hər cür mümkün təhlükələrdən – spirtli içki aludəçiliyi, qumar asılılığı, qeyri-sağlam qidalanma və ya siqaret çəkməyin təhlükələri kimi – qorumaq onun işi deyil [1, s. 148].

Artıq Maarifçilik dövrünün filosofları vətəndaş və konfessiya müharibələrinin acı təcrübələri əsasında anladılar ki, muxtarlıq prinsipi hər kəsin azadlığı üçün təhlükələr yaradırdı. Azadlıq hədsiz-hüduzsuz azadlıq ola bilməzdi. Kant hələ erkən dövrdə belə bir fikir irəli sürmüşdü: “Birinin ixtiyarının digərinin ixtiyarı ilə uyğunlaşdırılması”, yəni birinin azadlığı başqasının azadlığının sərhədlərinə qədərdir. Lakin bu da yanlış başa düşülməməlidir. Müvazinət və məhdudiyyət məsələləri daha mürəkkəbdir. Azadlıqların müdafiə sahələri bir-birini üstələyir. Məsələn, karikaturaçının azadlığı siyasətçinin şəxsiyyət hüququ ilə toqquşur. “Başqalarının azadlığına qədər azadlıq” prinsipi qarşılıqlı blokadaya səbəb ola bilər. Buna görə də məsələ sadəcə olaraq sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi və xaric edilməsindən ibarət deyil, iştirakçıların azadlıq iddiaları arasında ehtiyatlı tarazlıq tapmaqdır. Bu, “praktiki toqquşma” Bu prinsip fərqli konstitusiya hüquqlarının və dəyərlərinin bir-biri ilə toqquşduğu hallarda tətbiq olunur. Məsələn, söz azadlığı ilə şəxsi həyatın toxunulmazlığı kimi hüquqlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər [2, s. 581].

Əsasən, hər bir fərd özünə məsuldur (AR Konstitusiyasının 28-ci maddəsinin I, III hissələri), AFR (Əsas Qanunun 2-ci maddəsi, I bəndi). Dövlət insanın həyat tərzinə müdaxilə etməməlidir. Lakin, azadlığın həqiqətən də fərdi məsuliyyətlə həyata keçirilməsi imkanlarının qeyri-bərabər paylandığını və xəstəlik, işsizlik, əlillik və yaşlılıq kimi faktorlarla təsirləndiyini nəzərə almaq vacibdir. İnsan, müasir dövlət müasir infrastruktur – məktəb, səhiyyə, yollar və s. təmin etmədən azadlığını təkbaşına həyata keçirə bilməz. Burada sosial dövlət (Əsas Qanunun 20 və 28-ci maddələri), AR Konstitusiyasının isə 15, 16, 17, 18-ci maddələri mühüm rol oynayır: Bu çərçivədə yalnız azadlıq və onun məhdudlaşdırılması məsələsi deyil, sosial xidmətlərə də ehtiyac var ki, bu xidmətlər güclü ilə zəiflər arasında həmrəylik əsasında təmin edilir. Bu xidmətləri abstrakt bir dövlət deyil, iştirakçılardan ibarət kollektiv təmin edir. "*Zəiflərlə həmrəylik*" hər şeyin yenidən bölüşdürməsi və azadlıq imkanlarının bərabərləşdirilməsi tələbi demək deyil. Dövlət xidmətləri fərdi azadlığı qorumaq üçün zəruri olsa da, fərdin öz məsuliyyəti ön plandadır. Bu, konstitusiyada birbaşa qeyd olunmasa da, azadlıq hüquqları və sosial dövlət tələblərində öncədən qəbul edilən *subsidiaritet* prinsipinin əsasını təşkil edir. Buna qarşı isə dövlətin avtoritar “mövcudluq təminatı” konsepsiyası dayanır [3, s. 56].

Azadlığın həyata keçirilməsi həmişə qeyri-bərabərlik yaradır. Qeyri-bərabərlik olmadan azadlıq mümkün deyil. Mülkiyyətçi məhdud əmlakı olana nisbətən; işləyən işsizə; ev sahibi evsizə qarşı münasibətdə üstünlük təşkil edir. Azadlıq prinsipi ilə təşkil edilmiş bir cəmiyyətdə qeyri-bərabərlik müəyyən mənada azadlıq və rifahın hərəkətverici qüvvəsi olur. Bərabərlik burada yalnız imkan bərabərliyi və ədalət (hər kəsə özünə uyğun) anlamına gəlir, nəticə bərabərliyi (hər kəsə eyni) yaratmaq anlamına gəlmir. Əks halda, azadlıq təhlükəyə düşər. Buna görə də, müntəzəm aparılan sorğuların göstərdiyi kimi, bir çox insan üçün "bərabərlik" və "ədalət" dəyərlərinin azadlıqdan daha önəmli olması narahatlıqla qarşılır [4, s. 34].

II. Açıq Cəmiyyətdə Əsas Hüquqlar:

Karl Raimund Popper (1902-1994), müasir konstitusiyaya düşüncəsinin "tanınmamış atalarından" biri, "open society-açıq cəmiyyət" termini ilə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş fikirlər və ideallar əsasında yaranan deyil, öz dəyərlərini və həqiqətlərini daim axtaran bir cəmiyyəti ifadə edir. Bu baxış bucağının əsas hüquqlara əhəmiyyətli təsirləri vardır. Əsas hüquqlar yalnız müəyyən edilmiş dəyərləri və əminlikləri qorumaqla yanaşı, eyni zamanda bu dəyərlərin müəyyənləşdirilməsi üçün açıq bir proseduru da müdafiə edir. İntellektual dürüstlük, tolerantlıq, açıqlıq, müxtəliflik və tənqidi fikirlərin qorunması bu açıq cəmiyyətin əsl dəyərləridir. Bu açıq cəmiyyətin düşmənləri yalnız həqiqətə yeganə sahibləri olduqlarını zənn edən və başqalarına öz həqiqətlərini anlatmağa çalışanlardır.

Yaxından baxdıqda, bütün əsas hüquqlar bu açıq cəmiyyətin qorunması elementlərini ehtiva edir. Eyni zamanda, bütün konstitusiyaya mütəxəssisləri "açıq cəmiyyətin düşmənləri"nin əminlik cazibələrinə qapılmamalıdır. Bu, xüsusilə vacibdir, çünki eyni əsas hüquqlar altında müxtəlif mədəniyyətlər və dünya görüşləri bir arada yaşamaq məcburiyyətindədirlər [5, s. 689].

Əsas Hüquqlar, Əsas Qanunun 20-ci maddəsində vurğulanan dövlət əsasları ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəlidir. Demək olar ki, demokratiya və hüquqi dövlət olmadan əsas hüquqlar mövcud ola bilməz - əksinə, əsas hüquqlar olmadan da bu dövlət əsaslarının həyata keçirilməsi mümkün deyil; a) demokratiya və əsas hüquqlar arasındakı əlaqəni Almaniyanın Federal Konstitusiyaya Məhkəməsi (BVerfG) daim "konstitutiv əhəmiyyət" formulu ilə, məsələn, demokratik iradə formalaşması üçün ifadə azadlığının əhəmiyyəti ilə vurğulamışdır (*BVerfGE 7, 198, 208 - Lüth*). Demokratik inkişaf və dinamika təmsilçilik, fikir, toplantı, media və vətəndaşların siyasi iradə formalaşdırma prosesində iştirakından asılıdır. Bu baxımdan, əsas hüquqlar siyasi fəaliyyətdə olan vətəndaşı qoruyur. Məlumat və kommunikasiya hüquqları ilə *AFKM (BVerfG)* tərəfindən əsas demokratik qaydaların bazis sahəsi sayılan müxalifət partiyalarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsi arasında əlaqələr vardır.

Tarixi kontekstdə göstəriləcəyi kimi, əsas hüquqlar ilə demokratiya prinsipi arasında heç vaxt ziddiyyət olmayıb. Fikir azadlığı, mətbuat azadlığı və

elmi və sənət azadlığı, toplantı azadlığı, birləşmə azadlığı kimi əsas hüquqlar, demokratik təmsilçiliyin və respublika quruluşunun təşviqi olmadan onun inkişafını düşünmək mümkün deyil. Alman burjuaziyasının 19-cu əsrdə demokratiya və respublika tələblərindən geri çəkilib yalnız müdafiə hüquqları ilə bağlı əsas hüquqlara yönəlməsi daha çox bir xüsusi yol olmuşdur və bu, indiki dövrdə normal vəziyyət kimi qəbul edilə bilməz.

Bu, hər bir əsas hüququn və onun fərdi hallarda tətbiqinin həmişə demokratiya, ictimaiyyət və respublika ilə əlaqəli olduğunu ifadə etmir. Əsas hüquqlar həmçinin siyasi olaraq geri çəkilmiş, ailəsi ilə birlikdə öz evində yaşayan, öz işini idarə edən və mülkiyyətini qoruyan "sadə vətəndaş" da qoruyur. Fikir, sənət, elm, toplantı və birləşmə azadlıqları yalnız demokratik iradə formalaşma prosesində qorunmur. Hətta bu hüquqlar yalnız demokratik və respublika məqsədləri üçün nəzərdə tutulmamalıdır və siyasi əsas hüquqların qeyri-siyasi hüquqlara nisbətən üstün tutulması düzgün olmaz [6, s. 271].

Demokratiya, yalnız əksəriyyətin hakimiyyəti olaraq qalarsa, yalnız azlıqları qoruyaraq həqiqətən "demokratik" ola bilər.

Beləliklə, azlıqları qoruyan əsas hüquqlar demokratiya üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [7, s. 673].

Əsas hüquqlar və hüququn üstünlüyü anlayışlarının necə bağlı olduğunu açıqlayır. Əsas hüquqların qorunması, dövlətin bütün səlahiyyətlərinin konstitusiyaya uyğun şəkildə məhdudlaşdırılması və buna bağlı olması ilə ifadə edilir. Güc ayrılığı prinsipi də vətəndaşın azadlığı ilə birbaşa bağlıdır. Əsas hüquqların qorunması, hüququn üstünlüyü prinsipinin davamlılığı, şəffaflıq və hüquq sistemində dövlət həyatının rasionallaşdırılması üçün ehtiyac duyur. Həmçinin, hüququn üstünlüyü ilə yaxından əlaqəli olan və tətbiqdə mühüm rol oynayan bəzi elementlər, müəyyənlik, hüquqi təhlükəsizlik, etimadın qorunması və nisbətənin mövcudluğudur. Nəhayət, hüququn üstünlüyünün "son daşları" olaraq, dövlətin hər cür qüvvəsinə qarşı hüquqi qorunma zəmanəti (Almaniya Konstitusiyasının 19-cu Maddəsi IV. Bölümü) və hüquqi dinləmə hüququ (103-cü Maddəsi I. Bölümü) vurğulanır.

III. Nəticə

Müstəqil məsuliyyətin üstün olmasına baxmayaraq, bu gün azadlıq əksər insanlar üçün sosial və iqtisadi şərtlərlə bağlıdır ki, müasir sosial dövlət bu şərtləri həmrəyliklə təşkil olunmuş təminat sistemləri və ya xüsusi şəxslər vasitəsilə təmin etməlidir. 1949-cu ildə qəbul edilmiş Əsas Qanun, "sosial əsas hüquqlardan" qəsdən imtina edərək, dövlətə qarşı müdafiə hüquqları olan klassik liberal hüquq ənənəsinə əsaslanmışdır və şəxsin öz azadlığını həyata keçirərək uğur və sosial təminat əldə edə bilən hüquq sahibini mərkəzə qoymuşdur. Lakin, bu iki prinsip Əsas Qanunda əks olunmuşdur və bir-birinə qarşı qoyulmalıdır.

İlk baxışdan daha az açıq görünən, amma əsas hüquqlar ilə federal dövlətçilik arasındakı əlaqədir. Mərkəzləşdirilmiş təşkil olunmuş dövlətlər də

əsas hüquqları təmin edə bilər. Lakin, federal sistem bu hüquqların həyata keçirilməsi və iştirak imkanlarını artırır və çoxaldır. Federal sistem vətəndaşlara daha yaxındır və alternativlər təqdim edir. Dövlət konstitusiyaları, Əsas Qanundan (Art. 142 GG) daha geniş əsas hüquq qoruması təklif edə bilər və federal qanunun yerli icrasında fərqlilik və nisbətliliyi qoruma imkanları təqdim edir. Federal sistem, bələdiyyələr, universitetlər və digər təşkilatlar vasitəsilə dövlətlər daxilində əsas hüquqlara yaxın özünüidarəetmə prinsiplərini davam etdirməlidir. Beləliklə, federal dövlət "vertikal güc ayrılığı" elementi kimi yalnız institusiyalara deyil, həm də hər bir vətəndaşın azadlığına xidmət edir.

Əsas hüquqların dəyər sistemi və ya dəyər qaydası olaraq başa düşülməsi məsələsi müzakirə olunur. Köhnə və yeni sistem düşüncələri ilə idealist (dəyər) fəlsəfəsinin təsiri altında, əsas hüquqların dəyər sistemi və ya müəyyən bir "dəyər qaydası" olaraq qəbul edilməsi cəhdi vardır.

Siyasi və sosial sistemləri araşdırmaq və əsas hüquqların bu sistemlərindəki təsirini təsvir etmək mümkündür. Lakin, əsas hüquqları sistemə bir quruluş kimi şərh etməyə çalışmaq və bu anlayışdan əsas hüquqlara qayıtmaq fərqli bir məsələdir (Hesse tərəfindən bu məsələ tənqid edilir).

Dəyərlərin əhəmiyyəti və mənşəyi də aydınlaşdırılmalıdır. Əslində, bu dəyərlər yalnız əsas hüququn "normativ proqramı" ola bilər, buna görə də dəyər anlayışının daxil edilməsi zəruri olmur. Əgər məqsəd əsas hüquqların daxili cəmiyyət münasibətlərində tətbiqidir isə, burada geniş əhatəli bir "dəyər qaydası" deyil, əsas hüquqların toqquşmaları ilə bağlı məsələlərdir ki, bu da ümumi metodoloji prinsiplərlə həll edilə bilər və abstrakt "dəyərlər"ə və onların qaydalarına ehtiyac yoxdur.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Di Fabio, Theory of a Fundamental Law Value System, HGrR II, § 46 (in German / *Di Fabio, Theorie eines grundrechtlichen Wertesystems, HGrR II, § 46*).
2. Engel, Freedom and Autonomy, HGrR II, § 32-33 (in German / *Engel, Freiheit und Autonomie, HGrR II, § 32-33*).
3. Epping, Basic Rights, 8th Edition, 2019, 564 p (in German / *Epping, Grundrechte, 8. Edition, 2019, 564 s*).
4. Grabitz, Freedom and Constitutional Law (1976) (in German / *Grabitz, Freiheit und Verfassungsrecht (1976)*).
5. Henneke, Established Statehood as a Condition for the Validity of Fundamental Rights, FS Böckenförde [1995], s. 299 v.s.)
6. Kutscha, Fundamental Rights as Minority Protection, JuS 1998, 673 (in German / *Kutscha, Grundrechte als Minderheitenschutz, JuS 1998, 673*).
7. Papier, Fundamental Rights and Social Order, HGrR II, § 30 (in German / *Papier, Grundrechte und Sozialordnung, HGrR II, § 30*).

8. Popper, *The Open Society and Its Enemies* (2 vols. 1957/58) (in German / *Popper, Die offene Gesellschaft und ihre Feinde* (2 Bde 1957/58)).
9. Rupp, “Serving fundamental rights”, “civil society”, “third-party effect” and “social interdependence of fundamental rights”, *JZ* 2001, 271 (in German / *Rupp, „Dienende Grundrechte“, „Bürgergesellschaft“, „Drittwirkung“ und „soziale Interdependenz der Grundrechte“, JZ 2001, 271*).
10. Schapp, *Fundamental Rights as a Value System*, *JZ* 1998, 913 (in German / *Schapp, Grundrechte als Wertordnung, JZ 1998, 913*).
11. *The Constitution of the Republic of Azerbaijan* (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 12.06.24).

Constitutional legal analysis of some aspects of fundamental rights and freedoms

SHIRASLAN YUSUBOV*

Abstract

As is known, the fundamental rights, freedoms, and duties of an individual and a citizen are among the key institutions of the Constitution. In the constitutions of various democratic states, the origin and etymology of fundamental rights and freedoms, as well as the proper understanding of the concept of human rights, are essential for the accurate realization of public and legal relations, provided they are formulated in accordance with the principles of law. This is because constitutional legal norms, by their nature, encompass relationships in a general and foundational aspect. Since the origin of rights and freedoms is considered a pre-state process, the protection of natural legal elements from the influence of positive law is one of the main responsibilities of state power. However, fundamental rights and freedoms provide necessary guarantees against the state, which distorts freedom, as well as third parties. The concept of "freedom is not created by the state, it is directly invented by it" is based on the idea that the decisive role of the modern democratic state in realizing fundamental rights and freedoms is indispensable. In other words, without the state, the realization of rights and freedoms is in question. The central idea is that the legal state's capacity to fulfill its obligations regarding human rights and freedoms is a key issue in modern democratic systems and remains one of the most sensitive and closely scrutinized matters.

Keywords: *Legal status of the individual, protection and safeguarding of rights and freedoms, state guarantees for rights and freedoms, constitutional and legal foundations of rights and freedoms.*

---

* Lecturer / Baku State University / email: shirastanyusubov@gmail.com

**Конституционно-правовой анализ
некоторых аспектов основных прав и свобод**

ШИРАСЛАН ЮСУБОВ*

Резюме

Как известно, основные права, свободы и обязанности человека и гражданина считаются одними из ключевых институтов Конституции. В конституциях различных демократических государств происхождение и этимология основных прав и свобод, а также правильное представление о понятии прав человека имеют решающее значение для точной реализации общественных и правовых отношений, при условии, что они сформулированы в соответствии с принципами права. Это связано с тем, что конституционно-правовые нормы по своему характеру охватывают отношения в общем и учредительном аспектах. Поскольку происхождение прав и свобод рассматривается как процесс, предшествующий государству, защита естественных правовых элементов от влияния позитивного права является одной из основных обязанностей государственной власти. Однако основные права и свободы обеспечивают необходимые гарантии против государства, искажающего свободу, а также против третьих лиц. Концепция «свобода не создаётся государством, а непосредственно определяется им» основана на идее, что решающая роль современного демократического государства в реализации основных прав и свобод является необходимой. Иными словами, без государства реализация прав и свобод ставится под вопрос. Значит основная идея заключается в том, насколько правовое государство способно выполнять свои обязательства в отношении прав и свобод человека? Это, в свою очередь, остаётся одной из самых актуальных и чувствительных тем в современных демократических системах.

Ключевые слова: Правовой статус личности, защита и охрана прав и свобод, государственные гарантии прав и свобод, конституционно-правовые основы прав и свобод.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.06.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* Преподаватель / Бакинский государственный университет / email:
shirastanyusubov@gmail.com

BEYNƏLXALQ ADƏT: ANLAYIŞI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

MƏQSƏD HÜSEYNOV*

Annotasiya

Məqalə beynəlxalq adətlərin hüququn mənbəyi kimi dərk edilməsi problemlərinə həsr edilmişdir. Müəllif beynəlxalq adətləri təhlil edərək onu digər hüquq mənbələrindən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətləri müəyyən edir. Məqalədə beynəlxalq adətlərin beynəlxalq hüququn mənbələri sırasındakı yeri təhlil edilmişdir. Eyni zamanda beynəlxalq adətlərin yaranma və formalaşmasında beynəlxalq hüququn subyektlərinin rolu tədqiq edilərək, beynəlxalq adətin anlayışı müəyyən edilərək beynəlxalq adətlərin hansı xüsusiyyətlərinin diqqətə alınmalı olduğu vurğulanmışdır. Müəllif beynəlxalq adətlərə xas olan xüsusiyyətləri müəyyən edərək onları ayrı-ayrılıqda təhlil etmişdir. Məqalədə eyni zamanda beynəlxalq adətlərin ikinci elementi olan opinio juris vacibliyi təhlil edilmişdir. Müəllif bu zaman mövcud beynəlxalq məhkəmə təcrübəsinə də müraciət etmişdir.

Açar sözlər: *beynəlxalq adət, dövlətlərin təcrübəsi, opinio juris, beynəlxalq hüquq.*

I. Beynəlxalq adət hüququna dair ümumi yanaşma

İstənilən sosial cəmiyyətdə mövcud olan qaydalar müəyyən davranışlara icazə verdiyi halda, digərlərini qadağan edir. Lakin bütün davranış qaydaları mövcud cəmiyyətin iştirakçılarında məcburi təsiretmə qüvvəsinə malik deyildir. Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq adət normaları məcburi xarakter daşdığından, pozuntu halında məsuliyyətə səbəb olur. Beynəlxalq adətlərin formalaşması ilə bağlı fikirlər olsa da, beynəlxalq adət normaları beynəlxalq hüququn subyektləri üzərinə müəyyən mənada hüquq və öhdəliklər qoyur. Dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq adət xüsusi yer tutur. O, hüququn yaranması və inkişafı prosesində mühüm rol oynamışdır. Beynəlxalq adətin anlayışı Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarlarında, Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının sənədlərində və beynəlxalq hüquq doktrinasında dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, ümumi beynəlxalq hüquqla ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Hazırda beynəlxalq adət beynəlxalq hüququn əsas mənbələrindən biri olmaqda davam edir. Beynəlxalq adətin müasir rolu ondan ibarətdir ki, o, beynəlxalq konvensiyalarla yanaşı, beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi olmaqda davam edir. Beynəlxalq hüququn bu iki əsas mənbəyinin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birini tamamlaması onun əsas funksiyalarını təmin edir.

Beynəlxalq adət hüququnun tənzimləmə obyektini beynəlxalq adətlərin yaradılması, dəyişdirilməsi və ləğvi prosesində yaranan dövlətlərarası münasibətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsidir.

Beynəlxalq hüququ bir mənada beynəlxalq hüququn sahə və institutlarını özündə birləşdirən vahid sistem kimi təsəvvür etmək olar. Belə ki, bu vahid sistemi təşkil edən sahə və institutlar bir-birindən müəyyən mənada asılıdır. Məsələn, beynəlxalq dəniz hüququ, beynəlxalq iqtisadi, ekologiya, beynəlxalq

---

* Doktorant / Bakı Dövlət Universiteti / email: m_huseynov@mfa.gov.az

müqavilə hüququ və s. ilə bağlıdır. Bu asılılıq beynəlxalq hüququn tərkib hissəsi olan beynəlxalq adət hüququna da xasdır.

O, beynəlxalq hüququn bütün sahələri və institutları ilə sıx bağlıdır, ilk növbədə ona görə ki, beynəlxalq hüququn adət normaları beynəlxalq hüququn bütün sahələrinə nüfuz edir və onun əsas, sistem formalaşdıran elementlərindən biridir. Beynəlxalq adət hüququ beynəlxalq müqavilələr hüququ ilə yanaşı, beynəlxalq hüququn həyat qabiliyyətinə, onun inkişafına və dəyişdirilməsinə töhfə verir. Öz növbəsində, beynəlxalq hüququn hər hansı digər struktur elementi, onun sahəsi və ya institutu kimi onun fəaliyyətinin dayandırılması beynəlxalq hüququn bir sistem kimi fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Beynəlxalq adət hüququ beynəlxalq müqavilələr hüququndan öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu sırada ilk olaraq, hüquqi tənzimləmə obyektinə və predmetinin xüsusiyyətləri, mənbələri və normaları qeyd edə bilərik. Lakin, bu sahələrin mövcud fərqləri ilə yanaşı müəyyən oxşar xüsusiyyətləri də mövcuddur.

Beynəlxalq adət hüququnun spesifik xüsusiyyəti onun mənbələrinin məzmununu və xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Belə ki, beynəlxalq adət yalnız bir beynəlxalq hüquq normasından ibarətdir. Buna görə də beynəlxalq hüququn yeni adət normasının yaranması beynəlxalq hüququn yeni mənbəyi - beynəlxalq adətin yaranması ilə müşayiət olunur [6, 89-97].

Beynəlxalq adətin ümumi anlayışını müəyyən etmək üçün, fikrimizcə, onun hüquqi mahiyyətinə, zahiri xüsusiyyətlərinə və strukturuna müraciət etmək, müxtəlifliklərini göstərmək lazımdır. Eyni zamanda, beynəlxalq adətin formalaşması və fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini ətraflı nəzərdən keçirməyə ehtiyac yoxdur. Bu problemi həll etmək üçün, fikrimizcə, onun ən vacib xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək vacibdir.

Fikrimizcə, beynəlxalq adətin ümumi anlayışını müəyyən etmək üçün, onun hüquqi mahiyyətini, xüsusiyyətlərini və quruluşunu təhlil etməli, meydana çıxan fərqli xüsusiyyətləri qeyd etməliyik.

II. Beynəlxalq adət hüququna dair əsas şərtlər

Beynəlxalq adət hüququ, beynəlxalq hüququn yazılmamış qaydalarından biri olaraq, dövlətlərin təcrübələrinin bir müddət ərzində ümumi qəbul edilməsini və hüquqi normaya çevrilməsini nəzərdə tutur. Bir qaydanın beynəlxalq adət hüququna çevrilməsi üçün əsasən iki şərt yerinə yetirilməlidir:

1. ümumi təcrübə (usus): Dövlətlər tərəfindən müəyyən bir davranışın təkrarlanması və bu davranışın geniş şəkildə qəbul edilməsi. Burada məqsəd, beynəlxalq ictimaiyyətin müəyyən bir hərəkət və ya davranışı qanuni və etik baxımdan düzgün hesab etməsidir

2. hüquqi iradə (opinio juris): Dövlətlərin, təkrarlanan hərəkətlərinin hüquqi öhdəlik daşdığını qəbul etməsi və bu hərəkətlərin hüquqi nəticələr doğuracağına inanması. Beynəlxalq adət hüququnda, opinio juris qanuni qüvvəyə malik bir adət meydana gətirmək üçün zəruri olan ikinci amildir.

Opinio juris subyektiv bir öhdəlik anlamına gəlir, çünki bir dövlət, özünü bu hüquqla bağlı olaraq bağlanmış hiss edir.

Liviya və Malta arasındakı kontinental şelf mübahisəsi ilə bağlı qərarında Beynəlxalq Məhkəmə beynəlxalq adət hüququnun mahiyyətinin «əsasən dövlətlərin müasir təcrübəsi və opinio juris-də» («primarily in the actual practice and opinio juris of states») axtarılmalı olduğunu vurğulamışdır. Təcrübə ilkin faktordur, lakin bu, əvvəldən ikinci amillə - yəni dövlətlərin həmin təcrübənin hüquqi məqbul və zəruri olduğu inancıyla - şərtlənir. Hüquq doktrinasında tez-tez beynəlxalq adətin nəzəri quruluşunun paradoksal olduğu qeyd olunur. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır. Bu təcrübəni yaradan dövlətlər normanın artıq mövcud olduğuna inanmalıdırlarsa, dövlətlərin təcrübəsi beynəlxalq hüququn ümumi normasına necə çevrilə bilər? Bu sual, mövcud normaya uyğun olmayan bir təcrübənin hüquqdan kənara çıxdığını və ziddiyyətin yarandığını göstərir: dövlətin praktikası ümumi normanın formalaşmasından əvvəl meydana gəlmişsə, norma hüquqi olaraq necə tanına bilər? Lakin eyni zamanda, bu cür hərəkətlər nəticəsində normanı formalaşdırmaq mümkündür. Bu ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün belə bir sual qarşısında qalırıq: dövlətlər əvvəlcə səhv olaraq normanın artıq mövcud olduğuna inanaraq hərəkət edərsə, bu kifayət edərmi? Yəni, bir qrup dövlətin eyni səhvi etməsi hüquq yarada bilərmi? Bu hüquq doktrinasında *communis error facit jus* (ortaq səhv hüquq yaradır) prinsipi kimi tanınır. Bu zaman növbəti sual meydana gəlir. Dövlətlərin təcrübəsi və opinio juris əsaslanan hüquqi normaları yaratmaq üçün nə etmək lazımdır? [4]

BMT Ədalət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin 38-ci maddəsində məhkəmə beynəlxalq hüquq əsasında həll edəcəyi mübahisələrdə tətbiq etməli sənədlər siyahısını müəyyən etmişdir. Həmin maddənin b bəndində beynəlxalq adətin də adı çəkilmişdir. Həmin maddədə qeyd olunur ki, beynəlxalq adət hüquq norması kimi tanınan universal təcrübənin sübutudur. Lakin Nizamnamədə istifadə edilən beynəlxalq adət termini ilə yanaşı fərqli-fərqli sinonimlərdən də istifadə edilir. Bu sırada xalqlar hüququ, beynəlxalq adət hüququ, ümumi beynəlxalq hüququ terminlərini qeyd edə bilərik [8].

Beynəlxalq adətin hüquqi mahiyyəti, ilk növbədə, onun razılaşma xarakteri ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq hüququn mənbələri beynəlxalq hüquq subyektlərinin iradələrinin razılaşdırılması prosesinin yekun nəticəsini təşkil edir. Hüquqi müstəvidə isə beynəlxalq hüquq subyektləri beynəlxalq səhnədə yalnız ümumi razılıq əsasında və hüquqi formada təsbit edilmiş şəkildə birgə fəaliyyət göstərirlər. Belə razılıq beynəlxalq hüququn bu mənbəyindəki normalara münasibətdə iki və ya daha çox beynəlxalq hüquq subyektini tərəfindən verilə bilər. Bu zaman prioritet əhəmiyyət əsas beynəlxalq hüquq subyektini kimi dövlətlərə verilir.

BMT Baş Assambleyasının 2018-ci ildə beynəlxalq adət hüququnun müəyyən edilməsi ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamədə vurğulanır ki, beynəlxalq adət hüququnun təsis ünsürü kimi ümumi praktikanın mövcudluğu tələbi, ilk növbədə, beynəlxalq adət hüquq normalalarının formalaşdırılmasına və ifadəsinə töhfə verən dövlətlərin praktikasına aiddir [8].

Beynəlxalq adətlərin formalaşmasında eyni zamanda, hökumətlərarası təşkilatların praktikasını da mühüm rol oynayır. Bu praktika həm dövlətlərlə, həm də digər beynəlxalq hüquq subyektləri ilə münasibətlərdə özünü büruzə verir. Belə nümunələrə beynəlxalq təşkilatların öz aralarındakı münasibətlərdə də rast gəlmək mümkündür. Beynəlxalq hüquq doktrinasında mövcud olan fikrə əsasən, beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq adət hüququnun yaradılmasına birbaşa töhfə verə bilirlər və verir.

Eyni zamanda, hüquq doktrinasında qeyd olunur ki, adət norması yalnız müəyyən sayda dövlətin təcrübəsi ilə yaradıla bilər, lakin bütün dövlətlər tərəfindən hüquqi norması kimi tanınır.

Beləliklə, «universalıq» adət hüquq norması yaranan dövlət təcrübəsinin atributu kimi deyil, yaradılmış normanın tanınmasının atributu kimi qəbul edilir. Yəni, güman edilir ki, dövlətlər müvafiq beynəlxalq davranış qaydasının ədalətliliyini tanımaqla, öz hərəkətləri çərçivəsində ona arxalanmağa dəyər olub-olmadığını müstəqil müəyyən etməlidirlər [3, 89-97].

III. Beynəlxalq hüquqi adətin əsas xüsusiyyətləri

Beynəlxalq adətin nə olduğunu düzgün başa düşmək üçün onun əsas xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq lazımdır.

Birincisi, beynəlxalq hüquqi adət - sosial adətin bir növüdür. Bu o deməkdir ki, ona sosial adətlərin bütün xüsusiyyətləri xasdır:

Normativlik - beynəlxalq hüquqi adət, eynilə digər sosial normalar kimi, insan və onların birliyinin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən davranış qaydasıdır. O, insanın müəyyən həyat vəziyyətində davranış modelini müəyyən edən konkret normanı - davranış qaydasını özündə ehtiva edir.

Kortəbii yaranma - beynəlxalq hüquqi adət dövlətin məcburiyyət gücü ilə deyil, təbii şəkildə, beynəlxalq hüquq subyektlərinin müəyyən hadisələrdən keçməsi və həmin hadisələrə ən optimal reaksiya modelinin formalaşdırılması nəticəsində meydana gəlir. Bu, təcrübədə təsbit olunan davranış qaydalarında əks olunur [1, 16].

Qeyri-formallıq - adətən adət yazılı şəkildə qeydə alınmayan davranış normasını ifadə edir. Dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılaraq sosial sferadan hüquqi sferaya keçdikdə belə, adətlər tam açıq şəkildə təsvir edilmir. Yalnız dövlətin adətin icrasını öz məcburetmə gücü ilə təmin etmə öhdəliyini üzərinə götürdüyü şərtlər qeyd olunur).

Adətin icrasının cəmiyyətin rəyi ilə, bəzən isə xüsusi məcburetmə formaları ilə təmin olunması - hər hansı bir davranış qaydasının praktikada davamlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün müəyyən təminat tədbirlərinə ehtiyacı vardır. Sosial adət yerinə yetirilmədikdə, qaydanı pozan şəxs adətən ictimai qınaqla üzləşir. Beynəlxalq hüquqi adət pozulduqda isə, pozuntuya yol verən dövlət beynəlxalq ictimaiyyətin hərəkətlərini bəyənməməsi ilə bağlı reaksiyası ilə qarşılaşır. Bu reaksiya bəzən pozuntuya yol verən dövlətə qarşı beynəlxalq sanksiyalar tətbiq edilməkdə özünü göstərə bilər.

Beynəlxalq hüquqi adətin konkret cəmiyyət daxilində tətbiqinin məcburiliyi - Qeyd etmək lazımdır ki, əksər beynəlxalq hüquqi adətlər, ümumiyyətlə hüquqi adətlər kimi, müəyyən bir cəmiyyət daxilində həyata keçirilir. Bu səbəbdən, beynəlxalq hüquqi adətlərin yalnız xüsusi subyektlərin iştirak etdiyi və müəyyən proseslərdə tətbiq olunduğu hallar üçün keçərliliyi olduğunu söyləmək olar. Belə subyektlər dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüquqi statusa malik olan icmalardır ki, onlar bu adətləri yalnız beynəlxalq münasibətlər sahəsində tətbiq edirlər. Belə münasibətlərdən kənarında beynəlxalq adət ya tətbiq edilmir, ya da milli qanunvericiliyin kontekstində dəyişdirilərək tətbiq olunur.

Adətin ilkin rəasional olması - Hər bir adət rəasionaldır, yəni məntiqə uyğundur. Bu, müəyyən bir vəziyyətdə instinktiv olaraq optimal davranış variantıdır, zamanla sınaqdan keçmiş və uzunmüddətli, təkrarlanan və eyni cür davranış nəticəsində məcburi olaraq qəbul edilərək, sosial təcrübə ilə təsdiqlənmişdir [10, 67].

Stereotiplik - Müəyyən davranış qaydasına vərdiş nəticəsində əməl edilməsi adətin əsas xüsusiyyətidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, vərdiş digər sosial normaların da əsasını təşkil edir. Beynəlxalq hüquqi adət, bu prinsipin həyata keçirilməsi kontekstində, ümumi hüquqi adətdən əhəmiyyətli fərqlərə malikdir. Ümumi hüquqi adət üçün əsas, hüquq tətbiq edən şəxsin mütləq inamının formalaşması və müvafiq davranış qaydasının düzgünlüyünə davamlı psixoloji münasibətinin yaranmasıdır ki, bu da onun dəfələrlə praktikada təkrarlanması nəticəsində baş verir. Beynəlxalq hüquqda isə stereotipləşmə, daha çox, dövlətləri beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edən şəxslərin inamı kimi qəbul edilməlidir.

Adətin tətbiqində eynilik - Adət yalnız müəyyən davranış qaydasının dəfələrlə dəyişməz şəkildə təkrarlanması nəticəsində formalaşsa bilər. Bu, konkret davranış qaydasının formalaşması üçün möhkəm bir əsas yaradır. Beynəlxalq adət, beynəlxalq hüquq subyektlərinin oxşar və ya eyni hərəkətləri və onların bu hərəkətlərə normativ mənə vermək niyyətlərinin müəyyən şəkildə ifadə edilməsi nəticəsində hüquqi əhəmiyyət qazanır.

Müəyyən ictimai münasibətlər sahəsində davamlılıq, yəni müəyyən davranış qaydasının uzun müddət və dəfələrlə tətbiqi, beləliklə, adət uzun müddət və təkrarən tətbiqinə əsaslanan davranış qaydasıdır. Bu, nəsil-dən-nəsilə ötürülən davranış normasıdır. Adətin nüfuzu, nəticə etibarilə, “hamı həmişə belə edib, bu, bizdən əvvəl başlayıb və bizdən sonra da davam edəcək” prinsipi üzərində qurulur. Beynəlxalq hüquqi adət, adətən, beynəlxalq hüquq subyektlərinin eyni tipli təkrarlanan hərəkətləri nəticəsində uzun müddət ərzində formalaşır. Davamlı praktika adətin hüququn mənbəyi kimi tanınmasının ənənəvi əsasını təşkil edir. Məsələn, dövlətlərin tarixi körfəzlərə dair adətləri belə formalaşmışdır. Bununla belə, beynəlxalq hüquqda adətin formalaşması üçün tələb olunan dəqiq bir müddət müəyyən edilməmişdir. Bəzi beynəlxalq hüquqi adətlər nisbətən qısa müddət ərzində formalaşır; bunlar “sürətli adətlər” adlanır. Məsələn, dövlətlər kosmik məkanın istifadəsi azadlığını tez bir zamanda

qəbul etmiş və bu, sonradan müqavilələrlə təsbit olunmuşdur. Beləliklə, dövlətlərarası münasibətlərdə müəyyən davranışın neçə dəfə və hansı müddət ərzində təkrarlanmalı olduğunu dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil, çünki zaman faktoru adətin formalaşmasında əvvəlki kimi mühüm rol oynamır.

IV. Beynəlxalq hüquqi adətin formalaşması prosesi

Bununla belə, beynəlxalq hüquqda adət norması formalaşması prosesi həmişə hamar və mübahisəsiz olmur. Adət hüququnun yaranması üçün adətin “sakit gənclik” dövrünü keçirməsi və ya bəzi dövlətlərin müqavimətini aşması vacibdir [7, 293]. Bəzi dövlətlərin müəyyən bir normanı adət hüququ kimi qəbul etməməsi, ya adətin ümumiyyətlə yaranmamasına, ya da yalnız müəyyən dövlətlər arasında tətbiq olunan xüsusi adətlərin formalaşmasına səbəb ola bilər. Beynəlxalq hüquqda adət normalarının formalaşması prosesi iki əsas mərhələdən ibarətdir:

1. Dövlətlərin müəyyən bir davranış qaydasında razılaşması: Bu mərhələdə dövlətlər müəyyən bir davranışın təkrarlanması ilə razılaşır və bu davranışın hüquqi əhəmiyyətini qəbul edirlər. İ. P. Tretyakova görə, beynəlxalq hüquqi adət “dövlətlərin razılaşdırılmış iradəsini” ifadə edir [6, 172-173]

2. Davranış qaydasına hüquqi məcburiyyətin verilməsi və pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi: Bu mərhələdə dövlətlər razılaşdırılmış davranışın hüquqi məcburiyyətini qəbul edir və onun pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesi həyata keçirilir. L. N. Anisimov qeyd edir ki, “adət hüququnun yaranmasında dövlətlərin iradəsinin razılaşdırılması prosesi vacibdir”. Bəzi qərb doktrinaları adət hüququnun dövlətlərin iradəsinin razılaşdırılmadan formalaşdığını iddia etsə də, yerli doktrina adət hüququnun beynəlxalq müqavilə normalarından fərqli olaraq, dövlətlərin iradəsinin razılaşdırılmasını tələb edir. İkinci mərhələ - davranış qaydasına hüquqi məcburiyyətin verilməsi və pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi ilə bağlı, beynəlxalq hüquqi adətlərə gəldikdə, bir tərəfdən qeyd etmək olar ki, bu mərhələ birinci mərhələlərlə qismən birləşir, çünki dövlətlər beynəlxalq münasibətlərə qatılaraq faktiki olaraq adətin əsasını yaradır və onu özlərinin ikinci hərəkətləri ilə təsdiqləyir, həmçinin sazişlərin və ya müqavilələrin imzalanması ilə təsdiq edirlər. Lakin bu, yalnız müqavilə tərəfləri tərəfindən yaradılan adətlərə aiddir [1, 39-40].

V. Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək əldə etdiyimiz növbəti nəticələri qeyd edə bilərik. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin 38-ci maddəsi, “hüquq kimi qəbul edilmiş ümumi təcrübənin sübutu olaraq beynəlxalq adəti Məhkəmənin istifadə edəcəyi ikinci hüquq mənbəyi olaraq göstərir. Başqa sözlə, beynəlxalq adət dövlət təcrübəsi və opinio juris, yəni bu təcrübənin hüquqi olaraq zəruri olduğu inancını tələb edir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipi budur ki, suveren dövlətlər beynəlxalq hüquqi tələblərə riayət etməyə razı olmalıdırlar. Buna görə də, bir normanın beynəlxalq adət hüququna çevrilməsi üçün geniş bir dövlət qrupu bu normaya davamlı olaraq əməl etməli

və ya açıq, ya da dolaylı yolla bu norma ilə razı olduqlarını bildirməlidir. Davamlı hərəkət iki cəhətdən vacibdir: dövlətin normaya uyğun davamlı təcrübəsi, dövlətin bu normaya riayət etməyə razı olduğunu, davamlı etiraz isə dövlətin bu normaya razı olmadığını göstərir.

Dövlətlərin iradəsinin razılaşdırılmış ifadəsi nəticəsində müqavilə və adət normaları yaradılır. Dövlətlər özləri bu cür davranış normalarını məcburi hesab etməyə razılaşırlar. Dövlətlərin müvafiq təcrübəsində özünü büruzə verən bu ilkin razılıq mütərəqqi inkişaf edən beynəlxalq hüquq normalarının sonradan vicdanla yerinə yetirilməsinin, beynəlxalq hüquq nizamının səmərəliliyinin təmin edilməsinin və dövlətlərin siyasətinə uyğunluğunun bir növ təminatçısı kimi çıxış edir. Beynəlxalq adətət müasir rolunu ondan ibarətdir ki, o, beynəlxalq konvensiyalarla yanaşı, beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi olmaqda davam edir. Beynəlxalq hüququn bu iki əsas mənbəyinin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birini tamamlaması onun əsas funksiyalarını təmin edir.

Beynəlxalq adət hüququ beynəlxalq münasibətlərdə inkişafı və sabitliyi tənzimləyən, eyni zamanda dünyada sülh və sabitlik yaradılmasına kömək edən bir mexanizmdir. Beynəlxalq adət hüququ beynəlxalq hüquq sisteminin ayrılmaz bir hissəsidir və onun tətbiqi çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Dövlətlər, beynəlxalq münasibətlərdə bu hüququn qoyduğu qaydalara əməl etməklə hüquqi müstəvidə qarşılıqlı hörmət əsasında birgə əməkdaşlığa şərait yaradırlar. Beynəlxalq adətlər öz dinamikliyi, yazılı olmaması və dövlətlərin praktikalarının nəticəsi olaraq beynəlxalq hüququn həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynamağa davam edir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Anisimov L. N. The nature of the norms of international law // Leningrad Law Review - 2010, No. 3 (21). - P. 38 (in Russian / *Анисимов Л. Н. Природа норм международного права // Ленингр. юрид. журн. – 2010, № 3 (21). - С. 38*).
2. Ermakova E. V. Legal custom as a form of consolidation of legal norms in international law // Vector of science of TStU. Series. Legal sciences. – 2012, No. 3 (10), pp. 19-20 (in Russian / *Ермакова Е. В. Правовой обычай как форма закрепления правовых норм в международном праве // Вектор науки ТГУ. Сер. Юрид. науки. – 2012, №3 (10), с. 19-20*).
3. Romashev Yu.S. Law of international customs. / 2nd edition, supplemented and revised. Moscow: Norma: INFRA-M, 2023. - 176 p (in Russian / *Ромашев Ю.С. Право международных обычаев. / 2-е издание, дополненное и переработанное. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2023. — 176 с*).
4. Thirlway H. The Sources of International Law // Principles of International Law. Second Edition. Ed. M.D. Evans. Oxford University Press. Oxford. New York. 2006. P. 122–123. Daillier P. etc. Droit international public. 8 edition. L.G.D.J. Paris. 2009. P. 353–354.

5. Tirsikh M.G., Chernyak L.Y. International legal custom: concept and signs // *Sibipsky Legal Bulletin*, 2014, No. 2(65), pp. 89-97 (in Russian / *Тирских М.Г., Черняк Л.Ю. Международно правовой обычай: понятие и признаки // Сибирский Юридический Вестник*, 2014, №2(65), с.89-97).
6. Tretyakova I. P. On the issue of international custom as a source of international private law of the Republic of Belarus // Current issues of improving the legal system at the present stage: materials of the International scientific and practical conference dedicated to the 90th anniversary of prof. S. G. Drobiazko. Minsk, 11-12 October 2012 - Minsk, 2012, pp. 172-173 (in Russian / *Третьякова И.П. К вопросу о международном обычае как источнике международного частного права Республики Беларусь // Актуальные вопросы совершенствования правовой системы на современном этапе: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 90-летию проф. С. Г. Дробязко. Минск, 11-12 окт. 2012 г. - Минск, 2012, С. 172-173*).
7. Tolstik V. A. Hierarchy of treaty and customary norms of international law // *Bulletin of the Nizhny Novgorod State University named after N. I. Lobachevsky*. - 2001. - № 1. - P. 294 (in Russian / *Толстик В. А. Иерархия договорных и обычных норм международного права // Вестн. Нижегород. гос. ун-та им. Н. И. Лобачевского. - 2001. - № 1. - С. 294*).
8. UN: Resolution adopted by the General Assembly on 20 December 2018 “Identification of customary international law”.
URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/457/41/PDF/N1845741.pdf?OpenElement> (last access: 11.07.24).
9. URL:<https://oxfordre.com/internationalstudies/display/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-531> (last access: 13.07.24).
10. Zimnenko B. L. Norms of international law in the legal system of the Russian Federation // Generally recognized principles and norms of international law, international treaties in the practice of constitutional justice: materials of the All-Russian conference / edited by M. A. Mityukov [et al.]. - M., 2004. - P. 113 (in Russian / *Зимненко Б.Л. Нормы международного права в правовой системе Российской Федерации // Общеизвестные принципы и нормы международного права, международные договоры в практике конституционного правосудия : материалы Всерос. совещания / под ред. М. А. Митюкова [и др.]. - М., 2004. - С. 113*).

International Custom: Concept and Features

MAGSAD HUSEYNOV*

Abstract

This article is dedicated to the issues of understanding international customs as a source of law. The author analyzes international customs and identifies the features that distinguish them from other sources of law. The article examines the place of international customs among the sources of international law and explores the role of subjects of international law in the formation and development of international customs. Special attention is paid to the characteristics that must be considered when defining the concept of international custom. The author outlines the main features characteristic of international customs and provides a detailed analysis of each. The importance of opinio juris as the second element of international custom and its role in the process of custom formation is also emphasized. The research includes references to existing international judicial practices.

Keywords: *international custom, state practice, opinio juris, international law.*

Международный обычай: понятие и особенности

МАКСАТ ГУСЕЙНОВ**

Резюме

Данная статья посвящена вопросам понимания международных обычаев как источника права. Автор анализирует международные обычаи и выделяет их особенности, отличающие их от других источников права. В статье рассматривается место международных обычаев среди источников международного права, а также исследуется роль субъектов международного права в процессе формирования и становления международных обычаев. Особое внимание уделено характеристикам, которые необходимо учитывать при определении понятия международного обычая. Автор выделяет основные особенности, характерные для международных обычаев, и подробно анализирует каждую из них. Также в статье подчеркивается значимость opinio juris как второго элемента международного обычая и его роль в процессе формирования обычаев. В рамках исследования автор обращается к существующей международной судебной практике.

Ключевые слова: *международный обычай, практика государств, opinio juris, международное право.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* PhD candidate / Baku State University / email: m_huseynov@mfa.gov.az

** Докторант / Бакинский Государственный Университет / email: m_huseynov@mfa.gov.az

BƏYANNAMƏLƏRDƏ TƏSBİT EDİLMİŞ DÖVLƏTLƏRİN ÖHDƏLİKLƏRİNİN HÜQUQİ TƏBİƏTİ

ARAZ ABDULLASOY*

Annotasiya

Məqalədə beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi prosesində beynəlxalq öhdəliklərin əhəmiyyətindən və öhdəlik institutunun beynəlxalq hüququn əsas subyektlərinin fəaliyyətindəki rolundan, eyni zamanda dövlətlərin öhdəliklərinin yalnız müqavilə tərəfləri çərçivəsində deyil, həm də dövlətlərin erga omnes norması xarakteri daşıyan maraqları nöqtəyi nəzərdən əhəmiyyətindən bəhs edilir. Dövlətlərin öhdəliyi ilə bağlı hazırkı tədqiqat mövzusu əsasən beynəlxalq öhdəliklərə həsr olunmuşdur. Məqsəd dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin hüquq elmində və doktrinasında araşdırılmasının əhəmiyyətinə diqqət çəkməklə mövzunun aktuallığını qeyd etməkdən ibarətdir. Hüquqi təbiətinə görə müxtəlif formalarda ifadə edilən öhdəliklər adət hüququnun və sazişlərin növündən asılı olmayaraq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *dövlətlər, Beynəlxalq hüquq, BMT Nizamnaməsi, Beynəlxalq müqavilələr, Konvensiya, Bəyannamə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, Erga omnes öhdəlikləri.*

I. Giriş

Dövlətlərin öhdəliyi dedikdə qədim dünya tarixindən günümüzə qədər formalaşaraq gələn, əsasən adət və müqavilə hüququna aid edilən vəzifə, hərəkət, fəaliyyət başa düşülür. Öhdəliyin hüquqi təbiətinə diqqət etdikdə burada müxtəlif münasibətlərdə rəngarəng hərəkətlərin elementlərini görürük. Belə ki, dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması müxtəlif şəraitdən asılı olduğu səbəbindən, bu münasibətlər öhdəliklərin yaranma əsasını müəyyən edir və bu, öhdəliklərin hüquqi təbiətini yaradır. Beynəlxalq hüquq doktrinasında beynəlxalq öhdəliklərin mənbələrinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bununla belə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin 38-ci maddəsində əsas mənbələr qeyd olunmuşdur [7]. Fikrimcə, Nizamnamənin qəbul olunduğu zaman beynəlxalq təşkilatlar institutu kifayət qədər formalaşmadığı üçün həmin müddəada (38-ci maddə) mənbələr sırasında beynəlxalq təşkilatların qərarları qeyd edilməmişdir. Lakin hal hazırkı beynəlxalq münasibətlər sistemində aktiv rol oynayan universal və regional beynəlxalq təşkilatların tənzimləyici funksiyaları və qərarları beynəlxalq hüquq elmində əhəmiyyətə malikdir. Müasir qlobal dünyada beynəlxalq təşkilatlar inkişaf edir və hüquq normaları yaradır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Qoşulmamaq Hərəkatı, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türk Dövlətləri Təşkilatı və s. beynəlxalq təşkilatları qeyd etmək olar. Bu nöqtəyi nəzərdən beynəlxalq təşkilatların qətnamələri mənbə olaraq qəbul edilir və xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarlarında BMT-nin qətnamələrinə çoxsaylı istinadlar edilmişdir. Eyni zamanda

---

* Hüquq tədqiqatçısı / Hüquq və İnsan haqları İnstitutu / Bakı Dövlət Universiteti / email: elektronpochthuquq@gmail.com

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin 38-ci maddəsində nüfuzlu beynəlxalq hüquqşünas alimlərin elmi əsərləri mənbələrə aid edilir. Beləliklə, beynəlxalq hüquqda öhdəliklərin hüquqi mənbələri əsasən beynəlxalq adət hüququ, beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri, beynəlxalq təşkilatların qərarları, beynəlxalq məhkəmələrin, tribunalların və arbitrajların qərarları hesab edilir.

II. Beynəlxalq hüquqda öhdəlik: növləri və xüsusiyyətləri

Öhdəliklər xüsusiyyətinə görə pozitiv öhdəliklər, neqativ öhdəliklər, publik öhdəliklər, məcburi öhdəliklər və könüllü öhdəliklər olaraq fərqlənilirlər. Tərəflərin dairəsinə görə isə universal xarakterli öhdəliklər, regional xarakterli öhdəliklər, çoxtərəfli öhdəliklər, ikitərəfli öhdəliklər və dövlətlərin birtərəfli qaydada götürdükləri öhdəlikləri qeyd edə bilərik. Beynəlxalq hüquq elmi öhdəliklərin tətbiq dairəsinə beynəlxalq müqavilənin predmetinin beynəlxalq ictimai maraqlara və dövlətlərə təsirinə görə müəyyənləşdirir. Burada müqavilə predmetinin əhəmiyyətliyi əsas meyar olaraq qəbul edilir.

1. Dövlətlərin öhdəliklərinin inkişaf tarixi

Dövlətlərin öhdəliklərinin müqavilələrdə təsbit edilməsinin ilkin tarixini hələ qədim dövrlərdə, eramızdan əvvəl XXV-XXIV əsrlərdə Mesopotamiyanın Laqaş və Umma şəhərlərinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı şifahi müqavilə öhdəliyini qeyd etmək olar. Öhdəliklərin yazılı müqavilədə təsbit edilməsinin tarixini eramızdan əvvəl XIII əsrin əvvəllərində Misir Fironu II Ramzes ilə Het Kralı III Hattuşili arasında imzalanan Kadeş müqaviləsi olaraq Misir Het sülh müqaviləsini qeyd edə bilərik [13]. Misir Het sülh müqaviləsində dövlətlərin bir-birinə hücum etməməklə bağlı öhdəliyin yer alması xüsusi önəm daşıyır. Təbii ki, qədim dövrdə tərtib edilmiş öhdəlikləri özündə ehtiva edən müqavilələrin müasir beynəlxalq müqavilələr ilə fərqi vardır. Beynəlxalq müqavilələr tarixindən qeyd edə bilərik ki, 1648-ci ildə Vestfaliya Sülhünün bağlanması ilə bağlı müqavilə Avropa dövlətlərində beynəlxalq müqavilələr hüququnun əsasını qoymuşdur.

2. Öhdəliklərin hüquqi əsasları

Hüquq elmində dövlətlərin öhdəliklərinin iki əsas formasını qeyd edə bilərik. Dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri və dövlətlərin dövlətdaxili öhdəlikləri.

Dövlətlərin dövlətdaxili öhdəlikləri həmin dövlətlərin konstitusiyası ilə müəyyən olunmuş ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin əsas prinsiplərini özündə ehtiva edən normalarda ifadə olunur. Müəlliflərdən professor Əmir Əliyev qeyd edir ki : “18 mart 2009-cu il tarixli referendum Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dövlətimizin ali məqsədi kimi müəyyən edilən 12-ci maddənin 1-ci hissəsinə “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin” təmin edilməsinin də dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edilməsini nəzərdə tutan dəyişiklikləri etməklə Azərbaycan Respublikasının sosial dövlət kimi möhkəmlənməsini, dövlətimizin özünün

vətəndaşları qarşısında daha ciddi öhdəlik götürməsi əsaslarını müəyyən etmişdir [2, s. 24] " Burada dövlətin dövlətdaxili öhdəliklərinin konstitusiyada ehtiva edilməsi və konstitusion təminatı təsbit edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiyası olmayan dövlətlərdə dövlətdaxili öhdəliklər konstitusiya qüvvəli aktlar, xüsusi qanunlar, fərmanlar vasitəsilə də təzahür edir. Dövlətlərin dövlətdaxili öhdəliklərinin meydana gəlməsinin iki forması müəyyən olunur. 1. Dövlətin öz hüquq sistemində adət-ənənələr üzərində illərlə formalaşmış davranış qaydalarından yaratdığı normalardan irəli gələn öhdəliklər (Misal üçün: vətənin müdafiəsi üçün cəlb olunmuş vətəndaşların maddi, texniki, silah və s. təminatının yerinə yetirilməsi dövlətin öhdəliklərinə aiddir.) 2. Dövlətin beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri dedikdə dövlətdaxili hüquq sisteminə inkorporasiya (implementasiya və ya transformasiya) edilməsilə yaranmış öhdəliklər nəzərdə tutulur. Beynəlxalq hüquq normalarından dövlətdaxili hüquq normalarına çevrilmiş öhdəliklər eyni zamanda milli hüquqda dövlətin daxili öhdəliyinin təzahür formasıdır. (Misal üçün: İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının təminatı, mülkiyyət hüququnun təminatı və s.)

Dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri əsasən beynəlxalq publik hüququn müəyyən etdiyi ümumi xarakterli məcburi davranışın tənzimlənməsi mənbəyi olaraq başa düşülür. Dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin tərkibində dövlətlərin xarici öhdəlikləri də mövcuddur.

Beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarını ifadə edən öhdəliklərin bəyannamələrdə təsbit edilməsi dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin yaranmasının əsaslarından hesab edilir. O cümlədən dövlətlərin ikitərəfli, çoxtərəfli bəyannamələrdə götürdükləri öhdəliklərin adət hüququ olmaqla yanaşı, müqavilə öhdəliyinin tələbi nöqtəyi nəzərdən də icrası mütləq təmin edilməli olduğu davranışın və hərəkətlərin əhəmiyyətinin beynəlxalq ictimaiyyət və beynəlxalq hüquq üçün önəmini qeyd edə bilərik. Bununla da dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sistemində qanunauyğunluğun tarazlığını hər zaman qorumuş olurlar. Burada qeyd etməliyik ki, bəyannamələr üzərindən götürülmüş öhdəliklər əhəmiyyətliyi baxımından heç də konvension öhdəliklərdən fərqlənməməlidir. Bəyannamələrin beynəlxalq müqavilə kateqoriyasına aid hesab edilməsini 1969-cu il Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 1-ci a) maddəsinə əsasən müəyyən etmək mümkündür. Konvensiyada qeyd edilir ki: "müqavilə dedikdə dövlətlər arasında yazılı formada bağlanmış və beynəlxalq hüquqla tənzimlənən, bir sənəddə və ya öz arasında əlaqəli olan iki və ya daha çox sənəddə əks olunmasından və konkret adından asılı olmayaraq beynəlxalq razılaşma başa düşülür [11]". Bununla da konvensiyada qeyd olunduğu kimi "sənədin konkret adından asılı olmayaraq beynəlxalq razılaşma" olaraq qəbul edilməsi bəyannamələrin müqavilə kateqoriyasına aid hesab edilməsinin konvensiyanın verdiyi anlayışdan irəli gəldiyini deməyə əsas verir. Beynəlxalq müqavilələr konvensiya, pakt, bəyannamə adları ilə müxtəlif adlarda tərtib olunması, eyni zamanda bu sənədlərin yazılı beynəlxalq razılaşma meyarına uyğun olduğu təqdirdə

beynəlxalq müqavilələr kateqoriyasına aid hesab edilə bilər. Bu nöqteyi nəzərdən beynəlxalq müqavilələrin struktur baxımından fərqli olması, predmetinin və tətbiq dairəsinin müxtəlifliyi onların hüquqi təbiətini fərqli təqdim edə bilməz.

Hər bir beynəlxalq müqavilə kimi bəyannamələr də tətbiq dairəsinə görə universal, regional, çoxtərəfli və ikitərəfli statusla müəyyən edilə bilər. Eyni zamanda dövlətlər birtərəfli qaydada bəyannamələr qəbul edirlər. Bəyannamələrin universal, regional, ikitərəfli və ya çoxtərəfli razılaşma olmasından asılı olmayaraq hər bir beynəlxalq müqavilənin beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarını nəzərə alınmaqla qəbul edilməsi beynəlxalq hüququn əsas tələbidir. Sənədin beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarını nəzərə alınmaqla qəbul edilməsinin beynəlxalq hüququn əsas tələbi olduğu dedikdə BMT-nin Nizamnaməsinin 103-cü maddəsi nəzərdə tutulur. BMT-nin Nizamnaməsinin 103-cü maddəsinə əsasən “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üzvlərinin bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri ilə onların istənilən digər beynəlxalq sazişdən irəli gələn öhdəlikləri arasında ziddiyyət olduğu halda, onların bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri üstün qüvvəyə malik olur [12]”. Bəyannamələrin müxtəlif predmetlərdə qəbul edilməsi beynəlxalq münasibətlər sistemində çoxşaxəli tənzimlənmə mənbəyi hesab edilə bilər. Belə ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları haqqında Bəyannamənin qəbul edilməsi bu növ sənədlərin əhəmiyyətliliyini göstərdi. Ümumdünya İnsan hüquqları haqqında Bəyannamənin universallığı onun predmeti ilə bərabər eyni zamanda insan ləyaqətinin, hüquq və əsas azadlıqlarının ümumbəşəri dəyərlər hesab olunması ilə səciyələndirdi. “Hər bir insan, hazırkı Bəyannamədə ifadə edilən hüquq və azadlıqların tam şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradan sosial və beynəlxalq idarə üsulu hüququna malikdir [9]” müddəası Ümumdünya İnsan hüquqları haqqında Bəyannamənin 28-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin Bəyannamənin predmetində insan hüquqları və əsas azadlıqlarının təminatının universallığını müəyyən etməklə dövlətlərin bu sahədə öhdəliklərini ifadə etmişdir. Bu nöqteyi nəzərdən müəlliflərdən Lətif Hüseynov müqavilə öhdəlikləri və beynəlxalq adətdən irəli gələn öhdəlikləri insan hüquqları sahəsində dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin təsnifatına aid hesab edir [6, s. 183]. Eyni zamanda professor Əmir Əliyev “insan hüquq və azadlıqları sahəsində iştirakçı-dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə və 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərməsi, öhdəliklərini isə 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktlar da daxil olmaqla beynəlxalq saziş və bəyannamələrə uyğun formada həyata keçirməsi də 1975-ci il Helsinki Yekun Aktının tərkib hissəsini təşkil etdiyini” qeyd edir [2, s. 26].

Öhdəliklərin müqavilələrdə təsbit edilməsi heç də öhdəliklərin yalnız müqavilə hüququnun institutu olduğunu deməyə əsas vermir. Dövlətlərin öhdəliyi dedikdə dövlətlərarası münasibətlərdə və ya beynəlxalq aləmdə dövlətlərin öhdəliyinin yalnız könüllü olaraq müqavilə əsasında qəbul edilməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda dövlətlər arasında qəbul edilmiş və

formalaşmış beynəlxalq adət hüququnun ümumi prinsipləri və normaları ilə müəyyən edilir. Buna misal olaraq dənizə çıxışı olmayan dövlətlərə aid gəmilərin dünyanın böyük su hövzələrindən, okeanlardan istifadə etdikdə hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq adət hüququna aid öhdəlikləri icra etmələrini qeyd edə bilərik. Digər misal isə müharibə cinayətləri ilə bağlı əsirlərə, girovlara və mülki şəxslərə qarşı qeyri insani rəftarın, işgəncənin yolverilməzliyinin hər bir dövlətin icra etməli olduğu insan hüquqlarının təmin olunması baxımından beynəlxalq öhdəlik hesab olunmasıdır [8]. Deməli öhdəliklər yalnız müqavilə münasibətlərindən irəli gələn hüquqi vəziyyət (hərəkət) deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüquqda adət hüququna əsaslanmış hamılıqla qəbul edilmiş hüquqi vəziyyətdir (hərəkətdir). Burada bəşəriyyət qarşısında insanlıq əleyhinə cinayətlərdən çəkilmə, ekomühitin qorunması və s. kimi mühüm prinsiplər yer almaqdadır. Bu nöqtəyi nəzərdən dövlətlərin beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarını mütləq nəzərə almaqla, heç bir dövlətin ərazi yurisdiksiyasına aid olmayan ərazilərdə, yəni beynəlxalq hava məkanında, beynəlxalq su hövzələrində, kosmik səmada və s. aparılan fəaliyyətlər də nəzərdə tutulur. Dövlətlər bu sahələri tənzimləyən beynəlxalq müqavilələri imzalamasalar da, fəaliyyəti beynəlxalq ərazilərə aid olduğu təqdirdə beynəlxalq adət hüququna əməl etmək öhdəliyi daşıyırlar. Bu hətta həmin dövlətlərin iradəsindən kənar tənzimlənmə olsa da, beynəlxalq ictimaiyyətin maraqları və çoxluğunun diqtəsi bunu deməyə əsas verir. Beynəlxalq ictimaiyyətin maraqları dedikdə, eyni zamanda dövlətlərin ümumi birgə maraqları nəzərdə tutulur. Beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarının ifadə forması beynəlxalq hüquqda erga omnes öhdəliklərində təzahür edir.

Erga omnes öhdəliyinin formalaşması məhz beynəlxalq adət hüququnun qaydalarından və daha sonra müqavilə hüququnda təsbit olunmuş normaların hüquqi təbiətində ehtiva edilmişdir. Bura aid terrorizm, ekoid, soyqırım, biyoid, aparteid, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər beynəlxalq ictimaiyyətin ümummaraqları əleyhinə olan əməllər hesab edilir. Beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında dövlətlərin götürdüğü öhdəliklərin əhəmiyyəti BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin [1] qərarlarında da vurğulanmışdır. “Barselona Traction” işi ilə bağlı qərarında qeyd edir ki: “Xüsusilə, bir dövlətin bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında olan vəzifələri ilə diplomatik qoruma sahəsində başqa bir dövlətə nisbətən vis- à -vis (bir-birinə) qarşı ortaya çıxan vəzifələr arasında bir fərq qoyulmalıdır. Birincisi, təbiətinə görə bütün dövlətlərin işidir. Bu hüquqların vacibliyini nəzərə alaraq, bütün dövlətlər onların qorunmasında qanuni bir maraq sahibi sayıla bilər, bunlar bütün öhdəliklərdir. Müasir beynəlxalq hüquqda bu cür öhdəliklər, məsələn, təcavüz və soyqırımı aktlarının qadağan edilməsindən, həmçinin köləlik və irqi ayrı-seçkilikdən qorunma da daxil olmaqla əsas insan haqları ilə əlaqəli prinsip və müddəalardan qaynaqlanır.” BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarından bu nəticəyə gəlmək olur ki, beynəlxalq hüquq öhdəlikləri müstəsna ikitərəfli xarakterindən daha çox ümumi beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarına

və mənafeyinə aid hesab edilir. Eyni zamanda qeyd edə bilərik ki, BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi “Barselona Traction” işi ilə bağlı qərarında “bütün dövlətlərin işi” olaraq qeyd etməklə bunun bütün dövlətlərin qanuni mənafehləri hesab edildiyini və öhdəliklərin əhəmiyyətinin beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarına aid olduğunu qəbul etmiş oldu. Qeyd olunan əsaslara görə hesab edirik ki, bir dövlət tərəfindən belə bir öhdəliklərin pozulması halında digər dövlətlərin və ümumi beynəlxalq birliyin hüquq və mənafehləri pozulur. Beləliklə, BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi tərəfindən Erga omnes öhdəliyinə əhəmiyyətli dərəcədə qiymət verilməsi ilə beynəlxalq ictimaiyyətin və dövlətlərin ümumi maraqlarının hüquqi müdafiəsi təmin edilmiş oldu. Eyni zamanda beynəlxalq münasibətlər sistemində sülhün və təhlükəsizliyin qorunması universal xarakterli təşkilat olan BMT-nin Nizamnaməsində qeyd edilərək hər bir dövlətin öhdəliyi olduğu təsbit edilmişdir. Belə ki, BMT-nin Nizamnaməsinin 1.1-ci maddəsinə əsasən “Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və ya həll olunmasına müvəffəq olmaq; [12]” beynəlxalq ictimaiyyətin və dövlətlərin ümumi öhdəlikləri olaraq qeyd edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Beynəlxalq hüquqda öhdəliklərin yaranma mənbəyinin iki əsası mövcuddur:

- Beynəlxalq adət hüququndan yaranan öhdəliklər.
- Beynəlxalq müqavilə hüququndan yaranan öhdəliklər

Beynəlxalq adət hüquq normalarından yaranan öhdəliklərin əsası da məhz beynəlxalq münasibətlər sistemində formalaşmış adət hüququndan yaranmış öhdəliklər hesab edilir. BMT-nin Nizamnaməsinin 2.2-ci maddəsində qeyd edilir ki: “Bütün üzvlər, Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün, bu Nizamnaməyə uyğun olaraq üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər” [12].

Beynəlxalq müqavilə hüququnun əsası BMT-nin Nizamnaməsində, (Nizamnamənin 102-ci və 103-cü maddələri), Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasında və Dövlətlər ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında 1986-cı il Vyana Konvensiyasında təsbit edilmişdir [10].

BMT-nin Nizamnaməsinin qüvvəyə mindiyi andan sonra Təşkilatın istənilən Üzvünün bağladığı hər bir müqavilə və hər bir beynəlxalq saziş mümkün qədər tez bir müddətdə Katiblikdə qeydiyyatla alınmalı və Katiblik tərəfindən dərc olunmalıdır [12]. Beynəlxalq hüquqda öhdəliyin əmələ gəlməsinin mənbələrindən hesab olunan beynəlxalq müqavilələrin hüquqi statusu BMT-nin Nizamnaməsi ilə müəyyən olunaraq məhz beynəlxalq hüququn subyektlərinin götürdükləri müqavilə öhdəliklərinin tanınması prinsipini ehtiva

edir. Eyni zamanda BMT Nizamnaməsi öhdəliklərin ierarxiyasını göstərərək BMT Nizamnaməsinin müəyyən etdiyi öhdəliklərin digər müqavilə öhdəliklərindən üstün olduğunu xüsusi qeyd etmişdir (BMT-nin Nizamnaməsinin 103-cü maddəsi) [12].

Beynəlxalq hüquqda öhdəliklərin yaranma əsaslarından hesab olunan müqavilə hüququnun tənzimlənməsi qeyd etdiyimiz kimi Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası və Dövlətlər ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında 1986-cı il Vyana Konvensiyasında təsbit edilmişdir [10]. Beynəlxalq müqavilələr xarakterinə və ərazi yurisdiksiyasına görə müxtəlif formalarda müəyyən olunur. Müqavilələr ikitərəfli, çoxtərəfli, regional və universal xarakterli olur və müqaviləni tərəflər statusunda olan dövlətlərəsas və ya dövlətlər ilə beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq təşkilatlar öz aralarında bağlamaq hüququna malikdirlər. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı hər iki konvensiyada qeyd edilir: “Beynəlxalq müqavilə - dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yazılı formada bağlanan və beynəlxalq hüquqla nizama salınan beynəlxalq razılaşmadır; bu razılaşmanın bir və ya iki yaxud daha çox bir-biri ilə bağlı aktlarda ehtiva olunması və nə cür adlandırılması əhəmiyyət kəsb etmir [11]”.

Dövlətlərin beynəlxalq adət hüququ ilə formalaşmış beynəlxalq hüquqi öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirmələri - “Pacta sunt servanda [11]” prinsipinə əsasən Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 26-cı maddəsində qeyd edilmişdir.

Beynəlxalq hüququn subyektı olaraq dövlətlərin öhdəlikləri beynəlxalq normativ hüquqi aktlarda, beynəlxalq hüquqtəbiiqetmə aktlarında və birtərəfli aktlarda təsbit edilir. Beynəlxalq normativ hüquqi aktlar beynəlxalq (publik) hüququn mənbəyi hesab olunan hüquqi aktlar hesab olunur. Beynəlxalq normativ hüquqi aktlar ilə bağlı müəlliflərdən E.Əliyev qeyd edir ki: “beynəlxalq müqavilələrdən, beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatların normativ-məcburi qərarlarından, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının aktlarından, beynəlxalq konfrans və yığıncaqların bəzi normativ xarakterli qərarlarından gədir. Adıçəkilən aktlarda beynəlxalq (publik) hüquq subyektlərinin üzərinə beynəlxalq məcburi davranış qaydalarına əməl etmək vəzifəsi – beynəlxalq hüquqi öhdəlik qoyulur. Əgər subyektlər onların üzərinə qoyulmuş beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri pozarlarsa, belə halda onların beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmaları üçün hüquqi əsas yaranır, mövcud olur. Beynəlxalq hüquqi öhdəlik subyektlərin üzərinə həm də beynəlxalq hüquqi adətlərlə qoyula bilər. Belə ki, beynəlxalq hüquqi adətlər beynəlxalq (publik) hüququn mənbə növlərindən biri sayılır və onlar subyektlər üçün məcburi davranış qaydaları müəyyənləşdirir. Əgər subyektlər belə qaydalara əməl etmək öhdəliyini pozarlarsa, bu, beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin yaranması üçün hüquqi əsas sayılır” [3, s. 646].

Beynəlxalq müqavilələr dövlətlərin üzərinə öhdəlik qoymaq funksiyasını özündə ehtiva edir. Belə ki, beynəlxalq müqavilələr əsasında təsis edilmiş

beynəlxalq təsisatlar, mexanizmlər öz qərarları ilə üzv dövlətlərin götürdükləri öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi məqsədilə qərarlar qəbul etmək imkanına malik olurlar. Burada öhdəliklərdən yaranan törəmə öhdəliklərin meydana gəlməsini müəyyən edirik. Bununla da dövlətlərin öhdəliklərdən irəli gələn qərarlar əsasında yeni yaranmış törəmə öhdəliklərin icra edilməməsi nəticəsində dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti yaranır. BMT-nin Nizamnaməsi əsasında formalaşmış BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının (sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi barədə) qəbul etdiyi Qətnamələrinin icra edilməməsi qeyd olunduğu kimi dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərdən yaranan məsuliyyətidir. Eyni zamanda Avropa Şurasının üzv dövlətləri İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyasının (1950-ci il Roma) müddəaları əsasında götürdükləri öhdəliklər ilə bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Qərarları və bu qərarların icra edilməməsi ilə bağlı Avropa Şurasının Nazirlər Kabinetinin yekun qərarlarını qeyd edə bilərik. Müəlliflərdən Antonio Cassese qeyd edir ki: “Beynəlxalq hüququn birinci əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əksər qaydaları ayrı-ayrı şəxslərin deyil, dövlətlərin davranışını tənziqləməyə yönəlib” [5, s. 3].

Birtərəfli aktlar ilə də dövlətlər öhdəliklər götürürlər. Hər hansısa bir məsələ ilə bağlı dövlətlərin birtərəfli öhdəliklərini ehtiva edən bəyannamənin qəbul edilməsini qeyd etmək olar. Müəlliflərdən Vəfəddin İbayev qeyd edir ki: “hər bir dövlət ilk növbədə həm özü özünə, həm də başqa dövlətlərə münasibətdə öhdəlik götürür” [4, s. 339].

Təbii ki beynəlxalq müqavilələrin predmetinə görə fərqli və çox məzmunlu olması labüddür. Məqalənin əvvəlində öhdəliklərin tarixinə toxunmağımız təsadüfi deyildir və yalnız öhdəliklərin tarixinə baxış niyyəti daşımırdı. Qeyd olunan tarixi mənbədən belə qənaətə gəlinə bilər ki, iki dövlət arasında uzun illərlə baş vermiş müharibənin ortaq razılıq əsasında tərəflərin götürdükləri öhdəliklər ilə yekunlaşması və bu öhdəliklərin gələcəkdə icra edilməsi müqavilə hüququ ilə bərabər eyni zamanda adət hüququnun təbətini özündə ehtiva edirdi.

III. Nəticə

Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində qeyd etmək olar ki, müharibənin nəticələrini əks etdirən öhdəliklər ilə təsbit edilmiş müqavilələrin icra edilməsinin imperativliyi digər konvension öhdəliklərdən fərqlənir. Belə ki, konvension öhdəlikləri yüksək tərəflər iradə ifadəsini sərbəst, sülh və təhlükəsiz şəraitdə razılaşıdıraraq həyata keçirirlər. Lakin müharibə şəraitində mövcud vəziyyətin diqtəsi ilə qəbul edilmiş müqavilələr hər zaman üstün tərəfin maraqları aspektindən əsas götürülür. Bu da əsasən müharibənin nəticələri barədə qalib tərəfin diqtəsi ilə imzalanmış müqavilələrdə təsbit edilir.

Dövlətlərin beynəlxalq müqavilələrlə götürdükləri öhdəliklərdən daxili qanunvericiliyə istinad olunaraq imtina edilməsinin əsassız hesab edilməsi müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsində [11] təsbit edilmişdir. Müqavilələr kateqoriyasına aid hesab olunan

Bəyannamələr də imzalanmış razılaşma hesab edildiyi üçün qeyd edə bilərik ki, müqavilədən asılı olmayaraq beynəlxalq hüquqa əsasən qüvvədə olan öhdəliklərin əhəmiyyəti məhz müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 43-cü maddəsində [11] də təsbit edilmişdir. Beynəlxalq hüququn subyektlərinin pacta sunt servanda prinsipinə vicdanla əməl etmək ənənəsinin dövlətlərin əməkdaşlığının əsas meyarlarına aid olduğunu qeyd edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Barcelona Traction Case Judgment of the International Court of Justice.
URL: <https://www.icj-cij.org/case/50> (last access: 13.07.24).
2. Human Rights, Textbook (second edition), A. Aliyev, Baku, 2019, pages 352 (*in Azerbaijani / İnsan hüquqları, Dərslük (ikinci nəşr), Ə.Əliyev, Bakı, 2019, 352 səh.*)
3. International (Public) Law Course, Textbook, E. Aliyev Baku 2018, pages 752, (general part, volume I) (*in Azerbaijani / Beynəlxalq (Publik) hüquq kursu, Dərslük, E.Əliyev Bakı 2018, 752 səh, (ümumi hissə I cild)*).
4. International Humanitarian Law, Textbook, V. İbayev. Baku, 2001, pages 496 (*in Azerbaijani / Beynəlxalq humanitar hüquq, Dərslük, V.M.İbayev. Bakı, 2001, 496 səh.*).
5. International Law, Antonio Cassese, 2005, pages 557.
URL: https://books.google.com/books/about/International_Law.html?id=-UacAQAAQBAJ#v=onepage&q&f=false (last access: 13.08.24).
6. International Law, Textbook, L. Hüseynov, Baku, 2002, pages 420 (*in Azerbaijani / Beynəlxalq hüquq, Dərslük, L.H. Hüseynov, Bakı, 2002, 420 səh.*)
7. Statute of the International Court of Justice.
URL: https://www.icj-cij.org/statute#CHAPTER_II (last access: 15.08.24).
8. Third Geneva Convention of 1949.
URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.32_GC-III-EN.pdf (last access: 17.08.24).
9. Universal Declaration of Human Rights of 1948.
URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (last access: 16.08.24).
10. Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations and between International Organizations of 1986.
11. Vienna Convention on the Law of Treaties of 1969.
URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (last access: 15.08.24)
12. UN Charter 26.06.1945 San Francisco, USA.
URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (last access: 09.08.24).

13. UN, United Nations Gifts ID:UNNY067G / L.V. 23.10.2024.
URL: <https://www.un.org/ungifts/replica-peace-treaty-between-hattusilis-and-ramses-ii> (last access: 11.08.24).

The legal nature of the obligations of the states established in the declarations

ARAZ ABDULLASOY*

Abstract

The article highlights the importance of international obligations in the process of legal regulation of relations between states in the system of international relations. The article discusses the role of the institution of obligation in the activities of the main subjects of international law. At the same time, the importance of the obligations of states is discussed not only within the framework of the contracting parties, but also from the point of view of the interests of states, which have the character of an erga omnes norm. The current research topic on the obligation of states is mainly devoted to international obligations. The aim is to highlight the relevance of the topic by drawing attention to the importance of examining the international obligations of states in legal science and doctrine. Obligations expressed in various forms due to their legal nature were analyzed, regardless of the type of customary law and agreements.

Keywords: States, International law, UN Charter, International treaties, Convention, Declaration, International Court of Justice, Erga omnes obligations.

Правовая природа обязательств государств, установленных в декларациях

ARAZ ABDULLASOY**

Резюме

В статье говорится о значении международных обязательств в процессе правового регулирования отношений государств в системе международных отношений и о роли института обязательств в деятельности основных субъектов международного права. важность обязательств государств не только в рамках сторон договора, но и с точки зрения интересов государств, имеющих характер нормы erga omnes. Текущая тема исследования обязательств государств в основном посвящена международным обязательствам. Цель – отметить актуальность темы, обратив внимание на важность рассмотрения международных обязательств государств в юридической науке и доктрине. Обязательства, выраженные в различных формах в силу своей юридической природы, анализировались независимо от вида обычного права и договоров.

Ключевые слова: Государства, международное право, Устав ООН, международные договоры, конвенции, декларации, Международный Суд, обязательства Erga omnes.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.08.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* Senior Legal researcher / Institute of Law and Human Rights / Baku State University / email: elektronpochthuquq@gmail.com

** Старший юридический исследователь / Института права и прав человека / Бакинского государственного университета / email: elektronpochthuquq@gmail.com

İNZİBATİ HÜQUQ

QANUNVERİCİLİKDƏ İNZİBATİ ORQANLARIN TƏSNİFATI

ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA*

Annosasiya

İnzibati hüquq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini həyata keçirməsini özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən, icra hakimiyyəti orqanının strukturuna və səlahiyyətlərinə nəzər yetirmək, o cümlədən inzibati aktın qəbul edilməsi və hər hansı hərəkətlərin edilməsi zamanı fəaliyyət qaydasını müəyyən etmək labüddür. Bunu qəbul etmək lazımdır ki, inzibati orqanın hərəkətləri bu və ya digər şəkildə fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquq və maraqlarına toxunur. Məsələn, xüsusi icazə və ya lisenziya tələb edən kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyiriksə, mütləq şəkildə müvafiq inzibati orqan tərəfindən lisenziya verilməsi üçün həmin orqana müraciət olunmalıdır. İnzibati icraat dedikdə, fiziki və ya hüquqi şəxslərin müraciəti əsasında və ya inzibati orqanların öz təşəbbüsü ilə inzibati aktın qəbul edilməsi, icra olunması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, habelə inzibati şikayətlərə baxılması üzrə müvafiq inzibati orqanlar tərəfindən bu Qanunla müəyyən olunmuş prosedur qaydalar daxilində həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür. İnzibati icraatla yanaşı inzibati orqan anlayışı da təsbit edilmişdir. Məqalədə qanunvericilikdə inzibati orqanların anlayışı və təsnifatı ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *inzibati hüquq, idarəetmə, inzibati orqanlar, inzibati icraat, inzibati akt, diskresion, maraqlı şəxs, təsnifat.*

I. Giriş

İnzibati icraat inzibati idarəetmə anlayışının təzahürü olmaqla dövlətin qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir. İnzibati icraatın mahiyyətinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üçün mühüm vasitələrdən biridir. Çünki inzibati icraat vətəndaşlara işin bütün hallarını bilməyə və inzibati icraatda fəal iştirak etməyə, iddialar irəli sürməyə və hətta yuxarı orqanlara və məhkəməyə müraciət etməyə imkan verir. Əlbəttə ki, inzibati icraatın aparılması zamanı inzibati hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi bir tərəfdə inzibati orqanlar çıxış edir. İnzibati orqanların mühüm rolu ondan ibarətdir ki, bu münasibətlərin yaranmasında inzibati orqanların iştirakı mütləqdir. Bu münasibətlərdə bir tərəfdə dövlət hakimiyyəti xarakteri daşıyan inzibati orqanlar, digər tərəfdə isə fiziki və ya hüquqi şəxslər çıxış edir. Bu səbədən bu münasibətlərə eyni zamanda ümumi (publik) hüquqi münasibətlər deyilir. İnzibati icraatla bağlı yaranan bu münasibətləri mülki hüquqi münasibətlərdən fərqləndirə bilmək üçün inzibati orqanların anlayışı və təsnifatı dəqiqləşdirilməlidir. Məqalədə inzibati orqanların anlayışı, mahiyyəti araşdırılmış, mövcud qanunvericilikdə olan boşluqlar və təkliflər tədqiq edilmişdir. Məqalə giriş, 2 paragraf və nəticə hissədən ibarətdir.

* Doktorant / Bakı Dövlət Universiteti / email: zarifamammadova8@gmail.com

II. İnzibati icraat anlayışı və mahiyyəti

İnzibati hüquq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini həyata keçirməsini özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən, icra hakimiyyəti orqanının strukturuna və səlahiyyətlərinə nəzər yetirmək, o cümlədən inzibati aktın qəbul edilməsi və hər hansı hərəkətlərin edilməsi zamanı fəaliyyət qaydasını müəyyən etmək labüddür. Bunu qəbul etmək lazımdır ki, inzibati orqanın hərəkətləri bu və ya digər şəkildə fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquq və maraqlarına toxunur. Məsələn, xüsusi icazə və ya lisenziya tələb edən kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyiriksə, mütləq şəkildə müvafiq inzibati orqan tərəfindən lisenziya verilməsi üçün həmin orqana müraciət olunmalıdır.

İngilis dilində «administration», rus dilində «администрация» kimi ifadə olunan, Azərbaycan dilində də ümumi mənada «idarə» kimi tərcümə edilən anlayışdan dövlət və cəmiyyət idarəetməsi kimi iki mənada istifadə olunur. Administrasiya (idarə) öncə dövlətin müəyyən növ orqan və qurumlarını ifadə edir, bunlar haqqında qanunvericilik («İnzibati icraat haqqında» Qanun) “inzibati orqanlar” terminindən istifadə edir [3, s. 5].

İnzibati icraat hərtərəfli termin kimi geniş anlayışa malikdir. Hər bir demokratik dövlətin inzibati icraat qaydası vardır. Onlardan bəziləri, məsələn, ümumi hüquq ölkələri, məsələn, Fransa və ya hətta Avropa İttifaqı kimi ölkələr əsasən presedent hüququna əsaslanan tənzimləyici struktur yaratmışdır. Digərləri isə prosessual aspektləri həll etmək üçün hüquqi baza yaratmışlar. Bu model ABŞ-da (1946-cı il İnzibati Prosesual Aktı ilə birlikdə inzibati proses haqqında konstitusiya doktrinası), Almaniyada (1976-cı il Federal qanun), İtaliyada (1990-cı il qanunu) və İspaniyada (1956-cı il İnzibati Prosesual Qanun) qəbul edilmişdir [6, s.108].

Qanunvericiliyimizə nəzər yetirsək, inzibati icraatın əsasən “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimləndiyini görürük. Həmin Qanunun 2.0.6-cı maddəsinə əsasən inzibati icraat dedikdə, fiziki və ya hüquqi şəxslərin müraciəti əsasında və ya inzibati orqanların öz təşəbbüsü ilə inzibati aktın qəbul edilməsi, icra olunması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, habelə inzibati şikayətlərə baxılması üzrə müvafiq inzibati orqanlar tərəfindən bu Qanunla müəyyən olunmuş prosedur qaydalar daxilində həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür.

Yuxarıda qeyd olunan norma baza rolunu oynamaqla inzibati icraatın dar mənada anlayışını ifadə edir. Dar mənada dedikdə, inzibati icraatda inzibati aktın qəbul edilməsi, dəyişdirilməsi, ləğv edilməsi və ya icra edilməsi başa düşülür.

Qeyd olunan anlayışdan görünür ki, inzibati icraatın başlanılması üçün Qanunda qeyd edilən 2 əsasdan biri olmalıdır: a) fiziki və ya hüquqi şəxsin müraciəti, b) inzibati orqanın təşəbbüsü. İnzibati orqan tərəfindən inzibati icraat başlanılması fiziki və ya hüquqi şəxsin müraciətinin qeydə alındığı gündən hesablanır. İnzibati orqanın öz təşəbbüsü ilə inzibati icraat başlanıldıqda, inzibati icraatın müddəti inzibati icraatın başlanılması haqqında qərarın qəbul olunduğu və yaxud inzibati icraatın aparılması ilə əlaqədar hərəkətlərin həyata

keçirilməyə başlanıldığı gündən hesablanır. Burada mübahisəli məqamlardan biri də inzibati icraatın başlanılması haqqında qərarın qəbul edilməsinin labüd olub-olmamasıdır. Qanunvericilikdə bununla bağlı xüsusi norma öz əksini tapmamışdır. İnzibati icraat inzibati orqanın təşəbbüsü ilə başlanıldıqda, inzibati icraatın açılması barədə qərarın qəbul edilməsinin formal olduğu və əhəmiyyət kəsb etmədiyi vurğulanır. Belə ki, əlavə prosedurun müəyyən edilməsi inzibati orqanın işinin daha da ləng olmasına gətirib çıxaracağı bildirilir. Yəni, inzibati orqanın müəyyən istiqamət özündə rəhbər tutaraq fəaliyyətə başlaması inzibati orqanın öz təşəbbüsü ilə inzibati icraata başlaması deməkdir. İnzibati icraatda inzibati orqan maraqlı şəxsə hüquqverən, onun hüququnu məhdudlaşdıran və ya ləğv edən inzibati aktlardan birini qəbul edir, dəyişdirir və ya ləğv edir. Həmçinin inzibati orqan qəbul edilən qərarlardan birinin icrasını təmin edir.

İnzibati icraat, əsasən, qurumun icazə verən aktının dili, müvafiq inzibati prosedur aktı və qurumun qəbul etdiyi prosessual qaydalarla tənzimlənir. Bir çox agentlik fərdi məsələlər üçün xüsusi prosedurlardan istifadə edir, ona görə də konkret agentliyin qərar qəbul etmə prosesini həddən artıq ümumiləşdirmək təhlükəlidir. Bəzi hallarda məhkəmələr qurumlardan müəyyən prosedurlara əməl etməyi tələb ediblər. Qərarların qəbul edilməsində agentliyin üç əsas komponenti var: qaydaların qəbulu (rulemaking), mühakimə (adjudication) və qeyri-rəsmi fəaliyyət (informal action). Agentliyin qərar qəbul etməklə bağlı prosedurları adətən agentliyin məşğul olduğu sahədən asılı olaraq dəyişir [11, s.18].

III. İnzibati orqan inzibat icraatın subyekti kimi

İnzibati orqanların mahiyyətini başa düşmək üçün ilk növbədə mübahisənin hansı hüquq sahəsi tərəfindən tənzimləndiyini müəyyən etməyi tələb edir.

İnzibati icraatın aparılması zamanı tərəflərdən biri inzibati orqan, digəri isə fiziki və ya hüquqi şəxs çıxış edir. Fiziki şəxs dedikdə, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər başa düşülür. Hüquqi şəxs dedikdə isə bütün kommertiya və ya qeyri-kommertiya təşkilatları başa düşülür. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilən vaxta qədər inzibati orqanın vahid anlayışı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır. Həmin Qanunun 2.0.1-ci maddəsinə əsasən inzibati orqan dedikdə isə Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların yerli (struktur) və digər qurumları, bələdiyyələr, habelə qanuna əsasən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs başa düşülür. Nəzərə alınmalı olan nüanslardan biri də inzibati orqan anlayışı ilə dövlət orqanı anlayışını fərqləndirməkdir. Belə ki, bütün inzibati orqanlar dövlət orqanları olsa da, bütün dövlət orqanları inzibati orqan hesab oluna bilməz. Çünki dövlət orqanlarının siyasi orqan kimi qəbul edilməsi istisna edilmir. Bu zaman həmin subyektlər inzibati hüququn deyil, konstitusiyaya hüququnun subyekti kimi çıxış edir.

İnzibati orqanlar vətəndaşların həyatına təsir edən fərdi qərarlar qəbul edir və iqtisadiyyata təsir edən ümumi siyasətlər müəyyən edirlər ki, hansı ki bu

orqanlar nə seçki qaydasında seçilmiş, nə də ictimaiyyət qarşısında birbaşa hesabat verən məmurlar tərəfindən idarə olunur [1, s.13].

Müasir hökumətin demək olar ki, elə bir funksiyası yoxdur ki, hansısa formada inzibati orqan iştirak etməsin. Agentliklərin sayında və gücündə böyük artımı müşahidə edən ABŞ Ali Məhkəməsinin hakimi aşağıdakıları qeyd edir:

“İnzibati orqanların yüksəlişi yəqin ki, ötən əsrin ən mühüm hüquqi tendensiyası olub və bəlkə də bu gün bütün məhkəmələrin qərarlarından daha çox dəyəərə onların qərarları təsir edir. . . Onlar hakimiyyətin həqiqi dördüncü qoluna çevriləblər”.

İnzibati orqan dövlət orqanı kimi müəyyən edilə bilər baxmayaraq ki, nə məhkəmələr, nə də qanunverici orqan kimi vətəndaşların hüquq və vəzifələrinə təsir mexanizminə malikdirlər. Onlar icra hakimiyyətinin tərkibində olsalar da, əksəriyyəti əsasən icra hakimiyyəti qarşısında hesabat vermirlər. Hökumətin icraedici qolu termini ya prezidentə (məsələn, ABŞ-da), ya da baş nazirə və nazirlər kabinetinə (məsələn, Efiopiya) istinad etmək üçün istifadə olunur. Bu tərif müəyyən qədər dəqiqliyə malik deyil. Məhkəmə və ya qanunverici orqan hesab edilməyən qurum mütləq deyildir ki, inzibati orqan hesab edilsin. Bu o demək deyil ki, qanunverici orqan bəzi ictimai-siyasi səbəblərə görə hansı agentliyin düzgün agentlik adlandırılma biləcəyini müəyyən etmək üçün daha geniş əhatəli yanaşmanı seçə bilməz. Amerika İnzibati Prosessual Aktı bunu qəbul edir və inzibati orqanı Konqres, məhkəmələr, Kolumbiya dairəsinin hökuməti, hər hansı ərazinin və ya mülkiyyətin hökuməti, hərbi məhkəmələr və ya hərbi hakimiyyət orqanlarına daxil olmayan hər hansı ABŞ hökumət orqanı kimi müəyyən edir. Bu anlayışda məhdud inzibati orqan anlayışı verilir ki, bu da dövlət orqanlarının əhatə dairəsini azaldır.

İnzibati qurumun daha ətraflı tərfi Nyu-York İnzibati Prosedur Aktında verilmişdir, burada deyilir:“Agentlik qanunla üzvlərindən ən azı biri icra hakimiyyəti səlahiyyətini həyata keçirən başçı (Prezident və ya Baş Nazir) tərəfindən təyin edilmiş, dövlətin və ya ictimai faydalı korporasiyanın və ya dövlət orqanının hər hansı departamenti, kollegiyası, bürosu, komissiyası, şöbəsi, idarəsi, şurası, komitəsi və ya məsul işçisidir, qanunla qaydalar qəbul etmək və ya yekun qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir, lakin, qanunverici, məhkəmə hakimiyyəti orqanları, ya beynəlxalq müqavilə ilə yaradılmış qurumlar, hərbi və dəniz işləri üzrə öz məsuliyyətini həyata keçirdikləri həddə hərbi və dəniz işləri bölgüsü, dövlət polisinin bölgüsü, cinayət ədliyyə xidmətləri bölməsinin identifikasiya və kəşfiyyat bölmələri, dövlət sığorta fondu, işsizlikdən sığorta apellyasiya şurası bura daxil deyildir”.

Qeyd olunan tərifdə inzibati orqan anlayışının daha geniş və əhatəli verilməsinin səbəbi onun əhatə dairəsinin konkretləşdirilməsidir.

Hər hansı bir qurumu inzibati orqan kimi müəyyən etmək üçün onun inzibati orqana məxsus fərqləndirici əlamətlərinin mövcud olub-olmamasına diqqət yetirməliyik. İlk növbədə, nomenklatura qurumun inzibati orqan statusuna malik olub-olmamasının göstəricisidir. İnzibati orqanlar departament,

idarə, komissiya, büro, kollegiya və s. adlandırılır. İkincisi, inzibati orqan inzibati akt qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir və bundan əlavə icra funksiyalarını həyata keçirir. Ümumiyyətlə, inzibati orqan imperativ hərəkətlə və qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir.

İnzibati orqanın digər xüsusiyyəti isə onun nisbi müstəqilliyə malik olmasıdır. İnzibati orqanların publik maraqların daşıyıcısı və publik hüququn subyektı olmasının göstəricilərindən biri də onun diskresion səlahiyyətləridir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən diskresion səlahiyyətlər-qanunla inzibati orqana və ya vəzifəli şəxsə mümkün qanunauyğun qərarlardan birini seçmək hüququnun verilməsidir [9, s. 433].

İnzibati orqanların təsnifatını nəzərdən keçirsək, ilk növbədə, icra hakimiyyəti orqanları anlayışına aydınlıq gətirmək lazımdır. İcra hakimiyyəti orqanları anlayışı konstitusion xarakterə malikdir. Konstitusion mənada icra hakimiyyəti orqanları dedikdə, prezident başda olmaqla icra hakimiyyəti qoluna aid edilmiş bütün orqanlar nəzərdə tutulur. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulan icra hakimiyyəti orqanı anlayışı daha geniş xarakterə malik olmaqla, inzibati idarəçiliyi həyata keçirən bütün icra orqanları nəzərdə tutulur. Burada icra hakimiyyəti orqanları dedikdə, Nazirlər Kabineti, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları başa düşülür. Bununla da Prezidentin inzibati orqan kimi qəbul edilməsi istisna edilir. Azərbaycan Respublikasının mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları dedikdə, birinci Prezident olmaqla, Nazirlər Kabineti, Nazirliklər (Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi və s.), komitələr (Dövlət Gömrük Komitəsi və s.), agentliklər (Məşğulluq Agentliyi və s.) daxil edilir. Qanuna əsasən publik hüquqi şəxslər də inzibati orqan hesab edilir. “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.2-ci maddəsinə əsasən publik hüquqi şəxs dövlət və bələdiyyə adından yaradılan, ümumdövlət və (və ya) ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlə məşğul olan, dövlət və ya bələdiyyə orqanı olmayan təşkilatdır.

Qanunvericilikdə inzibati orqanlar anlayışına yerli icra hakimiyyəti orqanları aid edilir. Yerli icra hakimiyyəti başçısı tərəfindən qəbul edilmiş aktlar inzibati orqan tərəfindən qəbul edilmiş inzibati akt hesab edilir. Nəzərə alınmalıdır ki, şöbə və idarələr yerli icra hakimiyyəti orqanının tərkib hissəsi olmaqla, müstəqil inzibati orqan hesab edilmirlər. Həmçinin yerli icra hakimiyyəti orqanları normativ xarakterli aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdirlər. Bu zaman yerli icra hakimiyyəti orqanı inzibati orqan kimi çıxış edir [8, s.38].

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları öz funksiyalarını bilavasitə icra etmək üçün ərazi və struktur bölmələrini yaradırlar. Həmin orqanlar müstəqil inzibati orqan hesab edilir və inzibati akt qəbul etmək səlahiyyətinə malik olurlar (məsələn, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Tibbi-Sosial Ekspertiza və Reabilitasiya Agentliyi).

Qanunvericilikdə bələdiyyələr də inzibati orqan kimi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, bələdiyyələr yerli özünüidarəetməni həyata keçirməklə, vətəndaşlarla

münasibətlərdə inzibati orqan hesab edilir. Bələdiyyələr fəaliyyətinə 2 növ akt qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir: normativ və fərdi. Bələdiyyələrin qəbul etdiyi normativ xarakterli aktlar yalnız Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən yoxlanıla bilər. Lakin bələdiyyələrin konkret hadisə ilə bağlı qəbul etdiyi xüsusi tətbiq aktları inzibati akt kimi nəzərdə tutulur.

İnzibati akt qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan fiziki və hüquqi şəxslər ictimai münasibətlərdə həm mülki dövriyyənin iştirakçısı, həm də inzibati akt qəbul edən inzibati orqan kimi çıxış edir.

“İnzibati orqanların Təsnifatı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 28 avqust 2007-ci il tarixli 136 nömrəli qərarında inzibati orqanların siyahısı qeyd olunmuşdur. Həmin soyahıda ətraflı şəkildə inzibati orqanların dairəsi öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 20 fevral 2017-ci il tarixli 57 nömrəli Qərarı ilə Qanuna əsasən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslər də siyahıya əlavə edilmişdir.

Qanunvericiliyi nəzərdən keçirən zaman bu siyahıya publik hüquqi şəxslərin əlavə edilmədiyinin şahidi oluruq. Nəzərə alınmalıdır ki, hüquqi şəxs və publik hüquqi şəxs anlayışı fərqli anlayışlar olmaqla qanunvericilikdə tənzimlənir. Mülki Məcəllənin 43-cü maddəsinə əsasən hüquqi şəxs qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.2-ci maddəsinə əsasən publik hüquqi şəxs dövlət və bələdiyyə adından yaradılan, ümumdövlət və (və ya) ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlə məşğul olan, dövlət və ya bələdiyyə orqanı olmayan təşkilat hesab edilir. Göründüyü kimi, hər iki anlayış fərqli qanunvericilik aktlarında təsbit olunmaqla öz tənzimlənmə qaydasını müəyyən edir.

Hazırda təcrübədən və bir çox məhkəmə işlərini nəzərdən keçirərkən inzibati məhkəmə mübahisələrində tərəf kimi publik hüquqi şəxslərin də çıxış etdiyini görürük (məsələn, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti və s.). Burada vacib məqamlardan biri də odur ki, tərəf qismində yalnız publik hüquqi şəxslər deyil, eyni zamanda onların filial və ya struktur bölmələri də çıxış edir (məsələn, Dövlət Sosial müdafiə Fondunun Sosial Ödənişlərin Təyinatı üzrə Mərkəzi Filialı). İnzibati orqanın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun inzibati akt qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmasıdır. Bu səbəbdən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan yalnız hüquqi şəxslər deyil, eyni zamanda publik hüquqi şəxslər, onların yerli (struktur) bölmələri də bura aid edilir.

IV. Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanları və aparılan hərtərəfli təhlilləri nəzərə alaraq, “İnzibati orqanların Təsnifatı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 28 avqust 2007-ci il tarixli 136 nömrəli qərarında publik hüquqi şəxslər və onların yerli (struktur) və digər qurumlarının da inzibati orqanların siyahısına əlavə edilməsi təklif edilir.

Qeyd edilən təklif inzibati orqanların əhatə dairəsinin bir qədər də genişləndirilməsi məqsədi daşıyır ki, bu da qeyd edilən sahədə bir sıra tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Aberham Yohannes. Administrative Law Teaching Material. Indore Institute of Science & Technology, 2009. P. 1-247.
2. Ernest Gellhorn & Glen O. Robinson. Perspectives on Administrative Law, 1975. 75 Colum. L. Rev. 771.
3. Farhad Mehdiyev. Administrative law. Qafqaz University, 2010. Page 515 (in Azerbaijani – *Fərhad Mehdiyev (2010). İnzibati hüquq. Qafqaz Universiteti. Səhifə 515*).
4. George H.S. Judicial Review of Administrative Decisions, 1940, 24 Marquette Low Review, Volume 24, Issue 2, P. 1-21.
5. Norton E. Long. Power and administration. Public Administration Review, 1949. pp. 257-264.
6. Prof. Andrés Molina G. Administrative law. University of Alicante. Spain. Law School, 2013.
7. Richard B. Stewart. Administrative law in the twenty-first century. New York University Law Review, 2013, 437.
8. Sayyad Karimov, Gunesh Aliyeva. Commentary on the Law of the Republic of Azerbaijan on administrative proceedings. Baku: Legal literature publishing house, 2006, 464p (in Azerbaijani – *Səyyad Kərimov, Günəş Əliyeva. İnzibati icraat haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu kommentariya. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2006, 464 s*).
9. Subhan Aliyev. Administrative law. Textbook. Baku: Baku University Publishing House, 2019, 686 p. (in Azerbaijani – *Sübhan Əliyev. İnzibati hüquq. Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2016, 686 s.*).
10. Timothy E. Administrative law First Edition. Oxford University Press, 2009. 643.
11. William F. Fox. Understanding Administrative Law Fourth Edition. Matthew Bender & Company, Inc., a member of the LexisNexis Group, 2000.

Classification of administrative authorities in the legislation

ZARİFA MAMMADOVA*

Abstract

Administrative law includes the exercise of the powers of executive authorities. For this reason, it is necessary to look at the structure and powers of the executive authority, as well as to determine the order of operation during the adoption of the administrative act and any actions. It should be accepted that the actions of the administrative body affect the rights and interests of individuals or legal entities in one way or another. For example, if we want to engage in commercial activities that require a special permit or license, we must apply for a license from the relevant administrative authority. Administrative proceeding means the adoption, implementation, change or cancellation of an administrative act based on the request of natural or legal persons or on the initiative of administrative bodies, as well as the procedure established by this Law by the relevant administrative bodies for considering administrative complaints. activity is understood. In addition to administrative proceedings, the concept of administrative body has also been established. The article reflects the issues related to the definition and classification of administrative bodies in the legislation.

Keywords: administrative law, management, administrative bodies, administrative proceedings, administrative act, discretionary, interested person, classification.

Классификация административной власти в законодательной органе

ЗАРИФА МАМЕДОВА**

Резюме

Административное право включает в себя осуществление полномочий органов исполнительной власти. По этой причине необходимо посмотреть структуру и полномочия органа исполнительной власти, а также определить порядок действий при принятии административного акта и любых действиях. Следует признать, что действия административного органа тем или иным образом затрагивают права и интересы физических или юридических лиц. Например, если мы хотим заниматься коммерческой деятельностью, требующей специального разрешения или лицензии, мы должны подать заявление на получение лицензии в соответствующий административный орган. Административное производство – принятие, исполнение, изменение или отмена административного акта на основании обращения физических или юридических лиц или по инициативе административных органов, а также порядок, установленный настоящим Законом соответствующими административными органами для рассмотрения административных жалоб. деятельность понимается. Помимо административного производства, установлено также понятие административного органа. В статье отражены вопросы, связанные с определением и классификацией административных органов в законодательстве.

Ключевые слова: административное право, управление, административные органы, административное производство, административный акт, дискреционное право, заинтересованное лицо, классификация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.07.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* PhD Candidate / Baku State University / email: zarifamammadova8@gmail.com

** Докторант / Бакинский Государственный Университет / email: zarifamammadova8@gmail.com

BEYNƏLXALQ EKOLOGIYA HÜQUQU

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNİN SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏRLƏ VƏ SİYASİ BÖHRANLARLA ƏLAQƏSİ: BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ASPEKTLƏR

KƏNAN ƏDİLXANOV*

Annotasiya

Bu məqalə iqlim dəyişmələrinin silahlı münaqişələr və siyasi böhranlarla əlaqəsini beynəlxalq hüquqi çərçivədə araşdırır. İlk olaraq, müharibələrin iqlim dəyişmələrinə təsirləri və iqlim dəyişmələrinin silahlı münaqişələrə səbəb olması təhlil edilir. Xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqlim dəyişmələrinin konfliktlərə dolay təsirini qəbul etməsi məsələsinə diqqət yetirilir və bu istiqamətdə A/64/350 sayılı Hesabat və 6587 sayılı Bəyanat nümunə kimi araşdırılır. Məqalədə həmçinin bəzi regional və beynəlxalq gərginliklər fonunda iqlim dəyişmələrinin siyasi böhranlara və resurs münaqişələrinə təsiri təhlil olunur. Bundan əlavə, iqlim maliyyəsi ilə bağlı yaranan siyasi mübahisələr də diqqət mərkəzindədir. Nəticə olaraq, iqlim dəyişmələrinin konfliktlərə dolay təsir göstərdiyi və bunun beynəlxalq əməkdaşlıq və mövcud hüquqi rejimlərin səmərəli tətbiqi ilə aradan qaldırılma biləcəyi vurğulanır. Bu çərçivədə iqlim dəyişikliyi və münaqişələrin qarşılıqlı əlaqəsinin daha dərindən araşdırılmasının vacibliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: *iqlim dəyişmələri, silahlı münaqişələr, beynəlxalq humanitar hüquq, Paris Sazişi (2015), global istiləşmə və siyasi böhranlar, BMT Təhlükəsizlik Şurası.*

I. Giriş

Son onilliklər ərzində bəşəriyyətin üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri günü-gündən təsiri biraz daha artan iqlim dəyişmələridir. İqlim dəyişmələri artıq yalnız ekoloji böhran kimi deyil, həm də sosial, iqtisadi və siyasi sabitlik üçün ciddi təhdid kimi qəbul edilir. İqlim dəyişmələrinin səbəbi məlumdur - istixana qazlarının atmosferə emissiyası, ozon qatının zədələnməsi və buna bağlı olaraq qlobal istiləşmənin baş verməsi. Nəticədə təbii fəlakətlərin artması, quraqlıqlar, daşqınlar və ekstremal hava şəraiti insan həyatına, ekosistemlərə və cəmiyyətlərin mövcudluğuna birbaşa təsir göstərir. İqlim dəyişmələrinin təsirləri yalnız ekoloji fəlakətlərlə məhdudlaşmır. Məhz buna görə də iqlim dəyişmələrinin təsirini araşdırarkən məsələyə daha geniş prizmadan yanaşmaq zəruridir. Hal-hazırda dünya üzərində iqlim dəyişmələrinin səbəbiyyət verdiyi və yaxud da şiddətləndirdiyi silahlı münaqişələr və siyasi böhranlar vardır. Bu elmi məqalədə ilk olaraq iqlim dəyişmələri və silahlı münaqişələr arasında olan əlaqəyə, daha sonra isə iqlim dəyişmələrinin siyasi böhranlara olan təsirinə toxunulacaqdır.

Beynəlxalq səviyyədə bu məsələ mübahisə mövzusu olsa da, insan həyatını təhdid edən iki problem - iqlim dəyişmələri və silahlı konfliktlər qarşılıqlı əlaqədədir və bu əlaqə iki tərəfli şəkildə təhlil olunmalıdır:

1. Müharibələrin iqlim dəyişmələrinə verdiyi "təhfə";

---

* Doktorant / Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti / email: kadilxanov@yahoo.com

2. İqlim dəyişmələrinin səbəb olduğu silahlı münaqişələr.

Müharibələr yalnız dağıntılar, itkilər və siyasi böhranlarla deyil, həmçinin ətraf mühitə vurulan ciddi ziyanla yadda qalır. 1977-ci il tarixində qəbul edilmiş Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 35.3-cü maddəsinə əsasən silahlı münaqişələr zamanı ətraf mühitə ciddi və uzunmüddətli zərər vurulması qadağandır [1]. Ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş bu beynəlxalq humanitar hüquq norması dəfələrlə silahlı münaqişələr zamanı açıq şəkildə pozulmuşdur. Körfəz müharibəsi zamanı Küveytdə 700 neft quyusunun yandırılması nəticəsində atmosfərə atılan karbon qazının emissiyası artmış və Fars körfəzinə 11 milyon ton neft dağıdılmışdır [17]. Həmin müharibə vaxtı Küveyt ərazisində yerləşən Əd-Dəxna səhrasında 300-dən artıq neft gölməçələri yaranmışdır [17]. Həmçinin 2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələri və Azərbaycan Respublikası ərazisində qeyri-qanuni yerləşən erməni silahlı qrupları ağ fosfor mərmilərindən genişmiqyaslı istifadə etmiş və bunun nəticəsində ətraf mühit infrastrukturuna ciddi zərər görmüşdür. Bununla da təcavüzkar dövlət 1980-ci il tarixli Adi Silahların Konkret Növlərinə dair Konvensiyanın III Protokolunun 2-ci maddəsinin tələbini pozmuşdur [8]. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun İstintaq İdarəsi tərəfindən AR CM-in 100.1(təcavüzkar müharibə aparma) və 214.2 (terrorçuluq) maddələri üzrə cinayət işi açılmışdır [13]. Yuxarıda göstərilən silahlı münaqişələrdə ətraf mühitə vurulan ziyandan danışmaq mümkündür. Lakin bu silahlı münaqişələrin iqlim dəyişmələrinə olan təsiri ilə bağlı konkret bir şey demək mümkün deyil. Hal-hazırda davam etməkdə olan Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə bağlı mövcud olan statistikalar isə müəyyən qədər ziddiyyətlidir. Belə ki, bu müharibənin ilk bir həftəsində atmosfərə 100 milyon ton karbon dioksid (CO₂) qazı emissiya olunmuşdur [12]. 7 gün kimi qısa bir müddət ərzində bu qədər istixana qazının atmosfərə buraxılması, 2015-ci il tarixli Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası altında Paris Sazişinin məqsədlərinə ziddir. Belə ki, həmin Sazişin 2.1-ci maddəsinə əsasən, hal-hazırda 2°C olan global istiləşmə səviyyəsini 1.5°C-ə çatdırmaq Sazişin məqsədlərindəndir [7]. Eyni Sazişin 4.2-ci maddəsi dövlətlərdən istixana qazlarının emissiyasını mümkün qədər azaltmağı tələb edir [7]. Həmçinin Paris Sazişinin 3-cü maddəsində göstərilir ki, bu Sazişin məqsədlərinə çatmaq üçün nəzərdə tutulan əsas mexanizm “milli səviyyədə müəyyən olunmuş töhfələr”dir. Bu hər bir üzv dövlətin milli iqlim strategiyalarıdır və bu Sazişin 4.2-ci maddəsinə əsasən hər bir üzv dövlət öz milli iqlim planını hazırlamalıdır [7]. Bundan əlavə eyni maddənin müvafiq olaraq 9 və 19-cu bəndləri dövlətlərdən öz milli iqlim strategiyalarını hər 5 ildən bir yeniləməyi və uzunmüddətli emissiya azaldılması planlarının hazırlanmasını tələb edir [7]. Daha əvvəl də verilən statistikalardan aydın olur ki, başladığı müharibə səbəbindən Rusiya Paris Sazişinin öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir və emissiyaları azaltmaq əvəzinə, onların artımına səbəb olur. Həmçinin onu da

qeyd etmək mütləqdir ki, bu müharibə Ukraynanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərində aparılır və Rusiyaya adekvat cavab verməyə vadar olan Ukrayna da iqlim dəyişmələri ilə mübarizə ilə bağlı öhdəliklərini yerinə yetirməkdə çətinliklərlə üzləşir. Yuxarıda olan fikirlər nəticəsində silahlı münaqişələrin iqlim dəyişmələrinə təsirini görə bilərik. Lakin konfliktin başlaması ilə beynəlxalq aləmin aqressor dövlətə verdiyi reaksiyalar tamamilə fərqli və təzadlı mənzərə ortaya çıxarmışdır. Belə ki, Rusiya və Ukrayna arasında bu silahlı münaqişənin başlaması ilə Avropa İttifaqı dövlətləri Rusiyaya sanksiyalar tətbiq etmiş və həmin ölkədən qaz idxalını dayandırmışdır. Qitənin qaz ehtiyacının 40%-i məhz Rusiyadan alınan qaz hesabına ödənilirdi və bu addım Aİ ölkələrini alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməyə vadar etmişdir. Nəticə olaraq Avropa ölkələri alternativ enerji mənbələrindən istifadəni 2,5 dəfə artırmışdır [14]. Məhz buna görə də davam etməkdə olan bu müharibənin iqlim dəyişikliyinə səbəb olmasını demək çox çətindir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı səviyyəsində iqlim dəyişmələrinin silahlı münaqişələrə dolayı yolla səbəb olması faktı artıq reallıq kimi qəbul edilmişdir. İlk dəfə bu barədə təşəbbüslə çıxış edən BMT Baş Katibi olmuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə A/64/350 sayılı Hesabatla çıxış edən Baş Katib dünya ictimaiyyətinin diqqətini iqlim dəyişmələrinin insan sağlamlığına, qida təhlükəsizliyinə və ölkələrin daxili stabilliyinə vurduğu zərərə yönləndirmişdir [2]. Həmçinin Hesabatda qeyd olunur ki, iqlim dəyişmələrinə bağlı başverən təbii fəlakətlər zamanı əhalinin öz yaşayış yerini itirməsi, su və qida resurslarının azalması cəmiyyətdə sosial gərginliyi artırır və dolayı yolla münaqişələrə səbəb ola bilər [2]. Bundan əlavə iqlim dəyişmələrinə bağlı olaraq baş verən təbii fəlakətlər əhalinin köç etməsinə, yaşayış yerini daimi itirməsinə, hətta kiçik ada dövlətlərinin ərazisinin yoxa çıxması hallarında əhalinin “vətəndaşsızlıq” vəziyyətinə gətirib çıxara bilər [2]. Hesabat tam olaraq reallığı əks etdirirdi. Belə ki, qlobal istiləşmə nəticəsində 2006-2011-ci illərdə Suriyada quraqlıq baş vermiş [17] və 50.000 ailə öz daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur qalaraq iri şəhərlərə köç etmişdir [11]. Bu faktor 2011-ci ildə başlanan Suriya vətəndaş müharibəsinin əsas səbəbi olmasa da, münaqişəni tətikləyən elementlərdən olduğu aydındır. Həmçinin qlobal istiləşmə nəticəsində Afrikada yerləşən Çad gölünün quruması Şimali Nigeriyada yaşayan əhalinin içməli su və qida problemləri ilə üzləşməsinə səbəb olmuş və həmin dövrdə yüksəlməkdə olan Boko-Haram ekstremist cərəyanı (daha sonra İŞİD terror təşkilatına sədaqət andı içmişdir) daha güclənmiş və ölkədaxili olan silahlı münaqişələrə daha da şiddətlənmişdir.

İqlim dəyişmələrinin lokal səviyyədə münaqişələrə dolayı yolla səbəb olması ilk olaraq bu Hesabatda öz əksini tapmış və daha sonra bu Hesabatda olan fikirlər BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən müzakirəyə çıxarılmışdır. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən, bu təşkilatın əsas məqsədlərindən biri, sülh və təhlükəsizliyi təmin etməkdir [15]. Məhz bu səbəbdəndir ki, BMT TŞ Sədri 20 iyul 2011-ci il tarixində “Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması

maddəsi çərçivəsində iqlim dəyişmələrinin müzakirəsi” adlı 6587 sayılı Bəyanat qəbul etmişdir. Bu Bəyanatda qeyd olunur ki, silahlı münaqişələrin təhlili zamanı iqlim dəyişmələrinin təhlükəsizliyə təsirlərinə dair kontekstual məlumatları nəzərə almaq vacibdir [6]. Bəyanatın qəbulu ilə BMT TŞ iqlim dəyişmələrinin dolayı yolla münaqişələrə səbəb olduğunu (xüsusilə kiçik ada dövlətlərində) və sülhün möhkəmlənməsinə maneə olduğunu qəbul etmişdir.

2021-ci ildə BMT TŞ iqlim dəyişmələrinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təsiri ilə bağlı qətnamə layihəsini müzakirəyə çıxarsa da, daimi üzv olan Rusiyanın veto etməsilə bu qətnamə qəbul edilməmişdir [10]. Veto edən tərəf öz qərarını əsaslandırarkən iqlim dəyişmələrini elmi və iqtisadi bir problem kimi xarakterizə etmiş və bu problemin siyasi məsələ kimi qələmə verilməsinin qəbul edilməz olduğunu bildirmişdir [10]. Halbuki, bu qətnamə layihəsində iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınmasının əslində silahlı münaqişələrin və digər növ konfliktlərin qarşısının alınmasında “mərkəzi rol” oynaması qeyd olunurdu. Rusiyanın belə bir qətnamə layihəsini veto etməsi beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının təmin olunması ciddi bir zərbədir. Nəzərə alsaq ki, iqlim dəyişmələri fundamental insan hüquqları olan yaşamaq hüququnu, təhsil hüququnu, məskunlaşma və yaşayış yeri hüququnu, suya əlçatanlıq hüququnu, qida təhlükəsizliyi hüququnu təhdid edir, bu zaman bunun əhəmiyyəti biraz daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır və insan hüquqlarını təhdid edən hər bir proses və ya aktın əslində sülh və təhlükəsizliyi təhdid etdiyi bir həqiqətdir. Doğrudur, bu təsir dolayı yollarla baş verir, lakin effektiv və qalıcı həllər üçün bütün mövcud hüquqi mexanizmlərdən səmərəli şəkildə istifadə olunmalıdır.

BMT-in İqlim dəyişmələri üzrə Hökumətlərarası Panelinin 2023-cü il tarixli Qiymətləndirmə Hesabatında iqlim dəyişmələri ilə bağlı baş verən təbii fəlakətlərin (xüsusilə eyni zamanda bir neçə hadisənin baş verməsi) silahlı münaqişələrlə yanaşı siyasi böhranlara da səbəb olduğu öz əksini tapmışdır [4]. Panelin təqdim etdiyi bu mövqeyə misal olaraq, vaxtı ilə dünyanın 4-cü ən böyük gölü hesab olunan Aral gölünün qlobal istiləşmə nəticəsində quruması və duzlaşması sahilyanı Mərkəzi Asiya ölkələri - Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstan arasında siyasi gərginliyə səbəb olmuşdur [5]. Doğrudur, Aral gölü Qazaxıstan və Özbəkistan arasında yerləşir. Lakin bu gölü suyla təmin edən Amudərya və Sırdərya çayları öz mənbələrini Tacikistan və Qırğızıstan ərəzilərindən götürür. İqlim dəyişmələrinin səbəb olduğu quruma prosesini şiddətləndirən faktor isə bu iki çay üzərində su elektirik stansiyalarının inşasıdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, hər bir dövlət bu təbii fəlakətdə bir-birini günahlandırmış və regional səviyyədə böhran ortaya çıxmışdır. Digər tərəfdən, iqlim dəyişmələri ilə mübarizə çoxlu maliyyə vəsaiti tələb edir və burada əsas yük məhz inkişaf etmiş ölkələrin üzərinə düşür. Belə ki, 1992-ci il BMT-in İqlim dəyişmələri ilə bağlı Çərçivə Konvensiyasının 4.2-ci maddəsinə əsasən inkişaf etmiş ölkələr iqlim dəyişmələri ilə mübarizədə inkişaf etməkdə olan dövlətlərə yardım etməli və eyni Konvensiyasının 11-ci maddəsi bu məqsədlə

maliyyə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutmuşdur [16]. 2015-ci il tarixli Paris Sazişininin 9-cu maddəsi inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən göstərilməli olan maliyyə yardımının progressiv şəkildə artırılmasını nəzərdə tutur [7]. Bu Konvensiyada öhdəliklərin məhz bu cür müəyyən edilməsi “ümumi, lakin fərqli məsuliyyətlər” prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipə əsasən iqlim dəyişmələrinin qlobal xarakterini nəzərə alaraq hər bir dövlət müəyyən bir öhdəlik götürür, lakin dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və tarixi məsuliyyəti nəzərə alınaraq, onlara fərqli tələblər qoyulur. Danimarkanın Kopenhagen şəhərindən keçirilən COP15 zamanı bu yardımın həcmi 100 milyard dollar nəzərdə tutulmuşdur [9], lakin 9 ildir inkişaf etmiş dövlətlər bu rəqəmin artırılmasına maneə olurlar. Bu da inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında narazılıqlara və böhranlara səbəb olur. Bakıda keçirilən COP 29-da bu rəqəmin kifayət qədər böyük olması gözlənilir [3] və bu məbləğin tamamlanmayınca iqlim dəyişmələri ilə effektiv mübarizədən və dünyada hökm sürən gərginliyin aradan qalxmasında söhbət gedə bilməz. Lakin nəyə görə əsas maliyyə öhdəlikləri inkişaf etmiş dövlətlərin üzərinə qoyulur? Belə ki, iqlim dəyişmələrinə səbəb olan əsasən inkişaf etmiş ölkələrin sənaye obyektləridir. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, Paris Sazişində iqlim dəyişmələri ilə mübarizədə əsas mexanizm kimi milli səviyyədə müəyyən olunmuş töhfələr, yəni milli iqlim strategiyaları nəzərdə tutulub. Sözsüz inkişaf etməkdə olan dövlətlərin öz milli strategiyalarını yerinə yetirmək və istixana qazlarının emissiyasını minimuma endirmək üçün müəyyən maliyyə resurslarına ehtiyacı vardır. İnkişaf etmiş dövlətlər öz öhdəliklərinin icrasını gecikdirməklə əslində iqlim dəyişmələri ilə mübarizəni ləngidir və bir növ ona töhfə vermiş olurlar.

II. Mövcud problemlərə dair təklif olunan həll yolları

İqlim dəyişmələrinin silahlı münaqişələrə və siyasi krizlərə dolayı səbəb olması öz təsdiqini tapmış faktdır. Bu məsələ üçün çıxış yolları məhz beynəlxalq səviyyədə qəbul olunacaq hüquqi aktlardan keçir. İqlim dəyişmələrinin silahlı münaqişələrlə dolayı və ya birbaşa əlaqəsi barədə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Bəyanat yox, Qətnamə qəbul edilməlidir. Belə ki, Bəyanat BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri arasında konsensus nəticəsində qəbul edilsə də, məcburi xarakter daşımır və yalnızca Şuranın siyasi mövqeyini ifadə edir. Lakin BMT Nizamnaməsinin 25-ci maddəsinə əsasən, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qətnamələri məcburi xarakter daşıyır [15] və xüsusilə Nizamnamənin 42-ci maddəsinə əsasən Şuranın lazımi hallarda iqtisadi sanksiyalar tətbiq edə bilmək səlahiyyətinə malik olması [15] iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması istiqamətində effektiv bir vasitə ola bilər. Belə ki, iqlim maliyyəsinə dəstək olmaq öhdəliklərini yerinə yetirməkdən boyun qaçıran dövlətlərə tətbiq ediləcək iqtisadi sanksiyalar onları bu öhdəlikləri yerinə yetirməyə vadar edəcəkdir. Hüquqi cəhətdən bu effektiv həll yolu olsa da, reallıqda bunun baş verməsi hələ ki, mümkün deyil. Belə ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən 3-

ü (ABŞ, Fransa və Birləşmiş Krallıq) inkişaf etmiş ölkələrdirlər və iqlim maliyyəsi ilə bağlı əsas öhdəliklər məhz onların üzərinə düşür. Həmin dövlətlərə qarşı Təhlükəsizlik Şurası qətnamələri vasitəsilə hər hansı bir təzyiqin yaradılması real görünür. Məhz bu səbəbdəndir ki, ən effektiv çıxış yolu İqlim dəyişmələri üzrə BMT-in Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfranslarında lazımi danışıqlar aparmaq və həmin Konfranslarda alınan qərarları tam dəstəkləməkdir. Burada ortaya çıxan əsas məsələ isə sanksiyaların mövcud olmamasıdır. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Saziş könüllülük əsasında bağlanıb. Buna görə də Paris Sazişinin məqsədlərinin reallaşması üçün öz milli strategiyalarını tam yerinə yetirməyən və iqlim maliyyəsi ilə bağlı öhdəliklərini qulaq ardına vuran dövlətlər üçün Paris Sazişi çərçivəsində hər hansı bir sanksiya tətbiq olunması yoxdur. Bunun əvəzinə isə daha çox alternativ mexanizmlərdən istifadə olunur. Belə ki, milli strategiyalarını yerinə yetirməyən dövlətlərin iqlim maliyyəsinə çıxışı məhdudlaşdırılır, Tərəflər Konfransı zamanı onlara diplomatik təzyiq göstərilir və onlar tənqid olunurlar. Təəssüf ki, bütün mexanizmlər məhz iqlim maliyyəsinə ehtiyacı olan dövlətlərə qarşıdır, onları bu maliyyə yardımı ilə təmin etməyə borclu olanlara yox. İcra və cəza mexanizmlərinin çatışmazlığı Paris Sazişinin məqsədlərinə çatmağı ləngidir və zaman iqlim dəyişmələrinin lehinə işləyir. Burada gördüyümüz isə yalnızca iqlim diplomatiyasında deyil, həmçinin diplomatiyanın digər sahələrində müşahidə olunan “qlobal güc assimetriyası”nı bir təzahürüdür.

Digər tərəfdən, Aral gölü və Çad gölündəki qurumanın fonunda su ehtiyatlarının qorunmasının əhəmiyyətini bir daha gördük. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu məsələyə beynəlxalq səviyyədə həll yolları tapmaq mütləqdir. Hal-hazırda atıla biləcək ən doğru addım BMT nəznində su ehtiyatlarının idarə olunması məqsədilə ixtisaslaşmış təşkilatın yaradılmasıdır. Bundan əlavə regional səviyyədə də qurumaqda olan su hövzələrinin bərpası məqsədilə orada xüsusi rejimlər müəyyən edilə bilər. Həmçinin yuxarıda qeyd olunduğu kimi iqlim dəyişmələrinə bağlı olaraq baş verən təbii fəlakətlər insanları öz daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə vadar edir, həmçinin bəzi kiçik ada dövlətlərinin sakinlərinin “vətəndaşsızlıq” vəziyyətinə düşməsinə səbəb ola bilər. Başqa ölkələrin ərazisinə köç etməyə məcbur qalmış və vətəndaşsızlıq vəziyyətində olan şəxslərin hüquqlarının qorunması hazırki dövrdə ən aktual problemlərdəndir. Hal-hazırda beynəlxalq hüquq instrumentlərində “qaçqın” kateqoriyasına aid edilən şəxslər sırasında iqlim dəyişmələrinə bağlı öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur qalmış şəxslər yoxdur. Bu yanaşma köhnəlmiş və mövcud reallıqlara cavab verməyən bir yanaşmadır. Nəzərə alsaq ki, qaçqınların hüquqlarını tənzimləmək üçün qəbul edilmiş Konvensiya 1951-ci ildə, yəni 73 il əvvəl qəbul olunub, onun hazırki reallıqları əks etdirməməsi olduqca normaldır. Bu problemə cavab vermək üçün yeni hüquqi təşəbbüslərin irəli sürülməsi mütləqdir. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, Rusiyanın 2021-ci ildə iqlim dəyişmələrinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid etməsi ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən irəli sürülmüş qətnamə

layihəsini veto etməsi bu məsələ önündə də bir əngəl yaratmışdır. Əgər iqlim dəyişmələrinin sülhü və təhlükəsizliyi təhdid etməsi BMT Təhlükəsizlik Şurası səviyyəsində dəstəklənsə, bu zaman beynəlxalq hüquqda “iqlim qaçqınları” statusunun tanınması prosesi xeyli asanlaşacaq və sürətlənəcəkdir. Həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən belə bir qətnamənin qəbulu BMT üzvlərinin milli təhlükəsizlik strategiyalarında iqlim dəyişmələri ilə mübarizənin əlavə olunmasını və ya bu proseslə mübarizənin daha da güclənməsini stimullaşdıracaqdır.

III. Nəticə

Nəticə olaraq, iqlim dəyişmələri siyasi böhranlara və silahlı münaqişələrə məhz dolayı yolla səbəb olur. Məsələyə hüquqi baxımdan yanaşsaq, iqlim dəyişmələrinin konfliktlərdə rolunu təsdiqləmək üçün spesifik hallara ehtiyac var. Lakin, belə bir hal dünya praktikasında mövcud deyil. Hal-hazırda beynəlxalq hüquq iqlim dəyişmələrini daha çox dolayı faktor kimi qəbul edir. İqlim dəyişikliyinə təsirlərini azaltmaq üçün münaqişə riskinin azaldılmasına yönəlmiş adaptasiya tədbirləri və beynəlxalq əməkdaşlıq vacibdir. İqlim dəyişmələrinin siyasi böhranlara birbaşa səbəb olması nadir hallarda baş verir və əsasən resurs itkisi və ya hökumətin böhranlara düzgün reaksiya verməməsi səbəbindən belə görünür. İqlim dəyişmələri siyasi bir akt deyil, ekoloji bir hadisədir. İqtisadi, sosial və ekoloji problemləri daha da mürəkkəbləşdirən iqlim dəyişmələri siyasi böhranları dərinləşdirir və həm regional, həm də beynəlxalq səviyyəli gərginlikləri şiddətləndirir. Bu problemin həlli istiqamətində yeni hüquqi yollar aramaq hələ ki, effekt verməyəcəkdir. Lazım olan isə sadəcə BMT-nin iqlim dəyişmələri ilə mübarizədə artıq müəyyən olmuş hüquqi rejimləri çərçivəsində əməkdaşlığı gücləndirmək və öhdəlikləri yerinə yetirməkdir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Additional Protocol 1 to the 1949 Geneva Conventions (1977).
2. Climate change and its possible security implications: report of the Secretary-General (2009).
3. A meeting was held under the chairmanship of President İlham Aliyev regarding the holding of COP29 in our country next year – 15.12.2023. <https://president.az/az/articles/view/62562> (last access: 26.04.24).
4. Intergovernmental Panel on Climate Change 6th Assessment Report – Summary for Policymakers.
5. İyikan, N., “Russia Factor in the Problem of Aral Lake (Aral’s Sand) According to the German Sources.” Akademik Baxış, V.6, N.12, 2013.
6. Overview of Security Council Presidential Statements on climate change, S/PRST/2011/15 (2011).
7. Paris Agreement within the framework of the UNFCCC (2015).

8. Protocol III to the 1980 Convention on Certain Conventional Weapons (1980).
9. Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7 to 19 December 2009.
10. “Russia vetoes UN Security Council Resolution on Climate Crisis”. The Guardian, 13 December 2021.
URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/13/russia-vetoes-un-security-council-resolution-climate-crisis-international-peace> (last access: 24.04.24).
11. “Syrian Civil War’s role on Climate Change” (Case Study by Adelphi).
URL: <https://climate-diplomacy.org/case-studies/syrian-civil-war-role-climate-change> accessed (last access: 26.04.24).
12. “The Environmental and Climate Impact of the War in Ukraine.” Editorials, 2024.
URL: <https://editorials.voa.gov/a/7063766.html> (last access: 26.04.24).
13. “The 44 Days’ War – Second Karabakh War”. The official website of the Prosecutor General’s Office.
URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi> accessed (last access: 26.04.24).
14. “The Ukrainian war rattles energy sector - an Azerbaijani perspective”.
URL: <https://projects.voanews.com/ukraine-war-rattles-energy-sector/azerbaijani.html> accessed (last access: 26.04.24).
15. The UN Charter.
16. The UN Framework Convention on the Climate Change (1992).
17. UNFCCC, “Conflict and Climate.”
URL: <https://unfccc.int/news/conflict-and-climate> (last access: 26.04.24).

**The relationship between climate change,
armed conflicts, and political crises: international legal aspects**

KANAN ADİLKHANOV*

Abstract

This article examines the relationship between climate change, armed conflicts, and political crises within an international legal framework. Initially, it analyzes the impacts of wars on climate change and the role of climate change in triggering armed conflicts. Particular attention is given to the recognition by the United Nations of the indirect effects of climate change

---

* PhD candidate / Azerbaijan Tourism and Management University / email: kadilxanov@yahoo.com

on conflicts, with Report A/64/350 and Statement No. 6587 explored as key examples. The article also delves into how climate change exacerbates political crises and resource disputes in various regional and international contexts. Furthermore, it highlights political disputes related to climate finance and concludes that climate change has an indirect influence on conflicts. The need for enhanced international cooperation and the effective implementation of existing legal regimes is emphasized. Lastly, the importance of further studying the interplay between climate change and conflicts is underscored as a critical area of focus.

Keywords: *climate change, armed conflicts, international humanitarian law, Paris Agreement (2015), global warming and political crises, UN Security Council.*

Связь изменения климата с вооружёнными конфликтами и политическими кризисами: международно-правовые аспекты

КЕНАН АДІЛЬХАНОВ**

Резюме

Данная статья исследует взаимосвязь изменения климата, вооружённых конфликтов и политических кризисов в рамках международно-правовой плоскости. В первую очередь анализируется влияние войн на изменение климата и роль изменения климата в провоцировании вооружённых конфликтов. Особое внимание уделяется признанию ООН косвенного влияния изменения климата на конфликты, с примерами в виде Доклада A/64/350 и Заявления № 6587. В статье также рассматривается, как изменение климата усугубляет политические кризисы и споры из-за ресурсов в различных региональных и международных контекстах. Кроме того, поднимаются вопросы, связанные с политическими разногласиями по климатическому финансированию. В заключение делается вывод, что изменение климата оказывает косвенное влияние на конфликты. Отмечается необходимость усиления международного сотрудничества и эффективного применения существующих правовых режимов, а также подчёркивается важность дальнейшего изучения взаимосвязи между изменением климата и конфликтами.

Ключевые слова: *изменение климата, вооружённые конфликты, международное гуманитарное право, Парижское соглашение (2015), глобальное потепление и политические кризисы, Совет Безопасности ООН.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.05.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

** Докторант / Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента / email: kadilxanov@yahoo.com

MİQRASIYA HÜQUQU

QANUNSUZ MİQRASIYAYA QARŞI MÜBARİZƏDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

NATƏVAN ZEYNALOVA-SULTANOVA*

Annotasiya

Məqalədə qanunsuz miqrasiya ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyətindən bəhs olunur. Bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi tənzimlənməsi məsələləri araşdırılır. Qanunsuz miqrasiya və qanunsuz miqrant anlayışlarına aydınlıq gətirilir. Bu kontekstdə qanunsuz miqrasiya - kompleks xarakterli hüquq pozuntusu olmaqla ölkə sərhədini tərk edən insanlar tərəfindən ölkəyə giriş, orada yaşamaq, ölkədən çıxış və tranzit qaydalarının, habelə əmək fəaliyyəti normalarının pozulması olaraq müəyyən edilir. Bununla bağlı hüquq ədəbiyyatında mövcud olan doktrinal yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Müəyyən edilir ki, miqrasiya proseslərinin idarə edilməsində və qanunsuz miqrasiya ilə bağlı təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsində, o cümlədən bu sahədə qanunvericilik fəaliyyətində ilk növbədə beynəlxalq insan hüquqları konsepsiyasına əsaslanılmalıdır. Məqlədə həmçinin qanunsuz miqrasiya ilə mübarizədə beynəlxalq təşkilatların normayaradıcılığı fəaliyyəti araşdırılır. Bu istiqamətdə Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının fəaliyyəti təhlil edilir. Həmçinin qanunsuz miqrasiya ilə bağlı qəbul edilən beynəlxalq sənədlər müqayisəli təhlil edilir.

Açar sözlər: qanunsuz miqrasiya, qanunsuz miqrant, miqrasiya, mübarizə, beynəlxalq əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquq.

I. Giriş və tədqiqatın aktuallığını müəyyən edən əsas xüsusiyyətlər

Müasir beynəlxalq hüquqda qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə məsələlərinə həm elmi, həm də praktiki müstəvidə xüsusi diqqət yetirilir. Belorusiyalı alimlər prof. L.E.Tixonova və İ.V.Antonenko qeyd edirlər ki, qanunsuz miqrasiya ölkə həyatının bütün sahələrinə, ilk növbədə onun təhlükəsizliyinə və sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən mürəkkəb sosial-iqtisadi prosesdir [19]. Finlandiyanın Abo Akademi Universitetinin dosenti M.Kmak, daha çox beynəlxalq insan hüquqları hüququnda miqrantların beynəlxalq və regional sənədlərdə azlıqların müdafiəsi standartlarında mövcud olan boşluqlara diqqət yetirərək yazır ki, qanunsuz miqrantların hüquqlarına onların müdafiəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşan mövcud hüquqi praktikanın, qanunvericiliyin, onların sərtliyini və milli dövlət sistemindən asılılığını üzə çıxarmağa imkan verir [9].

Dövlətlər öz ərazilərinə giriş və orada qalma şərtlərini idarə etmək üçün suveren preroqativliyə malik olsalar da, onlar bunu həmişə öz insan hüquqları öhdəliklərinə riayət etməklə həyata keçirməlidirlər. Miqrasiyanın kriminalaşdırılması qeyri-qanuni statusun qarşısını almaq və ya həll etmək üçün göstərilməyib və bir sıra insan hüquqlarının pozulmasına səbəb olan narahatedici bir təcrübədir. İnsanların miqrasiya statusuna görə kriminalaşdırılması həm də miqrantların cinayətkar olması və ya miqrasiyanın

---

* Doktorant / Bakı Dövlət Universiteti / email: zeynalova.natevan@mail.ru

özünün təhlükə olması barədə yalan və ksenofobik xülyaları gücləndirir [18]. Fərdi rifahın əsas hissəsi fərdlə dövlət arasında düzgün əlaqədir. Bu əlaqə vətəndaşlar və miqrantlar üçün vətəndaşlıq qeydiyyatı və immiqrasiya qanunu vasitəsilə hüquqla müəyyən edilir. Beləliklə, fərd ölkənin konstitusiyasına uyğun olaraq tanınır və hökumətin müdafiəsinə, habelə siyasi iştirak, təhsil, məşğulluq və ya səhiyyə kimi hüquq və xidmətlərə açıq şəkildə çıxış edə bilər. Eyni zamanda, fiziki şəxs müxtəlif hüquqi və inzibati xətərlərə görə dövlət qarşısında məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Hökumət tərəfindən tanınmadan, miqrantlar təmin etdiyi müdafiə olmadan yaşayırlar və şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlər olmadan onlar qeyri-formal iqtisadiyyata düşürlər və burada istismar praktikasına məruz qala bilərlər. Eyni zamanda, qeyri-formal iqtisadiyyat hər bir yeni töhfə ilə inkişaf edir və hüquqi dövlətin aktuallığını daha da azaldır [7]. V.A.Smironovun fikrincə, bu ilk növbədə, fenomenin kəmiyyət parametrlərinin müəyyən edilməsinin çətinliyi ilə, ikincisi, səbəb olduğu nəticələrin qeyri-müəyyənliyi və müxtəlifliyi ilə, üçüncüsü isə dünya iqtisadiyyatının restrukturizasiyası kontekstində qeyri-qanuni miqrasiya probleminin konseptual şəkildə işlənməməsi ilə bağlıdır [16].

Müasir şəraitdə əhalinin qanuni və qeyri-qanuni miqrasiyası hüquqi və qeyri-qanuni formalarda həm beynəlxalq ictimaiyyət üçün sosial əhəmiyyətli və təhlükəli xarakter almışdır. Əsasən məcburi xarakter daşıyan kütləvi miqrasiya hər bir ölkədə sosial, demoqrafik və kriminal vəziyyəti xeyli gərginləşdirir, millətlərarası və millətlərarası münasibətlərə, dövlət orqanlarının nüfuzuna mənfi təsir göstərir [4]. M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin dosenti İ. A. Aleşkovskiy yazır ki, 20-ci əsrin ortalarından qlobal miqrasiya proseslərinin inkişafının xarakterik meyillərindən biri qanunsuz miqrasiyanın miqyasının durmadan artmasıdır. Alimin fikrincə, eyni zamanda qeyri-qanuni immiqrasiyanın qarşısının alınması və onunla mübarizəyə yönəlmiş çoxsaylı tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, son onilliklər ərzində dünyada onun miqyası nəinki azalmamış, əksinə, xeyli artmışdır [2]. Y. F. Morqun isə qeyd edir ki, qanunsuz miqrasiya ikinci dərəcəli problem olmaqdan qlobal problemlər kateqoriyasına keçərək dünya birliyi üçün çağırışa çevrilib, onun genişlənməsinin miqyası və mümkün nəticələri beynəlxalq sabitliyə və dövlətlərin davamlı inkişafına ciddi təhlükə yarada bilər [12]. Prof. V.S.Ustinovun fikrincə, müasir beynəlxalq miqrasiya modelinin səmərəsizliyi qeyri-leqal miqrantların sayının artması ilə nəticələnir ki, bu da demək olar ki, hər bir qəbul edən dövlət üçün xarakterikdir. Qeyri-qanuni miqrasiyanı mütəşəkkil cinayətkarlıq amilləri ilə əsaslandırmaq olar və “təkcə cinayət qanunu deyil, həm də milli təhlükəsizliyə təhdid yaradan siyasi fenomen, hakimiyyətin və bütövlükdə ölkənin kriminallaşdırılmasında əsas amildir” [21].

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardakı tendensiya hökumətlərin insanların miqrasiya statusuna çıxışına daha çox diqqət yetirmələridir. Qeyri-qanuni miqrantlar əsasən miqrasiya statusuna deyil, ölkənin ərəzisində və qeyri-rəsmiliyə giriş axtarırlar. Bu da öz növbəsində bərabərsizliyin artmasına səbəb

olur. Bəzi insanlar üçün sadəcə olaraq bir ölkəyə daxil olmaq “uğurlu” miqrasiya kimi qəbul edilə bilər, lakin dövlətin və fərdin idarəetmə öhdəlikləri olmadan, bir miqrant bu ölkədə həyatlarının qalan hissəsinə maneələrlə üzləşməli olur. Xüsusilə, uşaqlar kimi daha həssas qrup insan alverinə məruz qala və ya heç kim onların şəxsiyyətini təsdiq edə bilməyən itkin düşə bilər. Bu problemlərin qarşısını almaq üçün əsas fəaliyyət qeyri-qanuni əhalini dövlətə tanıtmğa cəlb edən siyasətləri təkmilləşdirmək və dövlətin sənəd təqdim edə bilməyən insanları qeydiyyata almaq üçün iş metodologiyasına malik olmasıdır. Miqrasiya sistemləri zəiflikləri gücləndirməməli, əksinə miqrantların insan hüquqlarının müdafiəsini təmin etməlidir [7]. Hazırda Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatına görə, dünyada beynəlxalq miqrasiya axınının təxminən üçdə birinə nəzarət olunmur. Beynəlxalq miqrasiya axınlarına nəzarət etmək çətinidir və qanuni miqrantlara qarşı məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi adətən yalnız qeyri-qanuni miqrasiyanın miqyasının artması ilə müşayiət olunur [6]. Fikrimizcə, qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi tənziimi ilik növbədə transmilli cinayətkarlığın qarşısını alınması və milli təhlükəsizliyə təhdidlərin aradan qaldırılması üçün zəruridir. Digər tərəfdən qanunsuz miqrasiyaya qarşı sərt mübarizə eyni zaman miqrantların insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edilməsi kontekstində reallaşdırılmalıdır.

II. “Qanunsuz miqrasiya” termininin mahiyyəti

Qeyd olunan problemin təhlili baxımından ilk növbədə “qanunsuz miqrasiya” və ya “qanunsuz miqrant” termininə aydınlıq gətirilməsini zəruri hesab edirik. Bir sıra mənbələr “qanunsuz miqrasiya” (“*illegal migration*”) termininə “nizamsız miqrasiya” (“*irregular migration*”), “sənədsiz miqrasiya” ilə sinonim kimi yanaşır. Məsələn, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (BMqT) tərəfindən hazırlanmış “*Glossary on Migration*”da hər iki termin eyni məna kəsb edən anlayışlar kimi izah edilir. Orada “qanunsuz miqrasiya”ya aşağıdakı anlayış və şərh verilir: qanunsuz miqrasiya göndərən, tranzit və qəbul edən ölkələrin tənziimləmə normalarından kənarında baş verən hərəkətdir. Hərçənd, qeyri-qanuni miqrasiyanın aydın və ya hamı tərəfindən qəbul edilmiş tərfi yoxdur. Təyinat ölkələri nöqtəyi-nəzərindən bu, ölkəyə qeyri-qanuni giriş, qalmaq və ya işləməkdir. Yəni, miqrantın müəyyən ölkəyə daxil olmaq, yaşamaq və ya işləmək üçün immiqrasiya qaydalarına əsasən tələb olunan lazımi icazə və ya sənədlərinin olmamasıdır. Göndərən ölkənin nöqtəyi-nəzərindən qanun pozuntusu, məsələn, şəxsin etibarlı pasport və ya səyahət sənədi olmadan beynəlxalq sərhədi keçməsi və ya ölkəni tərk etmək üçün inzibati tələbləri yerinə yetirməməsidir. Bununla belə, “qanunsuz miqrasiya” termininin istifadəsinin miqrant qaçaqçılığı və insan alveri halları ilə məhdudlaşdırılması tendensiyası mövcuddur [5]. Hesab edirik ki, qeyd olunan tərif olduqca əhatəli və yetkin tərif hesab edilə bilər.

Həmçinin hüquq ədəbiyyatında “qanunsuz miqrasiya” termininə adekvat “gizli miqrasiya”, “müntəzəm miqrasiya”, “sənədsiz miqrasiya” və s.

terminlərindən də istifadə olunur. Lakin, bütün hallarda hüquqi məna etibarilə bu terminlər arasında nəzərəcarpacaq fərq mövcud deyildir. Polşalı alim M. Okolski “natamam miqrasiya” terminindən də istifadə edir. Müəllif natamam miqrasiyanı qanunsuz miqrasiyanın əsas tərkib elementlərindən biri hesab edərək, onun “tranzit miqrasiya” ilə bilavasitə əlaqəli olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, dünyanın müxtəlif yerlərində insanların axınının fərqli elementlərindən biri və əhəmiyyətli bir hissəsi sənədsiz olan müvəqqəti miqrantların hərəkətidir. Fiziki məsafə baxımından uzaqlıq kütləvi müvəqqəti miqrasiya üçün həmişəkindən daha az maneə kimi görünür. Əslində, ölkələr arasında məskunlaşma miqrasiyası üçün nisbətən məhdud imkanları nəzərə alaraq, miqrantlar getdikcə daha çox diqqəti bir konkret məqsədə yönəltməyə üstünlük verirlər. Yəni, ev sahibi ölkədə pul qazanmaq və onu öz ölkəsində xərcləmək. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün miqrantların xaricdə uzun müddət qalmalarına ehtiyac yoxdur. Əksinə, bir çox hallarda turist səyahət sənədinin qüvvədə olduğu müddət ərzində, xüsusən də turistlər üçün vizasız rejim qüvvədə olduqda, buna nail olmaq olar [11]. M. Okolski bunu “natamam miqrasiya” adlandırır. BMT-nin himayəsi altında 1994-cü ildə keçirilən Əhali və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Konfransda ölkəyə giriş, qalma və ya iqtisadi fəaliyyət üçün müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməyən şəxslərə münasibətdə “sənədsiz şəxslər” terminindən, 1999-cu ildə Banqkokda keçirilən Beynəlxalq Miqrasiya Simpoziumunda isə “qeyri-qanuni vəziyyətdə olan şəxslər” terminindən istifadə edilməsi təklif edilmişdir [2, c.131]. Fikrimizcə, “qeyri-qanuni vəziyyətdə olan şəxslər” ifadəsi müasir insan hüquqları konsepsiyası nöqtəyi-nəzərindən uğurlu termin hesab edilmir.

Ümumiyyətlə, “qanuni miqrant” və “qanunsuz miqrant” ifadələri həm elmi, həm də praktiki mahiyyət kəsb edən terminlərdir. ABŞ-ın Vaşinqton Dövlət Sosial və Səhiyyə Xidmətləri Departamenti qanuni və qanunsuz miqrant arasındakı fərqə aşağıdakı kimi izah verir: Qanuni immiqrantlar ABŞ-a qanun əsasında hüquqi yolla qəbul edilmiş xarici əsilli şəxslərdir. Qeyri-qanuni əcnəbilər də adlandırılan sənədsiz immiqrantlar etibarlı vizası və ya digər immiqrasiya sənədləri olmayan xarici əsilli insanlardır. Çünki, onlar ABŞ-a yoxlamsız daxil olmuş, müvəqqəti vizalarının icazəsi bitdikdən sonra daha uzun müddət ölkədə qalmışlar və ya qəbul olunduqları şərtləri bu və ya digər şəkildə pozmuşlar [22].

“Qeyri-qanuni miqrasiya” və “qanunsuz miqrant” anlayışlarına post-sovet məkanında da ortaya qoyulan mövqelər elmi-praktiki baxımdan əhəmiyyətli hesab edilə bilər. MDB Şurasının qərarı ilə təsdiq edilmiş “Qeyri-qanuni miqrasiya” və “qanunsuz miqrant” anlayışları Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin qeyri-qanuni miqrasiya və qeyri-qanuni miqrant Konsepsiyasına qarşı mübarizədə Əməkdaşlıq Konsepsiyasında öz əksini tapıb. MDB dövlət başçılarının 16 sentyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə qeyri-qanuni miqrasiya MDB-yə üzv dövlətlərin vətəndaşlarının, üçüncü dövlətlərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin qanunvericiliyə zidd olaraq MDB üzvü olan dövlətin ərazisində hərəkəti, orada olması, bu dövlətin ərazisindən keçən hərəkətidir.

Qeyri-leqal miqrant isə MDB iştirakçısı olan dövlətin, üçüncü dövlətin vətəndaşı və ya MDB üzvü olan dövlətin ərazisinə giriş, çıxış, qalma və ya tranzit keçmə qaydalarını pozmuş vətəndaşlığı olmayan şəxsdir [4].

Türkiyə DİN-in Köç İdarəsi Başkanlığı da qanunsuz miqrasiyaya (düzənsiz köç) sistemli şərh vermişdir. Qurunun rəsmi saytında qeyd edilir ki, qanunsuz miqrasiya (düzənsiz köç) ölkəyə qeyri-qanuni yollarla daxil olmaq, ölkədə qeyri-qanuni qalmaq və ya qanuni yolla daxil olub qanuni müddət ərzində çıxmamaq deməkdir. Orada qeyd edilir ki, qeyri-qanuni miqrasiya mənbə və tranzit ölkələr baxımından ayrıca qiymətləndirilməli olan məsələdir. Qanunsuz miqrasiyaya təyinat ölkələri üçün, ölkələrinə qeyri-qanuni yollarla daxil olan və ya qanuni yolla gələn və qanuni müddət ərzində tərk etməyən şəxslər aid edilir. Mənşə ölkələri üçün ölkə sərhədlərini keçən və tələb olunan çıxış prosedurlarına əməl etməyən şəxslər daxildir. Tranzit ölkələr üçün isə mənbə ölkələrindən hədəf ölkəyə çatmaq üçün bir ölkəyə qanuni və ya qeyri-qanuni yollarla daxil olan və həmin ölkədən tranzit ölkə kimi istifadə edərək ölkə sərhədini tərk edən insanlardır [13].

İ.A.Aleşkovskiy bu terminə belə anlayış verir: qeyri-qanuni miqrasiya insanların getdiyi ölkənin çıxış qaydalarının, gəliş ölkəsinə giriş və ya olma, yaşayış, habelə üçüncü ölkədən tranzit keçmə və ya gəliş ölkəsində əmək fəaliyyəti qaydalarının pozulması ilə müşayiət olunan inzibati sərhədlərdən keçməsidir [2, c.131]. Göründüyü kimi, qanunsuz miqrasiya kompleks xarakterli hüquq pozuntusu olub, buraya ölkə sərhədini tərk edən insanlar tərəfindən həm ölkəyə giriş, yaşamaq, çıxış və tranzit qaydalarının, həm də əmək fəaliyyəti normalarının pozulması ilə xarakterizə olunur.

A.V.Topilin qeyri-qanuni miqrasiyanı bir ölkənin vətəndaşlarının qeyri-leqal əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədi ilə digər ölkəyə daxil olması kimi başa düşür. O aşağıdakı qrupları qeyri-leqal miqrantlar kimi təsnif edir: birinci qrup - ölkəyə qeyri-qanuni yollarla, sənədlər olmadan, saxta, saxta sənədlərdən istifadə etməklə daxil olan şəxslər, habelə bəyan edilmiş giriş məqsədləri onların həqiqi niyyətlərinə uyğun gəlməyən əcnəbilər; ikinci qrup - ölkədə təhsil almış və ya əmək müqaviləsi ilə işləyən, təhsilini və ya işini başa vurduqdan sonra vətənə qayıtmaq istəməyən xarici vətəndaşlar; üçüncü qrup xarici ölkələrdən birinə orada iş və ya qaçqın statusu əldə etmək üçün səfər etmək niyyətində olan tranzit miqrantlardır; dördüncü qrup sığınacaq verməkdən imtina etdikdən sonra ölkəni tərk etməkdən yayınan qaçqınlardır [20, c.44].

Hazırda qeyri-leqal immiqrasiya müasir dünyanın bir çox ölkələrində sosial-iqtisadi və siyasi proseslərə mühüm təsir göstərən sabit və genişmiqyaslı hadisəyə çevrilmişdir. Sosioloji sorğulara görə, qeyri-qanuni immiqrasiya əksər inkişaf etmiş ölkələrin sakinlərini narahat edən ən aktual problemlərdən biridir. Miqrasiya proseslərinin qeyri-qanuni komponentinin genişlənməsi dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ciddi disbalans yaradır. Bütün bunlar dövlət tərəfindən qeyri-qanuni immiqrasiya problemlərinə marağın artmasına səbəb

olur və qeyri-leqal immiqrasiyaya qarşı mübarizə sahəsində tədbirlərin daha da gücləndirilməsinə təkan verir [2, c. 130].

III. Qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə

Elmi işin məqsədləri baxımından maraqlı elmi müzakirə predmeti olan məsələlərdən biri də qanunsuz miqrasiyanın kriminallaşdırılması və ya qanunsuz miqrasiyaya qarşı azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqi və həbslərin icra edilməsidir. BMT-nin Özbaşına Həbslər üzrə İşçi Qrupu tərəfindən qəbul edilmiş “Miqrantların azadlıqdan məhrum edilməsinə dair 5 sayılı Tövsiyə”nin “Sığınacaq axtarmaq və ondan istifadə etmək hüququ və miqrasiyanın cinayət hesab edilməməsi” adlı 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, “miqrantlar tərəfindən ölkəyə qeyri-qanuni giriş və orada qalma cinayət kimi qəbul edilməməlidir və buna görə də həmişə qeyri-qanuni miqrasiyanın kriminallaşdırılması Dövlətlərin öz ərazilərinin qorunmasında və qeyri-qanuni miqrasiya axınının tənzimlənməsində qanuni maraqlarını üstələyəcəkdir. Miqrantlar kriminallaşdırılmamalı və ya cinayətkar kimi rəftar edilməməli və ya yalnız milli və ya ictimai təhlükəsizlik və/və ya sağlamlıq nöqtəyi-nəzərindən baxılmamalıdır” [15]. Özbaşına həbsin qadağan edilməsi beynəlxalq adət hüququn mütləq və geri çəkilməyən normasıdır. Qeyri-qanuni miqrasiyanın kriminallaşdırılması immiqrasiya həbsindən istifadə üçün qanuni əsaslandırma deyil və çox vaxt özbaşına həbsə səbəb olur. İmmiqrasiyaya nəzarət üçün icraat zamanı həbs özbaşına deyil, fərdi hallar nəzərə alınmaqla ağlabatan, zəruri və mütənasib olaraq əsaslandırılmalı və vaxt keçdikcə yenidən qiymətləndirilməlidir [18].

Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi Komitəsinin 4 (2017) və Uşaq Hüquqları Komitəsinin İnsan hüquqları ilə bağlı dövlətin öhdəlikləri haqqında № 23 (2017) Birgə Ümumi Şərhinin 6-cı maddəsində qeyd edilir: “Komitələr tərəfindən immiqrasiya həbsi dedikdə, uşağın və ya valideynlərinin miqrasiya statusu ilə bağlı səbəblərə görə uşağın azadlıqdan məhrum edildiyi hər hansı şərait başa düşülür. “Miqrasiya statusu ilə bağlı səbəblər” dedikdə, şəxsin miqrasiya və ya yaşayış yeri statusu, yaxud qeyri-qanuni giriş və ya qalma ilə bağlı olub-olmamasından asılı olmayaraq səbəblər başa düşülür [8]. Uşaqlar özlərinin və ya valideynlərinin miqrasiya statusuna görə heç vaxt saxlanılmamalıdırlar. Uşaqların onların və ya valideynlərinin miqrasiya statusu əsasında saxlanması uşağın ən yüksək maraqları prinsipinə ziddir, uşaq hüquqlarının açıq şəkildə pozulmasıdır. Miqrant uşaqlara qarşı qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar təşkil edə bilər. Prinsip olaraq, buna görə də, miqrasiya nəzarəti məqsədləri üçün həbs təcridən ləğv edilməlidir və dövlətlər miqrantların immiqrasiya statusu həll olunarkən onların ləyaqəti və insan hüquqlarına görə azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan, icma əsaslı alternativlərə üstünlük verməlidirlər [18].

Qeyd edilən sənədlərin hər birinin əsas məqsədi bütün immiqrasiya həbslərinə son qoymağa çalışmaq və uşaqların və ya onların valideynlərinin miqrasiya statusuna görə saxlanmasını qadağan etməkdir [2, s. 130].

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, qanunsuz miqrasiyanın kriminalaşdırılmaması, immiqrasiya həbsindən yalnız son çarə kimi istifadə edilməsi və bu zaman alternativ cəzaların tətbiqinə üstünlük verilməsi bütün beynəlxalq sənədlərin əsas tələblərindən biri kimi çıxış edir.

Qloballaşma dövründə beynəlxalq hərəkətlərin güclənməsi qeyri-qanuni miqrasiyanın inkişafına geniş imkanlar yaradır. Ümumiyyətlə, praktikada qeyri-qanuni miqrasiyaya qarşı tədbirlər beş kateqoriyaya bölünür: 1) sərhədlərin, xüsusən “yüksək texnologiyaların” tətbiqi ilə möhkəmləndirilməsi. Buraya müvafiq viza siyasətinin həyata keçirilməsi, o cümlədən skan və şəxsi identifikasiya texnologiyalarından (barmaq izi, məlumat bazalarının yaradılması və s.) istifadə etməklə sərhəd nəzarətinin gücləndirilməsi; qeyri-qanuni miqrantların viza rejiminin sərtləşdirilməsi, hava və dəniz limanlarında immiqrasiya nəzarəti əməkdaşlarının yerləşdirilməsi, qeyri-qanuni miqrantları ölkəyə gətirən aviaşirkətlərə və gəmiçilik şirkətlərinə qarşı sanksiyaların tətbiqi aiddir; 2) qeyri-qanuni miqrasiya və insan alverinin təşkilatçılara qarşı sanksiyaların sərtləşdirilməsi yolu ilə insan alveri və istismarı ilə bağlı tədbirlər. BMT-nin İnsan Alverinə dair Konvensiyalarına uyğun olaraq bu cinayətlər milli cinayət qanunvericiliyi çərçivəsində əksər dövlətlər tərəfindən kriminalaşdırılmışdır; 3) xarici vətəndaşların qalma müddətinə nəzarətin gücləndirilməsi: əmək bazarına nəzarət və ölkədə qeyri-qanuni qalan işəgötürənlərə, vasitəçilərə və miqrantlara qarşı inzibati, cinayət və mülki sanksiyaların tətbiqi; saxtəkarlığın və ya saxtəkarlığın qarşısının alınması məqsədilə immiqrantlara verilən sənədlərin ölkə daxilində mühafizə səviyyəsinin artırılması; yaşayış icazəsi almaq üçün qondarma nikahların qarşısının alınması məqsədilə əcnəbilərlə bağlanmış nikahların daha ciddi yoxlanılması; qeyri-qanuni miqrasiya probleminin həllinə yerli icmaların cəlb edilməsi; 4) qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, o cümlədən beynəlxalq müqavilələr, xüsusən də sərhədlərin birgə mühafizəsi, mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə, readmissiya və s., mənşə ölkələri ilə əməkdaşlıq. Bu, ümumi sərhəd nəzarətinə (miqrasiya vəziyyəti haqqında məlumatların ölkələr arasında paylanması) aiddir, əməkçi miqrantların işə qəbulu üzrə agentliklərlə əlaqələr; miqrantların inteqrasiyası üçün tədbirlər; 5) qeyri-qanuni immiqrantların deportasiyası prosedurlarının sərtləşdirilməsi, ölkədən çıxarılma və nizamlanma proqramları vasitəsilə qeyri-qanuni statusa malik şəxslərin sayına nəzarət. Deportasiya qeyri-leqal miqrantlara qarşı əsas tədbirlərdən biridir. Lakin bu tədbir bəzən əks təsir göstərir. Deportasiya təhlükəsi qeyri-qanuni miqrantları daha ehtiyatla gizlənməyə məcbur edir. Bu da onları işəgötürənlərdən və ya qaçaqmalçılardan daha çox asılı edir. Deportasiyanın kütləvi şəkildə həyata keçirilməsi ümumiyyətlə çətin hesab olunur. Bir sıra ölkələrdə (Belçika, Yunanıstan, İspaniya, İtaliya, Portuqaliya, ABŞ, Fransa) qeyri-qanuni miqrasiyaya qarşı mübarizə tədbiri kimi miqrantların vəziyyətinin nizama salınması (leqallaşdırılması, amnistiya) prosedurundan istifadə edilmişdir [6].

Azərbaycan Respublikası (AR) ilə Avropa İttifaqı (Aİ) arasında bağlanan readmissiya sazişində də qeyri-qanuni immiqrasiyaya qarşı daha səmərəli mübarizə aparmaq məqsədi ilə öz aralarında əməkdaşlığı gücləndirmək niyyəti ilə, AR-in və ya Aİ üzv dövlətlərinin birinin ərazisinə daxil olmaq, orada qalmaq və ya yaşamaqla bağlı şərtlərinə əməl etməyən və ya bu şərtləri artıq yerinə yetirməyən şəxslərin müəyyən edilməsinin, təhlükəsiz və nizamlı şəkildə qayıtmalarının qarşılıqlı əsasında tez və səmərəli prosedurlarını qurmaq və əməkdaşlıq ruhunda bu cür şəxslərin tranzitini asanlaşdırmaq [10] məsələləri öz əksini tapmışdır. Preambula hissəsində əksini tapan digər bir vacib məqam bu sazişin tərəflərin beynəlxalq hüquqdan, xüsusilə Qaçqınların Statusu haqqında 28 iyul 1951-ci il tarixli Konvensiyadan və ona 31 yanvar 1967-ci il tarixli əlavə Protokoldan irəli gələn hüquq və öhdəliklərini məhdudlaşdırmadığının vurğulanmasıdır.

Qeyri-qanuni miqrasiya qanuni miqrasiyaya müəyyən qədər dolaylı olsa da, mənfi təsir göstərir. Əmək hüquqlarının və sosial təminatların təmin edilməsində daha az tələbkar olan qeyri-leqal miqrantlar əmək xərclərini minimuma endirməkdə maraqlı olan potensial işəgötürənlər üçün bir növ “dempinq” faktorudur. Eyni zamanda, “qeyri-qanuni mühacirlərin” iqtisadi, hüquqi, sosial və humanitar zəifliyi sosial gərginliyin artmasına və ümumilikdə cinayətkarlığın vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olan ciddi amildir. Yuxarıda göstərilən tendensiyalar, xüsusən də sosial-mədəni (“sivilizasiya”) komponentlə gücləndikdə, gizli sosial gərginlik fazasından asanlıqla tamhüquqlu etnosiyasi münaqişəyə keçə bilər. Son onillikdə Böyük Britaniyada, Almaniyada, Fransada və s. hadisələr zamanı “kənüllü məcburi” miqrasiyaların (deportasiyalar, etnik təmizləmə və s.) acınacaqlı təcrübəsi göstərir ki, miqrasiya siyasətinin “həddini aşması” beynəlxalq xarakter daşıyan genişmiqyaslı nəticələrə səbəb olur [14].

Hazırda bütün dünyada qeyri-leqal miqrasiya ilə bağlı hüquqi problemlər çox aktualdır. Qeyd edilən problemlərin həlli və ona qarşı mübarizə sahəsində müxtəlif dövlətlərdə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəal iş aparılır. Eyni zamanda, qeyri qanuni miqrasiya mübarizə sahəsində dövlətlərin təcrübəsi və dövlətlərarası əməkdaşlıq məsələləri də olduqca vacibdir. Belə ki, qanunsuz miqrasiyanın müxtəlif növləri, o cümlədən əmək, köçürmə və s. ilə mübarizədə xarici ölkələrin siyasət və qanunvericilik təcrübəsinin araşdırılmasını bu kontekstdə daha faydalı hesab edirik.

Qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə məsələləri AR-nın müxtəlif dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli sazişlərin də əsas predmetini təşkil edir. Məsələn, 14 noyabr 2019-cu il tarixli AR Hökuməti ilə Qazaxıstan Respublikasının Hökuməti arasında miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişdə göstərilir ki, qanunsuz miqrasiya kanalları, tərəflərin dövlətlərinin ərazilərində fəaliyyət göstərən və qanunsuz miqrasiyanın təşkilində və həyata keçirilməsində iştirak edən hüquqi və fiziki şəxslər barədə, giriş vizalarının və digər sənədlərin alınması üsulları və onların qanunsuz miqrasiya məqsədləri üçün istifadəsi, qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizənin təşkili, qanunsuz miqrasiyanın

qarşısının alınmasına yönəldilmiş təcrübə və tədbirlər barədə informasiya və məlumat mübadiləsini həyata keçirirlər [1].

S.Y.Əliyeva qeyd edir ki, görülən əhəmiyyətli fəaliyyətin məntiqi davamı olaraq, yaxın gələcəkdə dövlətimizdə qeyri-qanuni miqrasiya da daxil olmaqla, miqrasiya sahəsində münasibətlərin səmərəli tənzimlənməsi və mövcud olan problemlərin həll edilməsi istiqamətində də beynəlxalq sferada mühüm fəaliyyətlər həyata keçiriləcəkdir. Bura dövlətimizin qeyd edilən sahədə beynəlxalq mexanizmlərlə sıx əməkdaşlığı, regional və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrin imzalanması, mühüm beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsində yaxından iştirak və s. kimi məsələlər daxil edilə bilər [3]. Nəzərə alsaq ki, ölkəmiz dünyada və regionda alternativ olmayan multikulturalizm ənənələrinə malik bir dövlətdir, eyni zamanda, son dövrlər çoxsaylı miqrasiya axınları ilə bağlı müvafiq qanunvericilik tədbirləri də görülmüşdür ki, bunlara növbəti paraqraflarda ətraflı toxunacağıq.

Eyni zamanda, qanunsuz miqrasiya qloballaşma, integrasiya, multikulturalizm kimi müasir tendensiyalar fonunda nəzərdən keçirilməlidir. Xüsusilə “qloballaşma” və “təhlükəsizlik” ictimai həyatın bütün sferalarına və ölçülərinə “nüfuz edən” dünya inkişafının əsas paradigmaları kimi son vaxtlar özünü möhkəm şəkildə təsdiq etmişdir. Dünyada mövcud miqrasiya vəziyyəti son dərəcə ziddiyyətli və əsasən xaotik şəkildə inkişaf edir. Qloballaşma şəraitində dövlətlər təkcə kapitalın, malların, informasiyanın deyil, həm də insanların hərəkəti üzərində nəzarəti itirirlər. Bu səbəbdən qloballaşmanın xüsusi “sosial-iqtisadi törəməsi” olan genişmiqyaslı beynəlxalq miqrasiya həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təhlükəsizliyə çağırışdır [14]. Qeyd olunmalıdır ki, qeyri-qanuni miqrasiya bir fenomen kimi cəmiyyətin bir çox sahələrinə təsir göstərir. Siyasi sahədə ölkənin təhlükəsizliyinə, onun geosiyasi maraqlarına və beynəlxalq nüfuzuna birbaşa təhdid kimi çıxış edir; iqtisadi sahədə - iqtisadi qanunvericilikdən kənar inkişaf edən kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsinə, vəsaitlərin əhəmiyyətli hissəsinin maliyyə dövriyyəsiindən çıxarılmasına, əmək bazarında vəziyyətin gərginlənməsinə və müəssisə bəv işçilərinin oradan köçürülməsi; sosial sahədə - sosial gərginliyin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da birlikdə ölkədə kriminal vəziyyəti xeyli çətinləşdirir [16]. Bu səbəbdən də fikrimizcə, qanunsuz miqrasiya ilə səmərələri mübarizə bütövlükdə cəmiyyətin siyasi, iqtisadi-sosial həyatına mənfi təsir etməməli və kriminogen mühiti kəskinləşdirməməlidir.

IV. Nəticə

Beləliklə, qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizənin təhlili ilə bağlı aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilərik: 1) qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi tənzimi, bir tərəfdən, transmilli cinayətkarlığın qarşısının alınması və milli təhlükəsizliyə təhdidlərin aradan qaldırılması üçün zəruridir. Digər tərəfdən, qanunsuz miqrasiyaya qarşı sərt mübarizə, eyni zamanda miqrantların insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edilməsi

kontekstində reallaşdırılmalıdır; 2) “qanunsuz miqrasiya” termininə aşağıdakı məzmununda anlayış verilməsi məqbuldur: Qanunsuz miqrasiya - kompleks xarakterli hüquq pozuntusu olmaqla ölkə sərhədini tərk edən insanlar tərəfindən ölkəyə giriş, orada yaşamaq, ölkədən çıxış və tranzit qaydalarının, habelə əmək fəaliyyəti normalarının pozulmasıdır; 3) qanunsuz miqrasiyanın kriminallaşdırılmaması, immiqrasiya həbsindən yalnız son çarə kimi istifadə edilməsi və bu zaman alternativ cəzaların tətbiqinə üstünlük verilməsi bütün beynəlxalq sənədlərin əsas tələblərindən biri kimi çıxış edir; 4) dövlətlərin qanunsuz miqrasiya ilə bağlı siyasəti, təcrübəsi və qanunvericiliyi özünün sərt təbiəti ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, qanunsuz miqrasiyanın kriminallaşması, sığınacaq hüququnun məhdudlaşdırılması, məhdud məhkəmə nəzarəti, bu dövlətlərin genişmiqyaslı yeni həbs səlahiyyətləri, sənədsiz immiqrantlar üçün sərt cəzaların müəyyən edilməsi, deportasiyanın lüzumsuz tətbiqi və s. immiqrasiya qanunlarının sərtləşdirilməsinə səbəb olan əsas hüquqi nüanslardır; 5) hesab edirik ki, ölkələr miqrasiya proseslərinin idarə edilməsində və qanunsuz miqrasiya ilə bağlı təhlükəsizlik tədbirləri görülərkən, bu sahədə qanunvericilikdə dəyişikliklər edərəkən, ilk növbədə beynəlxalq insan hüquqları konsepsiyasından çıxış etməli və diskriminasiyaya yol vermədən insanların sərbəst hərəkət azadlığına xələl gətirməməlidir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Agreement between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan on cooperation in the field of migration (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Qazaxıstan Respublikasının Hökuməti arasında miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/43606> (last access: 27.07.24).
2. Aleshkovsky I. A. Illegal migration as a phenomenon of the global world, Century of globalization 2014 • No. 2, p. 130. 129–136 (in Russian / *Алешковский И.А. Нелегальная миграция как феномен глобального мира, Век глобализации 2014 • № 2, с.130. 129–136*).
3. Aliyeva S.Y. Migration problems and protection of the rights of persons with disabilities in the era of globalization (in Azerbaijani / *Əliyeva S.Y. Qloballaşma dövründə miqrasiya problemləri və əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi*).
URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/post/7385> (last access: 29.07.24).
4. Decision of the Council of Heads of State of the CIS “On the Concept of Cooperation of the Member States of the Commonwealth of Independent States in Combating Illegal Migration” of September 16, 2004 (in Russian / *Решение Совета глав государств СНГ «О Концепции сотрудничества государств — участников*

- Содружества Независимых Государств в противодействии незаконной миграции» от 16 сентября 2004 г).*
5. Glossary on Migration, International Organization for Migration (IOM), Geneva 2004.
URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_1_en.pdf (last access: 27.07.24).
  6. Illegal Migration: World Experience and Its Application in the Republic of Belarus (in Russian / *Нелегальная миграция: мировой опыт и его применение в Республике Беларусь*).
URL: <https://eee-region.ru/article/3202/> (last access: 30.07.24).
  7. Irregular migration and identity: more than just documents.
URL: <https://rosanjose.iom.int/en/blogs/irregular-migration-and-identity-more-just-documents> (last access: 02.07.24).
  8. Joint general comment No. 4 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return
URL:
<https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2fPPRiCAqhKb7yhsrMuIHhdD50s6dX7ewCBgoc3aRFSDe0ukyIgphiFFs8N%2fk1uf0mPUJgdK2vXMEFXwBUJydRTZ4IILcOtT9GDUqemWeCc2%2bl%2f6gJkKBzFDWgi> (last access: 02.07.24).
  9. Kmak M. The right to have rights of undocumented migrants: inadequacy and rigidity of legal categories of migrants and minorities in international law of human rights. *The International Journal of Human Rights*. 2020, 24(8), 1201–1217.
URL: <https://doi.org/10.1080/13642987.2020.1716740> (last access: 27.07.24).
  10. Law on the ratification of the Agreement between the Republic of Azerbaijan and the European Union on the readmission of persons residing without authorisation, 30 may 2014 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında icazəsiz yaşayan şəxslərin readmissiyası haqqın-da” Sazişin təsdiq edilməsi barədə Qanun*).
URL: <http://e-qanun.az/framework/27934> (last access: 27.07.24).
  11. Marek O. Incomplete Migration: A New Form of Mobility in Central and Eastern Europe. The Case of Polish and Ukrainian Migrants.
  12. Morgun Y.F. Illegal migration (in Russian / *Моргун Ю.Ф. Нелегальная миграция*).
URL: <https://evolutio.info/ru/journal-menu/2004-1/nilegal-migratiya-2004> (last access: 23.07.24).

13. On the Irregular Migration (in Turkish / *Düzensiz Göç Hakkında*).
URL: <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-hakkinda> (last access: 23.07.24).
14. Poltorakov A.Y. Migration as a security challenge: national and international aspects (in Russian / *Полтораков А.Ю. Миграция как вызов безопасности: национальные и международные аспекты*).
URL:
https://www.researchgate.net/publication/281625889_Migracia_kak_vyzov_bezopasnosti_nacionalnye_i_mezdunarodnye_aspekty/link/55f05db208ae199d47c20b6f/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19 (last access: 25.07.24).
15. Revised Deliberation No. 5 on deprivation of liberty of migrants.
URL:
https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Detention/RevisedDeliberation_AdvanceEditedVersion.pdf (last access: 21.07.24).
16. Smirnova V.A. Illegal migration as a threat to national security of the Russian Federation // Migration law. 2009. No. 1 (in Russian / *Смирнова В.А. Нелегальная миграция как угроза национальной безопасности РФ // Миграционное право. 2009. №1*).
17. The concepts of illegal migration and unlawful migration in the regulatory legal acts of the Russian Federation, Bulletin of Chelyabinsk State University. 2011. No. 19(234). Law. Issue 28. P. 50–53 (in Russian / *Понятия незаконной миграции и нелегальной миграции в нормативных правовых актах Российской Федерации, Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 19(234). Право. Вып. 28. С. 50–53*).
18. The criminalisation of irregular migration.
URL:
<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Migration/GlobalCompactMigration/CriminalisationIrregularImmigration.pdf> (last access: 20.07.24).
19. Tikhonova L. E., Antonenko I. V. Illegal migration: world experience and its application in the Republic of Belarus// Regional Economics and Management: electronic scientific journal. 1999, No. 4(32), 26-45 (in Russian / *Тихонова Л.Е., Антоненко И. В. Нелегальная миграция: мировой опыт и его применение в Республике Беларусь// Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. 1999, № 4(32), 26-45*).
20. Topilin, A. V. Illegal migration: scale and socio-economic consequences // Use of foreign labor in Russia (materials of the round table). Moscow, 2005 (in Russian / *Топилин, А. В. Нелегальная миграция: масштаб и социально-экономические последствия //*

Использование иностранной рабо-чей силы в России (материалы круглого стола). М., 2005).

21. Ustinov V. S. Organized crime. Criminology: textbook. St. Petersburg, 2005 (in Russian / Ус-тинов В. С. Организованная преступность. Криминология: учебник. СПб., 2005).
22. What's the difference between legal and undocumented immigrants? URL: <https://www.dshs.wa.gov/faq/what%E2%80%99s-difference-between-legal-and-undocumented-immigrants> (last access: 23.07.24).

International cooperation in the field of fight against illegal migration

NATAVAN ZEYNALOVA-SULTANOVA*

Abstract

The article discusses the importance of international cooperation in the field of combating illegal migration. Issues of legal regulation of international cooperation in this area are examined. The concepts of illegal migration and illegal migrant are defined. In this context, illegal migration is defined as a violation of the rules of entry into the country, residence in it, exit from the country and transit, as well as labor standards by persons leaving the country's border, being an offense of a complex nature. In this regard, doctrinal approaches available in legal literature are considered. It has been established that the management of migration processes and the adoption of security measures in connection with illegal migration, including legislative activities in this area, should primarily be guided by the international concept of human rights. The review of norm-making activity of international organizations in combating illegal migration is carried out. The activities of the international organization for migration are analyzed in this direction. Also, a comparative analysis of international documents adopted in this area is conducted.

Keywords: *Illegal migration, illegal migrant, migration, fight, international cooperation, international law.*

Международное сотрудничество в сфере борьбы с незаконной миграцией

НАТАВАН ЗЕЙНАЛОВА-СУЛТАНОВА**

Резюме

В статье говорится о значении международного сотрудничества в сфере борьбы с незаконной миграцией. Исследуются вопросы правового регулирования международного сотрудничества в этой области. Дается понятие незаконной миграции и незаконного мигранта. В данном контексте незаконная миграция определяется как нарушение правил въезда в страну, проживания в ней, выезда из страны и транзита, а также норм трудовой деятельности лицами, покидающими границу страны, являясь правонарушением комплексного характера. В связи с этим рассматриваются доктринальные подходы, имеющиеся в юридической литературе. Установлено, что в управлении миграционными процессами и принятии мер безопасности в связи с незаконной миграцией, в том числе в законодательной деятельности в этой области, в первую очередь следует руководствоваться международной концепцией прав человека. В статье также изучается

---

* PhD candidate / Baku State University / email: zeynalova.natəvan@mail.ru

** Докторант / Бакинский Государственный Университет / email: zeynalova.natəvan@mail.ru

нормотворческая деятельность международных организаций в сфере борьбы с незаконной миграцией. В этом направлении анализируется деятельность международной организации по миграции. Также проводится сравнительный анализ международных документов, принятых в данной области.

Ключевые слова: *Незаконная миграция, незаконный мигрант, миграция, борьба, международное сотрудничество, международное право.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.08.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

KONSTITUSIYA HÜQUQU

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PROKURORLUĞUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

KƏRƏM MANSUROV*

Annotasiya

Məqalədə, prokurorluğun strukturunun inkişafı, fəaliyyət sahələrinin genişləndirilməsi və müstəqilliyinin təmin edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən islahatlar ətrafı şəkildə təhlil olunur. Azərbaycanın prokurorluq orqanlarının müasir dövrün çağırışlarına cavab verməsi üçün kadr hazırlığı və təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və hüquq sistemindəki digər islahatlar ön planda durur. Prokurorluq, ölkədə ədalətin təmin olunmasında, qanunçuluğun qorunmasında və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayır. Bu məqalə, həmçinin Azərbaycanın hüquq mühafizə orqanlarının beynəlxalq hüquqla uyğunlaşmasını və gələcəkdə prokurorluğun inkişaf istiqamətləri barədə təkliflər irəli sürür. Məqalə ölkəmizin prokurorluq orqanlarının yaranması və inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirir. Prokurorluğun tarixəsi, onun hüquqi və təşkilati strukturunun təkamülü, həmçinin müasir dövrdə qarşılaşdığı çağırışlar və müvafiq hüquqi islahatlar barədə ətraflı məlumat təqdim edilir. Məqalə, Azərbaycan Prokurorluğunun demokratik cəmiyyətin əsas hüquq-mühafizə orqanı olaraq inkişafını və dövlətin qanunçuluğunu təmin etmək istiqamətindəki rolunu vurğulayır. Eyni zamanda, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, prokurorluq orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, prokurorların peşəkar biliklərinin artırılması və hüquq mühafizə sistemindəki islahatların əhəmiyyəti qeyd olunur. Məqalə xüsusilə 1918-ci ildə əsası qoyulmuş Azərbaycan Prokurorluğunun Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulmasını və formalaşmasını ətraflı şəkildə izah edir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdə, prokurorluq orqanlarının fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmiş, hüquqi islahatlar həyata keçirilmiş və prokurorluğun müstəqil, güclü və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri tədbirlər görülmüşdür. Bu islahatlar nəticəsində, Azərbaycan Prokurorluğu hüquq mühafizə orqanları arasında müstəqil və etibarlı bir qurum kimi formalaşmış, qanunçuluğun təmin edilməsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizədə mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: prokurorluq, ədliyyə, məhkəmələr, ədalət mühakiməsi, istintaq, korrupsiya, insan və vətəndaş hüquqları, prokuror nəzarəti, cinayətkarlığa qarşı mübarizə.

I. Giriş

Azərbaycan Respublikasının prokurorluğu hüquq-mühafizə orqanları arasında mühüm yer tutan bir qurumdur. Prokurorluq, dövlətin qanunçuluğunu təmin etməklə yanaşı, cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparmaq, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qorumaq, eyni zamanda dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Azərbaycan Prokurorluğu 1918-ci ildə yaradılmış və o vaxtdan etibarən müxtəlif dövrlərdə inkişaf edərək, müstəqil dövlətimizin hüquqi sistemində mühüm bir yer tutmuşdur.

Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpasından sonra, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında prokurorluğun fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər həyata keçirilmiş, hüquqi islahatlar ilə bu qurum daha müasir,

* Doktorant / Bakı Dövlət Universiteti / mansurovkerem@yahoo.com

müstəqil və güclü bir orqan kimi formalaşdırılmışdır. Prokurorluğun təkamül prosesində həyata keçirilən islahatlar, onun müasir dövrün tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərməsini və qanunun aliliyini təmin etməsini hədəfləmişdir.

Bu məqalədə Azərbaycan Prokurorluğunun yaranma tarixçəsi, inkişaf mərhələləri və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilən islahatlar nəzərdən keçiriləcəkdir. Eyni zamanda, prokurorluğun hüquq-mühafizə sistemindəki rolu, qarşılaşdığı çağırışlar və onun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri də müzakirə ediləcəkdir.

II. Azərbaycan Demokratik Respublikası və sovet

hakimiyyəti dövründə prokurorluğun inkişafının hüquqi əsaslarının təhlili

Azərbaycan dövləti müstəqilliyini elan etdiyi 28 may 1918-ci il tarixdən sonrakı ilk aylarda əvvəllər mövcud olmuş ədliyyə sistemi, o cümlədən məhkəmə və prokurorluq aparatı baş vermiş siyasi proseslərin təsiri nəticəsində tamamilə dağılmışdı. Gəncə dairə məhkəməsi və onun nəzdindəki prokurorluq formal olaraq mövcudluğunu saxlasa da, faktiki olaraq fəaliyyət göstərmirdi. Məhkəmə aparatı və prokurorluqda işləyənlərin əksəriyyəti öz işlərini ataraq çıxıb getmişdilər. Qəzalarda mövcud olmuş Sülh (barışıq) Məhkəmələri İnstitutu da tamamilə iflic vəziyyətində idi. Sülh (barışıq) məhkəmələrinin hakimləri iş yerlərini ataraq ölkəni tərk etmiş, məhkəmələrin əksəriyyətinin binaları isə qarət edilmiş, yandırılmış və ya məhv edilmişdi. Qeyd olunan səbəblərdən həmin dövrdə müstəntiq və prokurorlar da fəaliyyət göstərmirdilər. Bütün bunlar anarxiyanın və qanunsuzluğun genişlənməsinə, cinayətkarlığın artmasına şərait yaradırdı. Yerlərdə möhkəm inzibati hakimiyyət olmadığından törədilmiş cinayətlərin təhqiqatı da aparılmırdı.

Yeni yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikasında ictimai və dövlət həyatının hüquqi əsaslarını qısa müddətdə yaratmaq mümkün olmadığını və ölkədə qanunçuluğun və hüquq qaydasının bərpası və təmini müəyyən müddət köhnə qanunların saxlanılmasını tələb etdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun 23-də “Rus və Zaqafqaziya qanunlarının qüvvəsinin müvəqqəti olaraq saxlanılması haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərara görə, bütün idarəçilik və məhkəmə sahələri üzrə qüvvədə olan qanunlar Hökumət tərəfindən qanunla müəyyən edilən qaydada ləğv edilənə və ya dəyişdirilənə qədər öz qüvvəsini saxlayırdı. Müvafiq olaraq, Azərbaycanda məhkəmə-prokurorluq orqanlarının 1864-cü il məhkəmə islahatına uyğun olaraq təşkil edilmiş sistemi saxlanılırdı. Hüquq qaydasının təmini məsələsini həmişə diqqət mərkəzində saxlayan ADR hökuməti özünün 14 sentyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan hüdudlarında barışıq məhkəmə idarələrinin bərpası üçün vəsait ayrılmasına göstəriş verdi [4, s. 475-476].

Ədliyyə sahəsində mövcud böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan hökumətinin atdığı addımlar sırasında "Bakı istintaq məhkəməsinin və onun tabeliyində olan bütün müəsisələrin fəaliyyətinin bərpası haqqında" 01 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarı mühüm yer tutur. Qərarla deyilirdi: "Bakı

şəhərində qanuni hökumət təyin edildikdən və Bakı vilayətində asayiş və əmniyyət bərpa edildiyindən anarşi zamanında müttəffiqnamələrlə (müxtəlif adlarla) təsis edilmiş məhkəmə və məhkəmə işlərini aparan komisiyonlar ləğv edilsin. Bakı istintaq məhkəməsi və tabeliyində olan müəssisələrin fəaliyyəti və həmçinin prokurorluğun fəaliyyəti təcdid edilsin”. Bununla da 1918-ci il oktyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən prokurorluq orqanlarının əsası qoyulmuşdur. Bu qərar, müstəqil Azərbaycanın ilk hüquq-mühafizə orqanlarının yaradılması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri olmuşdur [10, s. 93].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 14 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə «Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Əsasnamə» təsdiq edilmiş və Azərbaycan Məhkəmə Palatası yanında prokuror və onun müəyyən sayda müavini vəzifələri təsis olunmuşdur [7, s. 87].

Azərbaycan Məhkəmə palatası yanında Prokuror Nəzarəti cinayət prosesində ittihamı müdafiə və məhkəmə orqanlarında qanunların düzgün tətbiqinə nəzarət funksiyalarını həyata keçirirdi [3, s. 48].

Həmin dövrdə prokurorluq orqanlarının əsas vəzifələri hüquq qaydasını təmin etmək, cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparmaq və qanunların icrasına nəzarət etmək olmuşdur. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu qısa müddətli olduğuna görə, prokurorluq orqanları tam inkişaf edə bilməmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra prokurorluq orqanları sovet hüquq sistemində inteqrasiya olunmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğuna son qoyulduqdan sonra milli dövlətin digər orqanları ilə yanaşı, prokurorluq və istintaq orqanları da ləğv edilmişdir.

Bakı Kommunası dövründə olduğu kimi, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin yaradıldığı ilk dövrdə də prokurorluq orqanları təşkil edilməmişdir. Lakin tarixən ona məxsus funksiyaları bu və ya digər orqanlar yerinə yetirmişdir.

Azərbaycan SSR-də xüsusi prokurorluq orqanlarının yaradılmasınadək qanunçuluğa nəzarət inqilab komitələri, Xalq Ədliyyə Komissarlığı, fəhlə-kəndli müfəttişlikləri və digər hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi.

Azərbaycan SSR-də sovet prokurorluğunun əsası Azərbaycan MİK-in “Azərbaycan SSR-in dövlət prokurorluğu haqqında” 11 iyul 1922-ci il tarixli dekreti ilə qoyulur. Dekretə əsasən, prokurorluq qanunu pozan qərarlardan şikayət verilməsi və təqsirli şəxslərə qarşı cinayət təqibinə başlanması yolu ilə bütün hakimiyyət orqanlarının, təsərrüfat idarələrinin, ictimai təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin hərəkətlərinin qanuniliyinə nəzarəti həyata keçirirdi; istintaq orqanlarının işinə göz qoyurdu; məhkəmədə dövlət adından ittihamı müdafiə edirdi; həbsdə saxlamanın düzgünlüyünə nəzarət edirdi.

Dekretə əsasən təşkil edilən prokurorluq təşkilatı cəhətdən müstəqil dövlət orqanı deyildi və şübhə qismində Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığının tərkibinə daxil idi. Prokurorluğa eyni zamanda xalq ədliyyə komissarı olan

Respublika prokuroru başçılıq edirdi. O, hər il öz fəaliyyəti haqqında Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti qarşısında hesabat verirdi.

Azərbaycan MİK-in 17 noyabr 1923-cü il tarixli dekreti ilə Azərbaycan SSR-in məhkəmə quruluşu haqqında 1922-ci il Əsasnaməsinə dövlət prokurorluğu haqqında xüsusi bölmə daxil edildi. Xalq Ədliyyə Komissarlığı nəzdində prokurorluq şöbəsi təsis edildi.

Azərbaycan SSR MİK və XKS-in 8 avqust 1930-cu il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan SSR Prokurorluğu haqqında Əsasnamə” təsdiq edilir. Xalq Ədliyyə Komissarlığının ləğv edilməsi ilə prokurorluq birbaşa Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə tabe edilir. Azərbaycanda prokurorluq üç il müddətində ədliyyə orqanları sistemindən ayrılmışdır.

1931-ci il avqustun 22-də ZSFSR MİK və XKS tərəfindən təsdiq edilmiş “ZSFSR Prokurorluğu haqqında Əsasnamə” ilə ZSFSR Prokurorluğu SSRİ Ali Məhkəməsi Prokurorluğundan fərqli olaraq, federasiyanın tərkibinə daxil olan respublika prokurorlarının işinə bilavasitə rəhbərlik etmək səlahiyyəti alır.

1933-cü ildə Xalq Ədliyyə Komissarlığının təsisi ilə Respublika Prokurorluğu yenidən onun tabeliyinə verilir, Respublika prokuroru funksiyasını isə əvvəlki kimi, xalq ədliyyə komissarı yerinə yetirməyə başlayır.

1933-cü il iyunun 20-də SSRİ MİK və XKS-in qərarı ilə SSRİ Ali Məhkəməsinin Prokurorluğu ləğv edilir və SSRİ Prokurorluğu yaradılır, 17 dekabr 1933-cü il tarixdə isə SSRİ Prokurorluğu haqqında ilk ümumittifaq qanunvericilik aktı qəbul olunur.

SSRİ Prokurorluğunun yaradılması ilə Azərbaycan SSR Prokurorluğu ikiqat tabelikdə oldu. O, bir tərəfdən SSRİ prokurorluğuna, digər tərəfdən Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığına tabe idi. Azərbaycan SSR Prokuroru Azərbaycan MİK-in razılığı ilə SSRİ Prokuroru tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilirdi.

1936-cı il SSRİ Konstitusiyası və 1937-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasında prokurorluğun hüquqi vəziyyəti təsbit edilir.

Azərbaycan SSR prokuroru və Nax. MSSR prokurorları SSRİ Baş prokuroru tərəfindən, rayon və şəhər prokurorları isə Azərbaycan SSR prokuroru tərəfindən, SSRİ Baş Prokurorunun təsdiqi ilə təyin edilirdilər. Bütün səviyyədə olan prokurorların vəkalət müddəti beş il müəyyən edilirdi.

1955-ci il mayın 24-də SSRİ-də “Prokuror nəzarəti Əsasnaməsi”nin qəbulu prokurorluğun inkişafında mühüm mərhələ oldu. Bu aktla prokuror nəzarətinin əsas təyinatı qanunçuluğun dönmədən təmini kimi təsbit edilirdi.

Azərbaycan SSR-də prokurorluq orqanlarının sisteminə Azərbaycan SSR Prokurorluğu, Naxçıvan MSSR Prokurorluğu, rayon və şəhər prokurorluqları daxil idi.

Azərbaycan SSR prokurorunun 3 avqust 1957-ci il tarixli 200 nömrəli əmrinə əsasən, məşvərətçi orqan kimi Azərbaycan SSR Prokurorluğunun Metodik Şurası yaradılır. Həmin tarixdə də “Azərbaycan SSR Prokurorluğunun Metodik Şurası haqqında Əsasnamə” təsdiq edilir.

1966-cı il dekabrın 14-də “Hərbi Prokurorluq haqqında Əsasnamə” təsdiq edilir. Əsasnaməyə müvafiq olaraq, hərbi prokurorluq sovet prokurorluq orqanlarının sistemində daxil idi və SSRİ Baş prokuroruna hesabat verirdi.

Sonralar həm 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasında, həm də 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasında əvvəlki konstitusiyalardan fərqli olaraq, ölkənin dövlət orqanlarından biri kimi prokurorluğa xüsusi diqqət yetirilmiş, prokurorluq orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsiplərinin əks olunduğu müstəqil fəsil ayrılmışdır.

Prokuror nəzarətinin gücləndirilməsi sahəsində mühüm addımlardan biri 1979-cu il noyabrın 30-da onuncu çağırış SSRİ Ali Sovetinin ikinci sessiyasında “SSRİ Prokurorluğu haqqında” Qanunun qəbulu oldu. Qanunun qəbulundan sonra 1981-ci il avqustun 4-də Hərbi prokurorluq haqqında yeni Əsasnamə təsdiq edilir.

III. Prokurorluğun hüquq sistemində yenidən qurulması və formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu

Sovetlər imperiyasının dağılması ilə müstəqillik yoluna qədəm qoyan Azərbaycan dövlətində prokurorluq orqanlarında yeni mərhələ başlandı, hüquq sistemi yeni islahatlara və rəhbərliyə ehtiyac duyurdu. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə, ölkənin hüquq-mühafizə sistemi, xüsusilə prokurorluq orqanları, köklü dəyişikliklər və inkişaf mərhələləri yaşamışdır. Bu inkişafın əsasını qoyan və ona rəhbərlik edən şəxsiyyət, müstəqil Azərbaycanın qurucusu və Ümummilli Lideri Heydər Əliyev olmuşdur. 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Heydər Əliyev artıq sosialist mülkiyyət münasibətlərinin bazar iqtisadi münasibətləri ilə ziddiyyət təşkil etdiyini, bu ziddiyyətlərin sosial-iqtisadi inkişafı ləngitdiyini çox aydın görürdü. Ona görə də müstəqil Azərbaycanda iqtisadi, siyasi böhrandan xilas olub, inkişaf və tərəqqi yoluna qədəm qoyulması üçün yeni ictimai münasibətlərin tənzimlənməsini, hüquqi islahatların aparılmasını çox vacib hesab etdi. Bu məramla da Ümummilli lider Heydər Əliyevin prokurorluq orqanlarının rəhbər işçiləri ilə 26 aprel 2000-ci ildə keçirdiyi müşavirə prokurorluqda reallaşdırılan müasir məzmunlu islahatların əsasını təşkil etmiş və qurumun tarixində dönüş nöqtəsi hesab edilmişdir [5, s. 178].

1918-ci ildə əsas qoyulmuş Azərbaycan Prokurorluğu məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulmuş və formalaşmışdır. Bu dövrdə prokurorluq orqanlarına xüsusi diqqət göstərilmiş, qanunun aliliyinin təmin edilməsi istiqamətində onların müstəqilliyi və demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. İbtidai istintaqın aparılması, təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların tətbiq və icra olunmasına nəzarət prokurorluğun əsas vəzifələri kimi müəyyən edilmişdir. Bu da öz növbəsində hüquq-mühafizə sisteminin daha effektiv və şəffaf olmasını təmin etmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktının 4-cü maddəsinə əsasən 1992-ci il avqust ayının 26-da keçmiş SSRİ-nin prokurorluq orqanlarının statusunu müəyyənləşdirən beş qanunvericilik aktının sonrakı dəyişiklik və əlavələrlə Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi qüvvəsini saxlaması müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının “Siyasi partiyalar haqqında” 3 iyun 1992-ci il tarixli Qanununun müddəalarına əsasən prokurorluq orqanları əməkdaşlarının (köməkçi-texniki heyət istisna olmaqla) siyasi partiyaların üzvü ola bilməməsi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 176-cı maddəsinə 9 iyun 1992-ci ildə edilmiş dəyişikliyə müvafiq olaraq siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və kütləvi hərəkətlər prokurorluğun nəzarətindən çıxarılmışdır. Lakin həmin dövrdə dövlətin iqtisadi, siyasi əsaslarının təhlükəsizliyi, vətəndaşların həyatı, səhhəti, mülkiyyət hüquqları əleyhinə yönəldilən və əsasən mütəşəkkil cinayətkar dəstələr, qanunsuz silahlı birləşmələr, eləcə də digər cinayətkar ünsürlər tərəfindən törədilən cinayətlərin, o cümlədən terror aktları, təxribat, qəsdən adam öldürmə, banditizm, silahın, döyüş sursatının, partlayıcı maddələrin talanması və digər yollarla ələ keçirilməsi kimi, narkotik maddələrlə bağlı cinayətlərin, maliyyə-kredit fırıldaqlarının, həmçinin iqtisadi xarakterli və s. cinayətlərin çoxalması müşahidə olunmuş, cəmiyyətdə rüşvətxorluq və korrupsiya kimi cinayətlər geniş yayılmaqla bir sıra vətəndaşlar, o cümlədən vəzifəli şəxslər üçün adi hala çevrilmişdir. Bir çox hallarda hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən cinayətlərin üstünün açılması üçün zəruri hərəkətlərin lazımı çevikliklə, qanunla müəyyən edilmiş formalarda və vaxtında yerinə yetirilməməsi, qanunun nəzərdə tutduğu məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqində səhvlərə yol verilməsi, öz səlahiyyətlərindən təsirli şəkildə istifadə edilməməsi əhalinin haqlı narazılığına, cəmiyyətdə gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur. Ümumilli lider Heydər Əliyev bütün bunları, həmçinin respublikada cinayətkarlığa qarşı mübarizəni gücləndirməyin, qanunçuluğu və hüquq qaydasını möhkəmləndirməyin zəruriliyini nəzərə alaraq, 9 avqust 1994-cü il tarixində “Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” Fərman imzalamışdır. Fərmanda hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərlərinə idarə, təşkilat və müəssisələrdə rüşvətxorluq faktlarının aşkar edilməsi, belə hallara yol vermiş vəzifəli şəxslərin qanuna müvafiq surətdə cəzalandırılması, rüşvətxorluq faktlarının qarşısının alınması üçün təsirli tədbirlər görülməsi tapşırılmışdır. Bununla yanaşı, prokurorluq və digər hüquq-mühafizə orqanlarına ağır cinayətlərin törədilməsində, habelə mütəşəkkil cinayətkar dəstələr tərəfindən törədilmiş cinayətlərlə əlaqəli olan hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, onların banklardakı əmanətləri və hesabları üzrə əməliyyatlar haqqında müvafiq orqanların vəzifəli şəxslərindən zəruri sənəd və məlumatların götürülməsi, silah və hərbi sursat saxlayan bütün təşkilatlarda inventarlaşdırılmanın aparılması və nəticələrindən asılı olaraq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tədbirlər görülməsi, banditizmin və mütəşəkkil cinayətkarlığın

geniş yayıldığı şəhər və rayonların siyahısı müəyyən edilməklə həmin ərazilərdə daxili işlər və milli təhlükəsizlik orqanlarının cinayətkarlığa qarşı mübarizədə xüsusi tədbirlər həyata keçirilməsi ilə bağlı əməliyyat xidməti fəaliyyətinin gücləndirilmiş iş rejiminə keçirilməsinin təmin edilməsi barədə və digər mühüm tapşırıqlar verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Prokurorluğun yenidən formalaşmasının əsası 1995-ci il noyabr ayının 12-də Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan və ilk dəfə ümumxalq səsverməsi referendum yolu ilə qəbul edilən müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə qoyulmuşdur. Konstitusiya Prokurorluğun rolunu daha aydın bir şəkildə müəyyən etdi, onun cinayət ədliyyə sistemindəki yerini və digər hakimiyyət qollarından müstəqilliyini təmin etdi. Konstitusiyanın 133-cü maddəsi Prokurorluğun səlahiyyət və məsuliyyətlərini, o cümlədən hüquq-mühafizə orqanlarına nəzarəti və insan hüquqlarının qorunmasını əks etdirir. 133-cü maddə Konstitusiyanın məhkəmə hakimiyyətinə həsr olunmuş VII fəslində nəzərdə tutulduğundan prokurorluq orqanlarının məhkəmə hakimiyyətinə aid olduğunu müəyyən etmişdir. Bu maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorların respublikanın Baş prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşmiş orqandır [8]. 7 dekabr 1999-cu il tarixli “Prokurorluq haqqında” Qanun Əsas Qanunun bu müddəasını 2-ci maddədə təkrar etməklə yanaşı, prokurorluğun məhkəmə hakimiyyəti sistemində daxil olduğunu qeyd etmişdir [9]. Professor Z.Əsgərov qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə məhkəmə hakimiyyətinə iki qrup orqanlar daxildir. Bura bilavasitə məhkəmələrin özləri və prokurorluq aiddir. Müəllifə görə, prokurorluğun işi məhkəmə hakimiyyəti ilə birbaşa bağlı deyil, bu orqan mərkəzləşdirilmiş müstəqil orqandır. Təşkilati cəhətdən heç bir orqandan, o cümlədən məhkəmədən asılı deyildir. Prokurorluq üzərində ali hakimiyyət orqanlarının nəzarəti müəyyənləşdirilmişdir [2, s. 343-344].

Qeyd etdiyimiz kimi, ADR-in Nazirlər Şurasının 1 oktyabr 1918-ci il tarixli 277 nömrəli qərarı ilə Bakı dairə məhkəməsinin tərkibində prokurorluq orqanları fəaliyyətə başladı ki, həmin tarix Azərbaycan prokurorluq orqanlarının yaranma tarixi oldu. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hər il oktyabrın 1-ni Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu işçilərinin peşə bayramı kimi qeyd edilməsi barədə 17 iyul 1998-ci il tarixli sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluq orqanlarının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev çıxış edərək cinayətkarlığın qarşısının alınmasında prokurorluğun xidmətlərindən bəhs edərək qeyd etmişdir ki, 1992-ci ildə Azərbaycanda cinayətkarlığın səviyyəsi, demək olar ki, ən yüksək dərəcəyə gəlib çatmışdı. Bir ildə 22 min 440 cinayət baş vermişdi. Bu, müqayisədə əvvəlki bütün illərin hamısından çox olmuşdur. 1993-cü ildən Azərbaycanda aparılan işlər birinci növbədə respublikamızda daxili ictimai-siyasi vəziyyəti sabitləşdirməyə və bunun üçün də cinayətkarlıqla mübarizəni gücləndirməyə yönəldilmişdir. Bütün bu işlərdə hüquq-mühafizə

orqanlarının hamısı, o cümlədən Azərbaycan Prokurorluğu fəal iştirak etmişdir. Aparılan işlərin nəticəsini rəqəmlər artıq özü özlüyündə göstərir. Keçən 1997-ci ildə cinayətkarlıq 1992-ci ilə nisbətən xeyli azalmışdır. 1992-ci ildə 22 min 450, 1997-ci ildə isə 16 min 400 sayda cinayət baş vermişdir [6].

Prokurorluq orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və “Prokurorluq haqqında” Qanunla yanaşı, “Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında” Qanun, “Dövlət qulluğu haqqında” Qanun, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Mülki Prosesual Məcəlləsi, digər normativ hüquqi aktlar, respublikanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. 30 dekabr 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş 7 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu prokurorluğun fəaliyyət istiqamətlərini, səlahiyyət dairəsini və vəzifələrini müəyyənləşdirmişdir. Bu qanun prokurorluğun daha da demokratikləşməsinə və qanunçuluğun real təminatçısına çevrilməsinə təmin etmişdir. Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dövründə isə, prokurorluğun müasirləşdirilməsi və inkişafı istiqamətlərində daha da geniş islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2001-ci il tarixli “Prokurorluq işçilərinin xidməti vəsiqəsi haqqında”, “Prokurorluq orqanları işçilərinin fərqlənmə nişanları və xüsusi geyim forması haqqında”, “Prokurorluğun rəsmi emblemi haqqında” qanunları qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Prokurorluğa işə qəbul olunmaq üçün namizədlərlə müsabiqə keçirilməsi qaydaları haqqında” Əsasnamə təsdiq edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, prokurorluq orqanlarının ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində rolu əsasən cinayət mühakimə icraatı ilə bağlıdır. AR CPM-in 21.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsiz olmasını sübuta yetirməyə borclu deyil, ittihamı sübuta yetirmək, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür. Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 2000-ci ilin oktyabr ayının 6-da qəbul etdiyi Cinayət mühakimə sistemində prokurorluğun roluna dair tövsiyələrin giriş hissəsinin 6-cı abzasında prokurorluğun cinayət mühakimə sistemində müəyyənədicisi (təyinedici, şərtləndirici) rol oynadığı göstərilir.

Prokurorluq işçilərinin rifahının yaxşılaşdırılması Heydər Əliyevin və sonradan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş islahatların mühüm bir hissəsidir. Bu islahatlar, prokurorluq işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və prokurorluğun maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. 27 sentyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun fəaliyyətinin müasirləşdirilməsinə dair 2009-2011-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi milli prokurorluq orqanlarının müasirləşməsində xüsusi önəm daşmışdır.

IV. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun institutional inkişafı

İnstitusional inkişaf prokurorluğun təkamülünün mühüm aspektlərindən biri olmuşdur. Bu, infrastrukturun müasirləşdirilməsi, qabaqcıl informasiya texnologiyalarının tətbiqi və insan resurslarının artırılması daxil olmaqla geniş spektri əhatə edir. Prokurorların peşəkar bacarıqlarını təkmilləşdirmək və onların beynəlxalq standartlara uyğun təcrübələrini təmin etmək məqsədi ilə təlim proqramları və beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm rol oynamışdır.

Prokurorluğun inkişaf istiqamətlərindən birini də Elektron Prokurorluq İnformasiya Sisteminin tətbiqi təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə “Elektron prokurorluq” informasiya sisteminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu Fərmanla prokurorluq orqanlarının fəaliyyətində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini təmin edən “Elektron prokurorluq” informasiya sistemi haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Əsasnamədə “Elektron prokurorluq” informasiya sisteminin formalaşdırılmasının, aparılmasının, digər qurumların informasiya sistemləri və ehtiyatları ilə inteqrasiyasının, həmçinin informasiya sistemi ilə bağlı mühafizə tədbirlərinin təmin edilməsinin hüquqi, təşkilati və texnoloji əsasları müəyyən edilmişdir. Bu sistem, prokurorluq orqanlarının fəaliyyətində şəffaflıq və effektivliyi artırmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Elektron Prokurorluq İnformasiya Sistemi vasitəsilə cinayət işlərinin idarə olunması, istintaq materiallarının saxlanması və analiz edilməsi, vətəndaş müraciətlərinin qəbulu və cavablandırılması kimi proseslər rəqəmsal formata keçmişdir. Bu sistemin tətbiqi hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində operativliyin artırılması və resursların daha səmərəli idarə olunması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Elektron sənəd dövriyyəsi sisteminin tətbiqi, prokurorluq əməkdaşlarının işini asanlaşdırmış və hüquqi prosedurların şəffaflığını təmin etmişdir.

Azərbaycan Respublikası prokurorluğun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri korrupsiyaya qarşı mübarizə işidir. Hüquq sistemində korrupsiyaya qarşı mübarizə istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış antikorrupsiya strukturlarının formalaşdırılmasını zəruri etmişdir. Bu istiqamət yalnız korrupsioner məmurların cəzalandırılmasını deyil, həm də şəffaf və hesabatlı dövlət idarəçiliyinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, 2004-cü ildə Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi yaradılmışdır. Bu idarənin yaradılması korrupsiyaya qarşı mübarizənin sistemli və ardıcıl şəkildə aparılması üçün mühüm addım olmuşdur. Baş İdarə korrupsiya cinayətlərinin aşkarlanması, araşdırılması və cəzalandırılması istiqamətində geniş fəaliyyət göstərmişdir. 2011-ci ildə idarəyə korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində istintaq və təhqiqat funksiyası ilə yanaşı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi məkanında, habelə Azərbaycan Prokurorluğunun tarixində ilk dəfə olaraq əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş, bu təcrübə Baş İdarənin

fəaliyyətində səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Beləliklə, “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əlavə edilmiş 11.1-ci maddənin tələbinə görə, Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi ixtisaslaşdırılmış prokurorluq orqanı olmaqla, korrupsiya hüquqpozmaları ilə əlaqədar məlumatlara baxır, korrupsiya ilə bağlı cinayətlər üzrə ibtidai istintaq, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirir, korrupsiyaya qarşı mübarizənin vəziyyətini təhlil edir, ümumiləşdirir və bu sahədə işin səmərəliliyinin artırılması üçün təklif və tövsiyələr hazırlayır, həmin fəaliyyəti həyata keçirərkən normativ hüquqi aktlarda və onların layihələrində korrupsiya hüquqpozmalarına şərait yaradan hallar müəyyən etdikdə, onların aradan qaldırılması üçün Baş prokuror qarşısında məsələ qaldırır, maarifləndirmə işlərini, profilaktik tədbirləri, habelə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş Əsasnaməsinə uyğun olaraq digər səlahiyyətləri yerinə yetirir.

Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi məqsədi ilə vətəndaşların müraciətlərini qəbul etmək üçün “161 - Qaynar xətt” əlaqə mərkəzi yaradılmışdır. Bu mərkəz vasitəsilə vətəndaşlar korrupsiya halları barədə məlumatlar bildirə bilirlər. Bu cür tədbirlər, korrupsiyaya qarşı mübarizənin səmərəliliyini artırmaq və ictimaiyyətin iştirakını təmin etmək məqsədi daşıyır. 2024-cü ildə vətəndaşların müraciətlərinə baxılması, “161-Qaynar xətt” əlaqə mərkəzinin fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi, korrupsiyaya daha çox məruz qalan sahələrlə bağlı davamlı təhlillərin aparılması, digər hüquq-mühafizə orqanları və Baş Prokurorluğun aidiyyəti struktur qurumları ilə birgə fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində müvafiq işlər davam etdirilmişdir [1].

Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının rolu da böyükdür. Elektron Prokurorluq İnformasiya Sistemi vasitəsilə korrupsiya halları haqqında vətəndaş müraciətlərinin qəbul edilməsi və araşdırılması prosesi sürətləndirilmiş və şəffaflyq artırılmışdır. Bu sistem vasitəsilə müraciət edən şəxslərin anonimliyi qorunur və məlumatların konfidensiallığı təmin edilir.

Bununla yanaşı, korrupsiya ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Antikorrupsiya Akademiyasının üzvü olmaqla, korrupsiya ilə mübarizədə beynəlxalq təcrübələrdən istifadə etmiş və bu sahədə qarşılıqlı əməkdaşlıq qurmuşdur. Ölkə daxilində isə, müvafiq dövlət qurumları ilə koordinasiya şəkildə çalışaraq korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərini gücləndirmişdir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində korrupsiya ilə mübarizədə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. "Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında" 2012-ci il tarixli Fərmanı bu sahədə atılan mühüm addımlardan biri olmuşdur. Fərmanda korrupsiya hallarının araşdırılması və cəzalandırılması,

korupsiya risklərinin azaldılması və şəffaflığın artırılması ilə bağlı tədbirlər ətrafı şəkildə təsbit edilmişdir.

Korupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində əldə edilən nailiyyətlər Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq reytinglərdə də müsbət qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu, ölkənin beynəlxalq imicini yaxşılaşdırmış və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə dəstək olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin 2024-cü ilin I yarımilinə həsr olunmuş geniş əməliyyat müşavirəsində qeyd olunmuşdur ki, Baş İdarənin əməliyyat qurumları tərəfindən 93 cinayət işi başlanıb, keçirilmiş 28 əməliyyat-axtarış tədbiri nəticəsində korupsiya cinayəti törədən 25 şəxs cinayət başında yaxalanıb, habelə axtarılda olan 4 nəfər saxlanılıb. Hesabat dövrü ərzində idarədə 150 şəxs barəsində 111 cinayət işinin ibtidai istintaqı tamamlanıb, onlardan 122 şəxs barəsində 93 cinayət işi baxılması üçün məhkəmələrə göndərilib. Məhkəmələrə göndərilmiş cinayət işlərinin mütləq əksəriyyəti üzrə ittiham hökmləri çıxarılıb, qalanları isə hazırda məhkəmə baxışındadır. Hesabat dövrü ərzində istintaqı başa çatdırılmış cinayət işləri üzrə ümumilikdə özgə əmlakına vurulmuş 61 milyon 909 min 129 manat məbləğində maddi ziyandan 40 milyon 386 min 399 manatının ödənilməsi təmin olunub. Zərərin ödənilməsi məqsədilə istintaqı başa çatdırılmış cinayət işləri üzrə 8 milyon 32 min 611 manat məbləğində əmlak üzərinə həbs qoyulması təmin olunub [1].

Prokurorluğun fəaliyyətinin digər mühüm istiqaməti insan hüquqlarının qorunmasıdır. Prokurorluq insan hüquqlarının qorunması və əsas azadlıqların təmin edilməsi istiqamətində müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirir. Belə fəaliyyət insan hüquqlarının qorunmasına nəzarət, hüquq pozuntularının araşdırılması və hüquq pozuntusu törədənlərin məsuliyyətə cəlb olunmasını əhatə edir.

Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin diqqətdə saxladığı prioritet sahələrdən biri olmuşdur. Dövlətimizin insan hüquqları sahəsində atdığı ən mühüm addımlardan biri, şübhəsiz ki, ölüm cəzasının ləğvi olmuşdur. 1993-cü ildən ölüm cəzasının icrasına veto qoyulmuş, 1998-ci ildə isə Şərqdə ilk dəfə olaraq, Azərbaycanda bu cəza növü tamamilə ləğv edilmişdir.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin 1998-ci ildə imzaladığı “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin istiqaməti və konsepsiyası müəyyən edilmiş, insan hüquqları məsələsi ümumdövlət səviyyəsinə qaldırılmışdır. 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” ölkəmizdə ilk dəfə olaraq insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis edilməsini gündəmə gətirmişdir. Beləliklə, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda Ombudsman təsisatı yaradılmışdır. Bu institutun yaradılması, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ölkədə böyük irəliləyişə səbəb olmuşdur.

V. Nəticə

Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu, dövlətin hüquq-mühafizə orqanı olaraq, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Prokurorluğun formalaşması və inkişafı, ölkənin hüquqi sisteminin gücləndirilməsi, ədalət mühakiməsinin təkmilləşdirilməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi ilə sıx əlaqəlidir.

Prokurorluq orqanlarının təşkilati strukturu, fəaliyyət sferası və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, bu qurumun peşəkar kadr potensialının inkişafı və müstəqilliyinin artırılması da vacib prioritetlərdən biri olmuşdür. Bu proseslər həm də beynəlxalq standartlara uyğunluğun təmin edilməsi və Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin dünya miqyasında tanınması məqsədini güdür.

Gələcəkdə, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun fəaliyyətinin daha da mükəmməlləşdirilməsi, xüsusilə cinayətkarlıqla mübarizədə yeni texnologiyaların tətbiqi və hüquqi təminatların gücləndirilməsi zəruridir. Bununla yanaşı, hüquq-mühafizə orqanları arasındakı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi və ədalətli məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsi istiqamətində yeni addımların atılması önəmlidir.

Yekun olaraq, Azərbaycan Respublikasının prokurorluq sistemi, ölkənin hüquqi dövlət quruculuğunda, həmçinin cəmiyyətdə hüquq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm yer tutur və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etməyə davam edir. Bu yolda atılacaq hər bir addım, ölkənin hüquqi dövlətə olan sadıqlığını və ədalətin təmin edilməsini daha da gücləndirəcəkdir.

Beləliklə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətləri və irsi prokurorluq orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamış, ölkənin hüquq-mühafizə sisteminin gücləndirilməsinə və qanunun aliliyinin təmin edilməsinə xidmət etmişdir. Müstəqillik dövründə, prokurorluq, dövlətçiliyimizin və xalqın maraqlarına sadıq qalan, hüququn aliliyini və insan hüquqlarının müdafiəsini özündə cəmləşdirən bir qurum kimi inkişaf etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın müstəqillik dövründə prokurorluğun fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişafı və yenidən qurulması, bu sahədəki islahatların önəmli hissəsidir. Bu gün Azərbaycan prokurorluğu ölkənin hüquqi sisteminin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır və bu istiqamətdə fəaliyyətini uğurla davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. An Operational Meeting Dedicated to the First Half of 2024 Was Held at the General Directorate for Combating Corruption. Azerbaijan Newspaper, No. 148 (9603), July 17, 2024 (in Azerbaijani / Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsində 2024-cü ilin I yarımilinə həsr olunmuş əməliyyat müşavirəsi keçirilib. Azərbaycan qəzeti, № 148 (9603), 17 iyul 2024-cü il).

- URL: <https://azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/korrupsiyaya-qarsi-mubarize-bas-idaresinde-2024-cu-ilin-i-yarimiline-hesr-olunmus-emeliyyat-musaviresi-kecirilib-1721219418> (last access 21.05.24).
2. Asgarov Z. Constitutional Law. Textbook. Baku: Baku University Press, 2024, 608 pages (*in Azerbaijani / Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2024, 608 s.*)
  3. Damirov M. The Prosecutor's Office of Azerbaijan: History and Modernity. Baku, 1997. 192 pages (*in Azerbaijani / Dəmirov M. Azərbaycan prokurorluğu. Tarix və müasirlik. Bakı, 1997. 192 səh.*).
  4. Gafarov M., Eyvazov H. Law Enforcement Agencies. Textbook. Baku: Qanun Publishing House, 2024, 800 pages (*in Azerbaijani / Qafərov M., Eyvazov H. Hüquq-mühafizə orqanları. Dərslük. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2024, 800 s.*)
  5. Heydar Aliyev and the Prosecutor's Office of Azerbaijan. Baku: "Sharq-Qerb," 2023, 468 pages (*in Azerbaijani / Heydər Əliyev və Azərbaycan Prokurorluğu. Bakı: "Şərq-Qərb", 2023, 468 s.*).
  6. Legal Violations in Azerbaijan. Baku: "Chashioglu EI-MMC," 2023, 115 pages (*in Azerbaijani / Azərbaycanda hüquqpozmalar. Bakı: "Çaşıoğlu Eİ-MMC", 2023, 115 s.*).
  7. Nasirov C. About the History of the Legislative Activities of the Azerbaijan People's Republic / Azerbaijani Prosecutor's Office. 2018. No. 1. Pp. 84-87 (*in Azerbaijani / Nəsirov C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanunvericilik fəaliyyəti tarixindən / Azərbaycan prokurorluğu. - 2018.- № 1.- S. 84-87.*)
  8. The Constitution of the Republic of Azerbaijan (*in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access 21.05.24).
  9. The Law of the Republic of Azerbaijan "On the Prosecutor's Office" (*in Azerbaijani / "Prokurorluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/5229> (last access 21.05.24).
  10. The Prosecutor's Office of Azerbaijan: A Century of Development History. Baku: "Sharq-Qerb," 2018, 640 pages (*in Azerbaijani / Azərbaycan Prokurorluğu: Bir əsrlik inkişaf tarixi. Bakı: "Şərq-Qərb", 2018, 640 s.*).

**Directions of formation and development
of the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan**

KARAM MANSUROV*

Abstract

The article analyzes in detail the reforms implemented to develop the structure of the prosecutor's office, expand its areas of activity and ensure its independence. In order for the prosecutor's offices of Azerbaijan to meet the challenges of the modern era, personnel training and improvement, the application of new technologies and other reforms in the legal system are at the forefront. The prosecutor's office plays an important role in ensuring justice in the country, protecting the rule of law and protecting civil rights. This article also puts forward proposals on the harmonization of law enforcement agencies of Azerbaijan with international law and the directions of development of the prosecutor's office in the future. The article "Formation and Development Directions of the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan" examines the historical stages of the establishment and development of the country's prosecutorial bodies. It provides a detailed account of the history, legal, and organizational structure of the Prosecutor's Office, along with the challenges faced in the modern era and the corresponding legal reforms. The article emphasizes the role of the Prosecutor's Office as a key law enforcement body in a democratic society, ensuring legality and the rule of law. It also highlights the importance of improving the functioning of the prosecutor's office in line with contemporary demands, enhancing the professional skills of prosecutors, and the significance of reforms within the law enforcement system. The article provides a detailed discussion on the establishment and formation of the Azerbaijani Prosecutor's Office, originally founded in 1918, with a particular focus on its reconstruction and modernization under the leadership of Heydar Aliyev. During Heydar Aliyev's leadership, significant changes were made in the functioning of the Prosecutor's Office, legal reforms were carried out, and necessary measures were taken to ensure that the Prosecutor's Office operated as an independent, strong, and effective body. As a result of these reforms, the Prosecutor's Office of Azerbaijan became an independent and reliable institution among law enforcement bodies, playing a crucial role in ensuring the rule of law and combating crime.

Keywords: *prosecutor's office, judiciary, courts, justice, investigation, corruption, human and civil rights, prosecutor's supervision, fight against crime.*

**Прокуратура Азербайджанской
Республики: направления формирования и развития**

КАРАМ МАНСУРОВ**

Резюме

В статье подробно анализируются реформы, проводимые в связи с развитием структуры прокуратуры, расширением сфер ее деятельности и обеспечением ее независимости. Обучение и совершенствование кадров, внедрение новых технологий и другие реформы в правовой системе находятся на переднем плане, чтобы органы прокуратуры Азербайджана могли ответить на вызовы современной эпохи. Прокуратура играет важную роль в обеспечении справедливости в стране, защите законности и защите гражданских прав. В данной статье также даются предложения по приведению правоохранительных органов Азербайджана в соответствие с

---

* PhD Candidate / Baku State University / mansurovkerem@yahoo.com

** Докторант / Бакинский Государственный Университет / mansurovkerem@yahoo.com

международным правом и направлениям развития прокуратуры в будущем. Статья рассматривает этапы становления и развития органов прокуратуры страны. Приводится исторический обзор прокуратуры, ее юридическая и организационная структура, а также вызовы, с которыми сталкивается прокуратура в современную эпоху, и соответствующие юридические реформы. Статья подчеркивает важность прокуратуры как одного из главных правоохранительных органов в демократическом обществе и ее роль в обеспечении законности и правопорядка. Также особое внимание уделяется совершенствованию деятельности прокуратуры в соответствии с требованиями современности, повышению профессиональных навыков прокуроров и значению реформ в правоохранительной системе. Статья подробно рассматривает процесс восстановления и формирования прокуратуры страны, начиная с 1918 года, и подчеркивает, что именно при руководстве Гейдара Алиева прокуратура была перестроена в соответствии с требованиями современности. В период правления Гейдара Алиева были проведены значительные изменения в деятельности прокуратуры, осуществлены юридические реформы, и предприняты необходимые меры для того, чтобы прокуратура функционировала как независимый, сильный и эффективный орган. В результате этих реформ, прокуратура Азербайджана стала независимым и надежным институтом среди правоохранительных органов, играющим важную роль в обеспечении законности и борьбе с преступностью.

Ключевые слова: прокуратура, юстиция, суды, правосудие, следствие, коррупция, права человека и гражданина, прокурорский надзор, борьба с преступностью.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.06.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQ

AZƏRBAYCAN CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN İŞTIRAKININ FORMALAŞMASI MƏRHƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

İLHAMƏ MƏMMƏDZADƏ*

Annotasiya

Məqalədə Azərbaycan cinayət prosesində hüquqi şəxslərin iştirakının tarixi təkamülü beş əsas inkişaf mərhələsinə ayrılaraq tədqiq olunur. 1923-1960-cı illərdə ilk dəfə cinayət prosesində hüquqi şəxslərə istinad edilib, lakin onların rolu məhdud olaraq qalırdı və onlar cinayət məsuliyyətinin müstəqil subyektləri hesab edilmirdilər. 1961-1990-cı illər arasında onların prosesual statusları tədricən yaxşılaşdı, baxmayaraq ki, onlar hələ də tam məsuliyyət daşıyan tərəflər kimi tanınmamışdılar. 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən və bazar iqtisadiyyatına keçiddən (1991-2000) sonra hüquqi şəxslərin hüquqi integrasiyasında davam edən problemlərə baxmayaraq, onların əhəmiyyəti artdı. 2000-ci ildən 2016-cı ilə qədər yeni Cinayət Prosesual Məcəllələri hüquqi şəxslərin prosesual rollarını aydınlaşdırsa da, onların hüquqi müdafiəsi ilə bağlı həll olunmamış problemlər qalmaqda idi. 2016-cı ildə LVI-I Fəslin tətbiqi hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin subyektləri kimi rəsmən tanınması və bununla da sistemin səmərəliliyinin artırılması ilə mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Bununla belə, məqalədə vurğulanır ki, cinayət prosesi çərçivəsində onların hüquq və vəzifələrini tam təmin etmək üçün gələcək islahatlar vacibdir.

Açar sözlər: *hüquqi şəxsin cinayət prosesual rolu, Azərbaycan cinayət prosesində hüquqi şəxs, cinayət prosesində hüquqi şəxs, zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh.*

I. Giriş

Hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında iştirakının tənzimlənməsi müasir dövlətlərin qanunvericilik sistemlərinin inkişafında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının hüquq sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin cinayət prosesində müxtəlif prosesual rollarda iştirakı nəzərdə tutulsa da, dəyişkən hüquqi mühit və ortaya çıxan praktiki problemlər onların prosesual hüquq və vəzifələrinin tam şəkildə təmin olunmasına mane olur.

Azərbaycanın hüquqi şəxs institutu, Azərbaycan SSR-nin yaranmasından sonra müvafiq məəcəllələrdə ilkin əlamətlərini göstərmiş və sovet dövründə cinayət prosesual hüquq və mülki hüquqla paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında iştirakının əsasları müəyyən edilsə də, onlar müstəqil cinayət məsuliyyətinin subyektini kimi qəbul olunmamış, eyni zamanda cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxs, mülki iddiaçı, girov qoyan subyekt kimi rollarda hüquqi statusunun formalaşdırılması baxımından tam təşəkkül tapmamışdır. Həmin dövrdə hüquqi şəxslər daha çox kollektiv hüquqi subyektlər kimi qiymətləndirilir və onların cinayət prosesindəki rolu məhdud qəbul olunurdu.

---

* Dissertant / Bakı Dövlət Universiteti / email: ilhama.19@mail.ru

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan cinayət mühakimə icraatında hüquqi şəxslərin iştirakının formalaşma mərhələlərini və onların prosesual rolunun inkişafını hərtərəfli şəkildə təhlil etməkdir. Bu məqsədlə, hüquqi şəxslərin cinayət prosesində iştirakı tarixi inkişaf kontekstində beş mərhələyə bölünərək araşdırılır. Belə ki, 1923-1960-cı illər arasında hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında ilkin əlamətləri meydana çıxmış, 1961-1990-cı illər arasında onların prosesual rollarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılmışdır. 1991-2000-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması və müstəqil hüquq sisteminin formalaşması, hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında iştirakının genişlənməsinə əhəmiyyətli zəmin yaratmışdır. 2000-2016-cı illərdə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində hüquqi şəxslərin cinayət prosesində müxtəlif formalarda iştirakı daha da genişləndirilmişdir. Nəhayət, 2016-cı ildən etibarən Cinayət-Prosesual Məcəlləyə əlavə edilən LVI-I fəsil hüquqi şəxslər barəsində cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin tətbiqi, onların müdafiə hüquqları, təmsilçilik və digər prosesual hüquqlarının daha aydın əsaslarla müəyyən edilməsinə şərait yaratmışdır.

Lakin bu inkişafa baxmayaraq, hüquqi şəxslərin prosesual statusunun tam müəyyənəndirilməsi və onların hüquqlarının tam təmin edilməsi hələ də tam həllini tapmamışdır. Bu məqalədə göstərilən dövrlər üzrə hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatındakı iştirakının elmi-nəzəri və praktiki yönləri diqqətlə araşdırılaraq, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində (AR CPM) mövcud olan problemlər təhlil edilir və onların aradan qaldırılması üçün həll yolları təklif olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında iştirakının tarixi kökləri Rusiya işğalı dövrü və sonrakı mərhələlərə qədər uzansa da, həmin dövrlər üzrə mötəbər və əhatəli mənbələrin çatışmazlığı, prosesual normaların yetərinə sistemli şəkildə araşdırılmasını xeyli çətinləşdirir. Xüsusilə XIX əsr və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövrlərinə aid hüquqi şəxslərin cinayət prosesindəki rolunu əks etdirən kifayət qədər hərtərəfli qaynaq olmadığı üçün bu mərhələlər hələlik məqalənin tədqiq dairəsindən kənar saxlanılır. Bununla belə, bu məsələlərin gələcək araşdırmalarda ayrıca və daha dərinlən təhlil edilməsi mümkündür. Bu yanaşma, məqalədə diqqətin əsasən 1923-cü ildən sonrakı dövrlərin hüquqi tənzimləmə, prosesual standartlaşma və məhkəmə təcrübəsinin nəzərdən keçirilməsinə yönəldilməsinə xidmət edir.

II. Azərbaycan SSR dövründə hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında iştirakının tənzimlənməsi (1923–1990)

1. Birinci mərhələ (1923-1960)

Hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında iştirakı ilə bağlı əlamətdar hadisələrdən biri ASSR-nin ilk Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin (Cinayət Üsuli Mühakimə Məcəlləsi) 1923-cü ilin iyulun 16-da ASSR MİK-in III sessiyası tərəfindən qəbul olunması və onun sentyabrın 25-də qüvvəyə minməsi oldu [11,

s. 64]. Azərbaycan SSR CPM-in qəbul edilməsi respublikada cinayət-prosessual qanunvericiliyin inkişafında yeni bir vacib mərhələ oldu. Həmin məcəllənin qüvvəyə minməsi ilə birlikdə, məhkəmə və istintaq orqanlarının fəaliyyətini nizamlamaq üçün ilk dəfə əsaslı hüquqi baza yaradılmışdır. Bir sıra dəyişikliklər və əlavələrlə 1961-ci ilin martın 1-nə kimi qüvvədə olmuş, bu məcəllə işlənib hazırlanarkən Azərbaycanda və RSFSR-də məhkəmə haqqında verilən dekretlərlə müəyyən edilmiş prosessual formaların üç ildən artıq təcrübəsi ümumiləşdirilmiş və nəzərə alınmışdır.

Qeyd edək ki, 1923-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan SSR qanunvericiliyində hüquqi şəxslərin mövcudluğu ilkin olaraq mülki hüquq sahəsində tanınmağa başlandı. Lakin o dövrdə qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəllələrdə hüquqi şəxs anlayışına yer verilmirdi. Bu, hüquqi şəxslərin cinayət prosesində iştirak imkanlarını məhdudlaşdırsa da, praktiki olaraq onlar müəyyən rollarda çıxış edirdilər.

Belə ki, həmin dövrdə Cinayət-Prosessual Məcəllələrdə proses iştirakçıları arasında təşkilat, müəssisə və birləşmələrin sadalanması göstərir ki, fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxslər də cinayət-prosessual hüquq münasibətlərində iştirak edirdilər. Lakin burada sual yaranır: "Bu subyektləri hüquqi şəxs kimi qəbul etmək olarmı?" Bunun cavabını həmin dövrün mülki hüquq doktrinası və mülki qanunvericiliyində axtarmaq lazımdır.

Mülki hüquq alimlərinin baxışlarını və mülki qanunvericiliyin normalarını təhlil edərək hesab edirik ki, cinayət prosesi hüquqi şəxs anlayışını o dövrdə tanımırdı, çünki faktiki olaraq hüquqi şəxslərin arxasında dövlət dayanırdı; buna görə də hüquq münasibətlərində ilkin olaraq dövlətin mənafeleləri qorunurdu [9]. Əmlakın və istehsal vasitələrinin yeganə sahibi olan dövlət, ayrı-ayrı təşkilatların hüquqi və qanuni mənafelelərinin cinayət-prosessual müdafiəsini mənasızlaşdırırdı. Bu səbəbdən, belə qurumlar (təşkilatlar) hüquqi şəxs kimi tanınmırdılar; bu terminlərin normativ təsbiti yalnız kollektiv qurumları göstərmək üçün idi və onların xüsusiyyətləri cinayət mühakimə icraatında müstəqil subyekt statusunu təmin etməyə imkan vermirdi.

1923-cü il Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsində hüquqi şəxs anlayışı normativ olaraq müəyyən edilsə də, onun mahiyyəti tam aydın deyildi. Məcəllənin 13-cü maddəsinə əsasən, hüquqi şəxslər əmlak hüquqları əldə edə bilən, öhdəliklərə girə bilən, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh ola bilən şəxslərin birləşmələri, idarələr və təşkilatlar hesab edilirdi. Lakin bu tərif hüquqi şəxsin zəruri ümumi əlamətlərini tam əhatə etmirdi. Məcəllənin 14-cü maddəsinə görə, hüquqi şəxs təsdiq edilmiş və lazım gəldikdə səlahiyyətli orqan tərəfindən qeydiyyatla alınmış nizamnaməyə (əsasnaməyə) malik olmalı idi. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyəti nizamnamə təsdiq edildiyi andan, qeydiyyat tələb olunan hallarda isə qeydiyyatla alındığı andan meydana gəlirdi. Məcəllənin 15-ci maddəsində hüquqi şəxs hüquqlarına malik olan xüsusi idarələrin (xəstəxanalar, muzeylər, elmi idarələr və s.) yalnız müvafiq hakimiyyət orqanlarının icazəsi ilə

təsis edilə biləcəyi göstərilirdi. Maraqlıdır ki, hələ ilk Mülki Məcəlləmizin 18-ci maddəsi bir əsr bundan öncə hüquqi şəxsin nizamnamədə və ya müqavilədə nəzərdə tutulan məqsəddən kənara çıxdıqda və ya onun orqanları (ümumi yığıncaq, idarə heyəti) öz fəaliyyətində dövlət mənafeyinə zidd olan tərəfə meyli etdikdə, onun müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən ləğv edilə biləcəyini tənzimləyirdi [8]. Qeyd olunan hallar, fikrimizcə, hüquqi şəxslərin yaranma anının müəyyən edilməsinin ilk cəhdləri kimi simvolizə edilə bilər.

1923-cü il Azərbaycan SSR CPM-i (Cinayət Üsuli-Mühakimə Məcəlləsi) müəssisə və təşkilatlara mülki iddiaçı kimi çıxış etməyə imkan verirdi. Bu, hüquqi şəxslərin cinayət prosesində müəyyən dərəcədə iştirakını təmin edirdi. Daha sonra, 1940-cı illərdə əlavə edilmiş dəyişikliklərlə CPM təkcə mülki iddiaçı kimi deyil, həm də cinayət işinin qaldırılması üçün ərizə verən subyekt (maddə 88), əmlak zamini (maddə 149) və girov qoyan (maddə 150) kimi hüquqi şəxslərin prosesdə iştirakını genişləndirdi [4].

Beləliklə, birinci mərhələ (1923–1960) cinayət-prosessual qanunvericilikdə ilk dəfə fiziki şəxslərdən fərqli subyektləri (idarə, müəssisə) göstərən terminlər təsbit edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bununla belə, həmin dövrün kollektiv qurumları müstəqil cinayət-prosessual statusa malik deyildilər. Bu, ilk növbədə, iqtisadiyyatın inkişaf etməməsi ilə bağlı idi, burada monopolist dövlət olduğu üçün həm əmlak, həm də digər münasibətlərdə subyekt tərkibinin genişləndirilməsi aparılmırdı. Bundan əlavə, elə mülki hüququn özündə də bu subyektlərin hüquqi statusu haqqında aydınlıq yox idi. Beləliklə, 1920-ci illər ASSR CPM-də olan normalar yalnız deklarativ xarakter daşıyır, əslində isə kollektiv qurumlar hüquqi şəxs kimi qəbul edilmirdilər. Lakin məhz bu dövrdə hüquqi şəxsin cinayət mühakimə icraatının subyektini kimi formalaşmasının təməli qoyuldu.

2. İkinci mərhələ (1961-1990)

1961–1990-cı illəri əhatə edən ikinci mərhələ SSRİ və ittifaq respublikalarının Cinayət Mühakimə İcraatının Əsaslarının, habelə ASSR-nin yeni CPM-nin qəbul edilməsi ilə əlamətdardır. 1923-cü il CPM-i qəbul edildikdən sonra respublikanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən mühüm dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq həmin məəcəlləyə müəyyən dəyişikliklər və əlavələr edilsə də, bu məəcəllənin əsas müddəaları 1961-ci il martın 1-ə qədər, yəni Azərbaycan SSR-də yeni CPM-in qəbul edilməsinədək qüvvədə olmuşdur.

11 fevral 1957-ci il tarixli "İttifaq respublikalarının məhkəmələrinin quruluşu haqqında qanunvericiliyin, mülki, cinayət və prosesual məəcəllələrin ittifaq respublikalarının səlahiyyətinə verilməsi haqqında" SSRİ Qanunu, 1958-ci ildə SSRİ və İttifaq respublikalarının Cinayət Mühakimə İcraatının Əsaslarının və ittifaq respublikalarının CPM qəbuluna əsas oldu. Bu da cinayət prosesində zərərçəkmişin vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi və onun hüquqlarını genişləndirdi. Bununla yanaşı, SSRİ və İttifaq respublikalarının əsas cinayət-

prosessual qanunvericilik aktının zərərçəkmişə həsr olunmuş normalarında qeyri-dəqiqliklər var idi. Bundan əlavə, Cinayət Mühakimə İcraatının Əsasları ilə Mülki Mühakimə İcraatının Əsasları arasında müəyyən uyğunsuzluqlar mövcud idi ki, bu da cinayət prosesində zərərçəkmişin hüquqi vəziyyəti, o cümlədən sovet cinayət mühakimə icraatında hüquqi şəxslərin prosessual vəziyyəti ilə bağlı elmi tədqiqatların aparılması üçün güclü təkan oldu [21].

A.S. Nikiforovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, hüquqi şəxs kateqoriyası mülki dövriyyənin və onu tənzimləyən mülki hüquq normalarının məhsuludur. Hüquqi şəxsin anlayışı və mahiyyəti məsələsi ən çox mülki hüquqda işlənmişdir [16, s. 25]. Eyni zamanda, mülkiyyət hüququnun möhkəmləndirilməsi, müqavilə münasibətlərinin inkişafı və mülki-hüquqi sahədə zərərin ödənilməsi institutunun təkmilləşdirilməsi fonunda həll olunmamış problemlər cinayət prosesində də öz əksini tapır və təbii ki, yeni tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Buna görə də, hüquqi şəxsin cinayət-prosessual statusunun formalaşması tarixini öyrənərkən, mülki hüququn əsas müddəalarını qısaca təhlil etməyi və onları ilkin əsas kimi nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Yeni iqtisadi siyasətə keçidlə dövlət müəssisələrinin təsərrüfat müstəqilliyi genişləndi və onlar dövlət və onun orqanları ilə əmlak baxımından müstəqil təsərrüfat vahidləri kimi fəaliyyət göstərməyə başladılar [2]. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Sovet İttifaqında iqtisadiyyatın idarə olunmasına siyasi yanaşmanın dəyişməsi nəticəsində hüquqi şəxslərin müstəqilliyi zaman-zaman genişlənilib, zaman-zaman isə daralırdı. Bu dövrlərdə dövlət təşkilatları üstünlük təşkil edirdi ki, bu da hüquqi şəxslər institutunun tam mənasıyla inkişaf etməməsinə səbəb olmuşdur.

1964-cü il Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsində hüquqi şəxs anlayışı daha dəqiq və geniş şəkildə tərtib edildi. Məcəllənin 23-cü maddəsində hüquqi şəxs "ayrıca əmlakı olan, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə edə bilən, vəzifələr daşıya bilən, məhkəmədə, arbitrajda və ya münsiflər məhkəməsində iddiaçı və cavabdeh ola bilən təşkilat" kimi müəyyən edildi [15]. Cinayət-prosessual qanunvericiliyi ilə əlaqələndirsək, 1964-cü il Mülki Məcəlləsində hüquqi şəxslərin hüquqi statusunun dəqiqləşdirilməsi, onların cinayət prosesində iştirak imkanlarını da genişləndirdi. Hüquqi şəxslər artıq daha aydın hüquqi baza əsasında mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, zəmin və digər proses iştirakçıları kimi çıxış edə bilirdilər.

Lakin cinayət-prosessual qanunvericiliyində hüquqi şəxslərin birbaşa cinayət məsuliyyəti daşması nəzərdə tutulmurdu. Bu, əsasən, hüquqi şəxslərin mülki xarakterli məsuliyyəti ilə məhdudlaşdı. Hüquqi şəxslərin cinayət prosesində iştirakı daha çox onların əmlak maraqlarının qorunması və zərərin ödənilməsi ilə bağlı idi. Bu vəziyyət, sonrakı dövrlərdə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin müasir hüquq sistemlərinə inteqrasiyası ilə dəyişməyə başladı.

Azərbaycan SSR-nin ilk Cinayət-Prosessual Məcəlləsində "zərərçəkmiş" anlayışı mövcud olsa da, onun tərfi verilmirdi; eyni zamanda, "mülki iddiaçı"

anlayışı da tərifsiz idi. Yalnız 1958-ci il SSRİ və İttifaq respublikalarının Cinayət Mühakimə İcraatının Əsaslarının 24-cü maddəsində ilk dəfə "zərərçəkmiş" in tərfi formalaşdırılmışdır. Bu maddəyə görə, cinayət nəticəsində mənəvi, fiziki və ya əmlak zərəri çəkmiş şəxs zərərçəkmiş hesab edilirdi. Beləliklə, bu andan etibarən sovet cinayət-prosessual qanunvericiliyində "zərərçəkmiş" in rəsmi tərfi meydana çıxdı [20, s. 5-6].

V.E. Yurçenko iddia edirdi ki, sovet cinayət prosesində zərərçəkmiş kimi yalnız fiziki şəxsləri qəbul etmək lazımdır, çünki İttifaq ölkələrinin cinayət prosesual qanunvericiliyinin müvafiq maddələri yalnız vətəndaşlara—fiziki şəxslərə aiddir. O, əlavə edirdi ki, sovet hüququna görə, "şəxs" anlayışı həm vətəndaşlara, həm də hüquqi şəxslərə şamil olursa da, bu, cinayət prosesində zərərçəkmişin yalnız vətəndaş deyil, həm də hüquqi şəxs ola biləcəyi qənaətinə gətirməməlidir, çünki qanun "şəxs", "şübhəli şəxs" və "təqsirləndirilən şəxs" anlayışlarını istifadə edərkən yalnız vətəndaşları nəzərdə tutur [26, s. 7-11].

Həmçinin V.M. Savitski və İ.İ. Poteruja da zərərçəkmiş haqqında danışarkən, cinayət nəticəsində istənilən yerdə hər hansı bir zərər çəkmiş vətəndaşı, fiziki şəxsi nəzərdə tuturdular. Müəlliflərin fikrincə, Əsasların 24-cü maddəsində göstərilən zərərçəkmişin hüquqları vətəndaşa, yəni fiziki şəxsə məxsusdur; əgər cinayət nəticəsində hüquqi şəxsin əmlakına zərər vurulmuşsa, o, prosesdə mülki iddiaçı kimi çıxış edir [20, s. 5-6].

Cinayət işləri üzrə vətəndaşların və hüquqi şəxslərin zərərçəkmiş kimi tanınması problemini araşdıran sovet alimlərinin əksəriyyəti eyni fikirdə idi və zərərçəkmiş kimi yalnız fiziki şəxsləri qəbul edirdilər. Onlar qeyd edirdilər ki, əgər cinayət nəticəsində hüquqi şəxsin əmlakına zərər vurulmuşsa, o, mülki iddia qaldırmaq hüququna malikdir ki, bu da onun hüquqlarının müdafiəsi üçün kifayətdir, çünki qanunla nəzərdə tutulan nə maddi, nə də mənəvi zərər hüquqi şəxsə vurula bilməz və cinayət-prosessual çərçivədə müdafiə üçün hüquqi şəxsin başqa qanuni maraqları yoxdur [26, s. 6].

Buna baxmayaraq, cinayət prosesi nəzəriyyəsində hüquqi şəxslər hesabına "zərərçəkmiş" anlayışının genişləndirilməsi barədə əks təkliflər də var idi. Məsələn, L.D. Kokorev hüquqi şəxslərə zərərçəkmiş statusunun verilməsinin zəruriliyini göstərirdi; o hesab edirdi ki, bu, cinayətdən zərər çəkmiş hüquqi şəxslərin maraqlarının daha yaxşı müdafiəsinə kömək edərdi [23, s. 256]. M.S. Stroqoviç qeyd edirdi ki, zərərçəkmişin hüquqlarından yalnız fiziki şəxs deyil, həm də hüquqi şəxs istifadə etməlidir. P.S. Daqel, M.S. Stroqoviçin fikrini dəstəkləyərək belə nəticəyə gəlir ki, hüquqi şəxslərə — əmək kollektivlərinə cinayət nəticəsində həm əmlak, həm də mənəvi zərər vurula bilər [24, s. 18]. M.S. Stroqoviç və L.D. Kokorevin arqumentlərinə görə, cinayət prosesində zərərçəkmişin hüquqlarından yalnız fiziki şəxslər deyil, həm də hüquqi şəxslər, əgər onlara cinayət nəticəsində əmlak və/və ya mənəvi zərər vurulubsa, istifadə etməlidirlər.

Nüfuzlu prosesualistlərin fikrincə, mülki qanunvericilik (SSRİ və İttifaq respublikalarının Mülki Qanunvericilik Əsaslarının 7-ci maddəsi) qayda

müəyyən edirdi ki, həm vətəndaşlar, həm də təşkilatlar öz şərəf və ləyaqətlərinin müdafiəsi hüququna malikdirlər; buna müvafiq olaraq, cinayət mühakimə icraatında da, əgər cinayət nəticəsində təşkilatların şərəf və ləyaqətini ləkələyən yalan məlumatların yayılması baş verərsə, hüquqi şəxslərə zərərçəkmiş statusu vermək lazımdır [23, s. 256].

Sovet cinayət prosesində zərərçəkmişin prosesual vəziyyətini tədqiq edən qırğız alim-prosessualist K.D. Smanov da zərərçəkmişin cinayət mühakimə icraatında iştirakı məsələlərini araşdırarkən "zərərçəkmiş" anlayışının cinayətdən zərər çəkmiş təşkilatlara, müəssisələrə və idarələrə də şamil edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Onun fikrincə, hüquqi şəxslərə cinayət nəticəsində həm əmlak, həm də mənəvi zərər vurula bilər. K.D. Smanov yazırdı ki, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi üçün təşkilat cinayət prosesində zərərçəkmiş kimi, öz nümayəndəsi vasitəsilə iştirak etmək hüququna malik olmalıdır. Təşkilata yalnız əmlak zərəri vurulduğu hallarda, hüquqi şəxs mülki iddiaçı kimi tanınmalı və zərərçəkmişin hüquqlarının bir qismindən istifadə edə bilməlidir [22, s. 28-34].

Zərərçəkmişdən fərqli olaraq, həmin dövrdə mülki iddiaçının prosesual statusu həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə şamil edilirdi. Zərərçəkmiş—ona vurulmuş əmlak zərərinin ödənilməsinə tələb edən vətəndaş—həm də mülki iddiaçı kimi tanınmalı idi; əmlak zərəri vurulmuş hüquqi şəxs isə yalnız mülki iddiaçı ola bilərdi. 1960-cı il ASSR CPM-də idarə, təşkilat və müəssisələrə mülki iddiaçı və mülki cavabdeh statusu qəbul etməyə imkan verən xüsusi normalar meydana çıxdı. 23 mart 1979-cu il tarixli SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun №1 sayılı "Cinayət nəticəsində vurulmuş maddi zərərin ödənilməsi haqqında qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında" qərarında qeyd edilir ki, SSRİ və İttifaq respublikalarının Cinayət Mühakimə İcraatının Əsaslarının 25-ci maddəsinə əsasən, cinayət işində mülki iddiaçı qismində cinayətdən maddi zərər çəkmiş və onun ödənilməsinə tələb etmiş vətəndaş, habelə dövlət müəssisəsi, idarəsi, təşkilatı, kolxoz, kooperativ və digər ictimai təşkilat—hüquqi şəxs tanınır [21, s. 50]. Bundan əlavə, burada məhkəmələrin diqqətinə çatdırılır ki, maddi zərər vurulmuş cinayət işlərinin hər birində, məhkəmə hökm çıxararkən mülki iddianı həll etməli, əgər iddia verilməmişdirsə, zərərin ödənilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi məsələsini öz təşəbbüsü ilə müzakirə etməlidir.

1958-ci il SSRİ-nin "Cinayət Prosesual Əsaslarının təsdiqlənməsi haqqında" qanunu hüquqi şəxslərə mülki cavabdeh kimi çıxış etmək imkanı verdi. Bu, 1961-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan SSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 53-cü maddəsində əks olundu və müəssisə və təşkilatlara mülki cavabdeh qismində prosesdə iştirak etməyə şərait yaratdı.

Bu hal Cinayət-Prosessual Məcəllənin təkmilləşdirilməsi üçün mümkün bir istiqamət, hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi perspektivlərinin yaranması kimi qəbul edilməlidir. Bununla yanaşı, qeyd etmək

lazımdır ki, o dövrdə cinayət prosesində mülki iddianın həddləri yalnız maddi zərərin ödənilməsi ilə məhdudlaşır, digər iddialar isə qəbul edilmirdi.

Mənəvi zərər (və ya hüquqi şəxslərin qeyri-əmlak neməti kimi işgüzar nüfuz) kateqoriyaları qanunvericilikdə nisbətən yaxın zamanda cinayət-hüquqi mühafizənin ayrı bir obyektinə və zərərçəkmişin prosessual statusunu təmin etmək üçün müstəqil əsas kimi meydana çıxmışdır. Uzun müddət sosialist cəmiyyətində mənəvi zərərin ödənilməsi ümumiyyətlə nəzərdə tutulmurdu. V.A. Dubrivni sovet qanunvericiliyinin zərərçəkmişə əmlak zərəri vurulmadığı hallarda, mənəvi zərərin maddi formada ödənilməsini nəzərdə tutmamasını düzgün hesab edirdi [8]. Sovet qanunvericiliyi insanın şərəf, ləyaqəti və onun mənəvi iztirablarının pulla kompensasiya oluna bilməyəcəyini qəti şəkildə müdafiə edirdi. Eyni fikri A.P. Qulyaev, P.P. Tulenkov və V.M. Uskov da dəstəkləyirdi [10, s. 6-7].

Cinayət mühakimə icraatı sahəsində alimlər və mütəxəssislər zərərçəkmişin, mülki iddiaçının, mülki cavabdehin hüquqi vəziyyəti, onların cinayət prosesində iştirakı, həm ayrı-ayrı vətəndaşlara, həm də təşkilatlara, müəssisələrə və idarələrə zərərin ödənilməsi ilə bağlı qızğın müzakirələr aparırdılar.

Bir çoxlarının maraqlandığı əsas mübahisəli məsələyə dair SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumu 1 noyabr 1985-ci il tarixli №16 sayılı "Cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmişin iştirakını tənzimləyən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında" qərarında göstərmişdir ki, SSRİ və İttifaq respublikalarının Cinayət Mühakimə İcraatının Əsaslarının 24-cü maddəsinin məzmununa görə, zərərçəkmiş kimi cinayət nəticəsində birbaşa mənəvi, fiziki və ya əmlak zərəri vurulmuş vətəndaş tanınmalıdır [3, s. 246]. Zərərçəkmişin tanınması onun yaşından, fiziki və ya psixi vəziyyətindən asılı deyildir. Hüquqi şəxslər zərərçəkmiş kimi tanına bilməz. Onlara əmlak zərəri vurulduqda, onlar mülki iddiaçı kimi tanınırlar.

Beləliklə, sovet dövrünün cinayət-prosessual qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, burada "hüquqi şəxs" termini istifadə olunmurdu və hüquqi şəxslər (həmin illərin mülki hüquqşünaslarının şərhinə görə) cinayət mühakimə icraatında öz hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsi üçün prosesin müstəqil, tamhüquqlu fəal iştirakçıları kimi çıxış edə bilmirdilər.

III. Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual hüququnda hüquqi şəxslərin mövcud rolları

1. Üçüncü mərhələ (1991–2000-ci illər)

1991–2000-ci illəri əhatə edən üçüncü mərhələ SSRİ-nin dağılması və suveren dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatın planlı formasından bazar formasına keçidi ilə müşayiət olunur ki, bu da müxtəlif hüquq münasibətlərində, o cümlədən cinayət-prosessual münasibətlərdə iştirakçıların tərkibinin dəyişməsinə səbəb oldu. Bu dövr eyni zamanda AR-da yeni CPM layihəsinin hazırlanması ilə müşayiət olunurdu.

SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş ittifaq dövlətlərində, o cümlədən ölkəmizdə, iqtisadiyyatın idarə edilməsində siyasi yanaşma dəyişdi. Planlı iqtisadiyyata malik "güclü" dövlətin (SSRİ) 69 illik mövcudluğundan sonra yeni müstəqil dövlətlər bazar iqtisadiyyatı formasına keçdilər ki, bu da əmlak münasibətlərinin iştirakçılarının subyekt tərkibinin dəyişməsinə səbəb oldu [21]. Son üç onillikdə hüquqi şəxs kateqoriyası əhəmiyyətli bir ictimai fenomenə çevrildi; hüquqi şəxslərin rolu artdı və bu, onlara yalnız mülki hüquq sahələrində deyil, həm də ictimai hüquq sahəsində mövcud olmaq və fəaliyyət göstərmək imkanı verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktının 4-cü maddəsinə əsasən, keçmiş SSRİ qanunları Azərbaycan Respublikasında respublikanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə ziddiyyət təşkil etməyən, müvafiq qanun qəbul edilənədək hüquqi qüvvəsini saxlayırdı. Adı çəkilən maddənin tələblərinə görə, bu qanunların siyahısı Milli Məclis tərəfindən müəyyən edilməli idi [11, s. 80-81]. Bununla bağlı, yəni Konstitusiya aktının yuxarıda göstərilən müddəasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il Cınaayət Prosesual Məcəlləsi, onun andlı iclasçılarla bağlı müvafiq hissələrinin icrası təxirə salınmaqla 2000-ci il tarixli yeni CPM təsdiq edilənədək qüvvədə qalmışdır [19].

2. Dördüncü mərhələ

2000-2016-cı illəri əhatə edən dördüncü mərhələ hüquqi şəxslərin cinayət prosesində iştirakının hüquqi əsaslarının daha da gücləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra onun cinayət prosesual qanunvericiliyin inkişafında, 14 iyul 2000-ci ildə təsdiq edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş yeni Cinayət-Prosesual Məcəllə böyük bir tarixi hadisəyə çevrilmişdir [11, s. 80]. Yeni qəbul edilmiş CPM iki hissədən, 11 bölmədən, 58 fəsildən, 521 maddədən ibarət idi. Şübhəsiz ki, yeni CPM-in qəbul edilməsi respublikamızın həyatında müsbət rol oynayaraq, cinayət-prosesual qanunvericiliyin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Adı çəkilən məəcəllə cinayət-prosesual hüquq sahəsində qanunçuluğun daha da möhkəmləndirilməsinə, vətəndaşların hüquqlarının və qanuni mənafələrinin ciddi surətdə qorunmasına, cinayət prosesini həyata keçirən dövlət orqanlarının fəaliyyətinin məqsədyönlü həyata keçirilməsinə təminat yaratdı.

XX əsrin sonları və cari əsrin əvvəllərində, Azərbaycanda cəmiyyətdə baş verən transformasiyalar nəticəsində hüquqi şəxslərin mülki hüquq institutları formalaşmışdır. Müvafiq olaraq, hüquqi şəxslər hüquqi münasibətlərə, o cümlədən cinayət prosesual münasibətlərə daxil olmağa başlamışdır. Bu isə öz növbəsində hüquqi şəxslərin cinayət prosesual münasibətlərdə iştirak etmə imkanını nəzərdə tutan müddəaların cinayət prosesual qanunvericiliyə daxil edilməsi zərurətini doğurmuşdur. 2000-ci il Azərbaycan Respublikasının

Cinayət Prosesual Məcəlləsi (AR CPM) hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında aşağıdakı formalarda iştirak etmək hüququnu təsdiqləmişdir:

- Zərər çəkmiş şəxs kimi (AR CPM-in 87-ci maddəsinin 3-cü hissəsi);
- Mülki iddiaçı kimi (AR CPM-in 89-cu maddəsinin 1-ci hissəsi);
- Təşkilati zəmin kimi (AR CPM-in 167-ci maddəsinin 1-ci hissəsi);
- Tərədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumat verən tərəf kimi (AR CPM-in 205-ci maddəsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni məcəllə tərtib edilərkən keçən dövr ərzində ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, habelə bu dövr ərzində respublikanın istintaq-prokurorluq və məhkəmə orqanlarının zəngin təcrübəsi nəzərə alınmışdır. Məcəllə əvvəlkindən fərqli olaraq prosesin bütün subyektlərinin prosesual vəziyyətini, onların hüquq və vəzifələrini, bu prosesual hüquq və vəzifələrin təminatlarını, habelə prosesin hər bir mərhələsinin həyata keçirilməsinin prosesual qaydalarını nizama salmışdır. Əvvəlki CPM-ə münasibətdə görürük ki, yeni məcəllə cinayət mühakimə icraatının vəzifələrini daha dəqiq və aydın şəkildə müəyyən etməklə yanaşı cinayət-prosesual qanunvericilik tarixində ilk dəfə olaraq cinayətlərin qarşının alınması, cinayətin törədilməsiə kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılmasını mühüm bir vəzifə kimi təsbit etmişdir [11, s. 80].

Bütün bunlara baxmayaraq respublikamızın CPM-in qəbulundan sonra keçən dövr ərzində ölkəmizin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın da baş verən dəyişikliklər və məcəllənin tətbiq olunması təcrübəsi cinayət-prosesual qanunvericiliyin bir sıra normalarının təkmilləşdirilməsi, onlara əlavələr və dəyişikliklər edilməsi zərurəti yarandı.

Hesab edirik ki, ASSR CPM-nin 1920-ci illərdə hüquqi şəxslərdən bəhs edən, xüsusilə onların cinayət mühakimə icraatında iştirakını tənzimləyən normaların (zərərçəkmişin, mülki iddiaçının, eləcə də mülki cavabdeh anlayışının müəyyən edilməsi və s.) olmaması, iki hüquq sahəsinin (mülki hüquq və cinayət-prosesual hüquq) müstəqilliyi və zərərin ödənilməsi institutunun inkişaf etməməsi ilə izah oluna bilər. Bu, bir daha hüquqi şəxs anlayışının mülki hüquq mənşəyindən xəbər verir. Cinayət-prosesual hüquq müzakirə olunan şəxsləri hüquq subyektinə kimi tanımağa tələsmirdi. Bu məsələnin həlli üçün hüquqi şəxslərin müstəqil mövcudluğuna praktiki ehtiyac yaradan obyektiv iqtisadi şərtlər tələb olunurdu ki, bu da qanunvericiliyin sovet dövründə inkişafı zamanı mövcud deyildi.

Bu gün əminliklə hüquqi şəxsin təşkilinin və onun hüquqi status əldə etməsinin vahid qaydasından danışmaq olar. Hər bir təşkilat hüquqi şəxs deyil və müvafiq olaraq, zərərçəkmiş, mülki iddiaçı və cinayət prosesinin digər iştirakçısı kimi tanına bilməz; yalnız müvafiq qaydada qeydiyyat şəhadətnaməsi olan təşkilat bunu edə bilər. Beləliklə, hüquqi şəxslərin cinayət prosesində fəal, müstəqil iştirak etməsi üçün dövlətin sabit iqtisadi kursu, mülkiyyət

formalarının müxtəlifliyi zəruridir ki, bu da təşkilatların hüquqi statusunun təkmilləşdirilməsinə və onların müvafiq müdafiəsini nəzərdə tutur.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və MDB-nin yaranması ilə Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxsin cinayət mühakimə icraatında hüquqi vəziyyətinin formalaşmasının yeni tarixi başlanır. Bazar iqtisadiyyatı formasına malik yeni dövlətlərin yaranması, müvafiq normativ hüquqi aktların, o cümlədən cinayət-prosessual məcəllələrin qəbulunu nəzərdə tuturdu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisində 1961-ci ildən bəri qüvvədə olan ASSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsi 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni və müasir CPM-nin qəbul edilməsi ilə qüvvədən düşdü [5]. Burada daha əvvəl mövcud olan və prosesin bütün iştirakçılarını təsvir edən təriflər dəyişməz qalırdı ki, bu da hüquq ictimaiyyətinin tamamilə məntiqli reaksiyasına səbəb olurdu; "şəxs" termininin təfsirində fiziki şəxslərlə yanaşı hüquqi şəxslər də nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində zərərçəkmişin hüquqi statusu, xüsusilə hüquqi şəxslərin zərərçəkmiş kimi tanınması və onlara mənəvi zərərin vurulması anlayışı uzun müddət mübahisəli mövzu olmuşdur. 1 sentyabr 2000-ci ilə qədər qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəllənin 49-cu maddəsinə əsasən, cinayətin mənəvi, fiziki və ya əmlak zərəri vurduğu şəxs zərərçəkmiş hesab olunurdu. Lakin hüquqi şəxslər zərərçəkmiş kimi tanına bilmirdilər; onlar yalnız əmlak zərəri dəydiyi halda mülki iddiaçı kimi çıxış edirdilər.

Lakin cinayət prosesi elmində hələ də zərərçəkmişin prosessual statusunun hüquqi şəxslərə şamil edilməsinin düzgünlüyü müzakirə olunur. Bu məsələ, hüquqi şəxslərin prosessual statusunun təkmilləşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, onların əmlak və işgüzar nüfuzunun qorunmasının hüquqi əsasını təşkil edir. Zərərçəkmiş, sübut etmə, cinayət təqibi və ittihamın müdafiəsində geniş səlahiyyətlərə malik olan cinayət prosesinin mərkəzi fiqurudur. Zərərçəkmişin xüsusi statusu, əsasən, onun hüquqlarının ən ağır hüquq pozuntusu olan cinayət əməlləri tərəfindən pozulması ilə müəyyən edilir. O, dövlətin müdafiəsinə ehtiyac duyur və qanuna zidd olmayan bütün vasitələrlə öz pozulmuş hüquqlarını müdafiə etmək imkanına malikdir. Bu baxımdan, cinayətdən birbaşa zərər çəkmiş hüquqi şəxslərə zərərçəkmişin prosessual statusunun verilməməsi, ən azı laqeyd münasibətin və müasir reallıqlara uyğunsuzluğun təzahürü olardı.

Hazırda qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəllənin 87-ci maddəsi bu vəziyyəti dəyişdirərək zərərçəkmiş şəxs anlayışını genişləndirmişdir. Maddənin 3-cü hissəsinə əsasən, cinayət nəticəsində mənəvi və ya maddi ziyan dəymiş hüquqi şəxs zərərçəkmiş şəxs qismində tanına bilər. Bu yenilik hüquqi şəxslərin cinayət prosesində daha aktiv rol oynamasına və hüquqlarının daha effektiv müdafiəsinə imkan yaradır.

Lakin burada mühüm bir sual yaranır: hüquqi şəxsə mənəvi zərər necə vurula bilər? Hüquqi şəxslər fiziki hissələrə malik olmadıqları üçün onlara

mənəvi zərərin vurulması anlayışı məntiqi və hüquqi baxımdan problemlidir. Mənəvi zərər adətən fiziki şəxslərin şərəf və ləyaqətinin alçaldılması, mənəvi sarsıntı keçirməsi ilə bağlıdır.

Bu məsələyə digər ölkələrin qanunvericiliyində də diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsi Plenumunun 18 avqust 1992-ci il tarixli №10 sayılı qərarında mənəvi zərər yalnız vətəndaşlara—fiziki şəxslərə münasibətdə izah edilir. Daha sonra, RF Dövlət Duması tərəfindən ikinci oxunuşda təsdiq edilmiş RF Cinayət-Prosessual Məcəlləsi layihəsinin son variantında hüquqi şəxslərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmış və onların əsas dəyərləri kimi "əmlak və işgüzar nüfuz" göstərilmişdir. Hazırda Rusiya CPM-nin 42-ci maddəsində deyilir: "Cinayət törətməklə fiziki, əmlak və ya mənəvi zərər vurulmuş fiziki şəxs, habelə cinayət onun əmlakına və işgüzar nüfuzuna zərər vurduqda hüquqi şəxs zərərçəkmiş şəxsdir." Bu yanaşma hüquqi şəxslərin mənəvi zərər çəkmə qabiliyyətinin olmadığını qəbul edir və onların əsas dəyərləri kimi əmlak və işgüzar nüfuzu önə çəkir [17].

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 23.6-cı maddəsində şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsinə dair qaydaların hüquqi şəxslərə də şamil edildiyi göstərilir. Lakin bu maddə hüquqi şəxsin mənəvi zərəərə görə kompensasiya almaq hüququna toxunmur. Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsində isə hüquqi şəxsin belə bir hüquqa malik olmadığı açıq şəkildə göstərilir.

Azərbaycanda hüquqi şəxslərin mənəvi zərəərə görə kompensasiya almaq hüququnun olmaması barədə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin mövqeyi mövcuddur [18]. Bu mövqeyə əsasən, mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin müddəaları yalnız fiziki şəxslərə aiddir. Hüquqi şəxsin təsərrüfat fəaliyyəti və digər funksiyaları barədə yanlış məlumatların yayılması, haqsız rəqabət üsul və vasitələrindən istifadə olunması nəticəsində onun işgüzar nüfuzuna zərər vurulduqda, həmin hüquqi şəxs Mülki Məcəllənin 21-ci və 1097.1-ci maddələrinə uyğun olaraq ona vurulmuş maddi zərərin ödənilməsinə tələb edə bilər.

Beləliklə, hüquqi şəxslərin mənəvi zərəərə görə kompensasiya almaq hüququ olmasa da, onlara vurulmuş maddi zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ mövcuddur. Bu səbəbdən, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 87-ci maddəsində hüquqi şəxslərə münasibətdə "mənəvi zərər" anlayışı əvəzinə "işgüzar nüfuzla vurulan zərər" anlayışının tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu dəyişiklik hüquqi şəxslərin hüquqi statusunu və onların hüquqlarının müdafiəsini daha dəqiq müəyyən edəcəkdir.

Hüquqi şəxslərin işgüzar nüfuzu onların ən mühüm qeyri-əmlak nemətlərindən biridir və qanunla qorunur. İşgüzar nüfuzla vurulan zərər nəticəsində hüquqi şəxslər maddi zərər çəkirlər. Məsələn, yanlış məlumatların yayılması, haqsız rəqabət üsullarından istifadə olunması nəticəsində hüquqi şəxsin nüfuzu zədələnmə bilər ki, bu da onun gəlirlərinin azalmasına, müqavilələrin pozulmasına səbəb ola bilər.

Həmçinin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hüquqi şəxslərin qeyd olunan hüquqları pozulduqda, onların bərpası üçün müxtəlif yollar nəzərdə tutulub və bunlardan biri də mülki iddiadır. Hüquq ədəbiyyatında cinayət işi ilə birlikdə mülki iddia haqqında geniş məlumat verilir və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi üçün bu üsulun kifayət etdiyi barədə fikirlər mövcuddur. Lakin təəssüf ki, mövcud formada mülki iddia institutu müəyyən çatışmazlıqlara malikdir. Bu gün hüquqi şəxsin əmlakına zərər vurulduqda, o, mülki iddia qaldıra bilər. Bununla yanaşı, AR CPM-də işgüzar nüfuzun zərərinin hüquqi şəxsin zərərçəkmiş kimi tanınması üçün əsas olduğu və onun bərpa üsulu haqqında heç bir məlumat verilməyib. Nəticə etibarilə, mülki iddia institutu hüquqi şəxslərin fəaliyyətləri üçün son dərəcə vacib olan bu məsələni tənziqləmir.

Beləliklə bu dövrdə cinayət prosesində fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi statusu arasında fərqlər qalmaqda davam edirdi və hüquqi şəxslər öz hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin həyata keçirilməsində müəyyən çətinliklərlə üzləşirdilər. Hüquqşünaslar və alimlər, hüquqi şəxsin hüquqi vəziyyəti məsələlərini həll edərkən, əksər hallarda fiziki şəxslərə aid müddəalara əsaslanır və Cinayət-Prosessual Məcəllədə hüquqi şəxs anlayışının rəsmi tərfi olmadığı üçün digər sahələrdə işlənmiş təriflərə istinad edirdilər.

3. Beşinci mərhələ

2016-cı ildən bu günə qədər olan dövrü əhatə edən beşinci mərhələ isə Cinayət-Prosessual Məcəlləyə LVI-I fəsilin əlavə edilməsi ilə başlanır. Son onilliklərdə müasir cinayət tendensiyaları, xüsusilə hüquqi şəxslər tərəfindən mütəşəkkil cinayətkarlıq, korrupsiya, çirkli pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi kimi ağır cinayətlərin törədilməsi, “hüquqi şəxslər cinayət törədə bilməzlər” (*societas delinquere non potest*) maksimasının yavaş-yavaş sıradan çıxması ilə nəticələnmiş [25, s. 927-945], korporativ strukturların mürəkkəbliyi və cinayət əməllərinin kollektiv şəkildə həyata keçirilməsi hüquqi şəxslərin də cinayət hüququnun subyektini kimi tanınmasını zəruri etmişdir.

Azərbaycan Respublikası da bu global tendensiyaları nəzərə alaraq, 2012-ci ildə Cinayət Məcəlləsinə (bundan sonra CM) əlavə edilmiş “Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq olunan cinayət-hüquqi tədbirlər” fəslinin [4] tamamlayıcı elementi kimi 2016-cı ildə CPM-ə “Hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat” adlanan LVI-I fəslini, [6] həmçinin CPM-in bir sıra digər maddələrinə hüquqi şəxslərlə bağlı cinayət mühakimə icraatının aparılmasını tənziqləyən müddəalar daxil etmişdir. 2018-ci ilin 12 oktyabr tarixində qəbul olunan Qanunla Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinə “Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq edilən cinayət-hüquqi tədbirlərin icrasının xüsusiyyətləri” adlı XXIII fəsil əlavə edildikdən sonra [14], Azərbaycan Respublikasının CM və CPM-nin müvafiq fəsləri qüvvəyə minib. Beləliklə, hüquqi şəxslərin öz xeyrinə və ya mənafeyinə fiziki şəxslər tərəfindən törədilən cinayət əməllərinə görə məsuliyyətə cəlb olunması mümkün olmuş, həmçinin bu CPM-in

8.0.6-cı maddəsinə əsasən, cinayət mühakimə icraatının vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Bununla da, korporativ sferada törədilmiş hüquqpozmaların daha effektiv və ədalətli şəkildə həlli üçün hüquqi baza yaradılmışdır.

Beləliklə əgər bu vaxta qədər hüquqi şəxslər cinayət mühakimə icraatında yalnız, zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı, təşkilati zəmin və törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumat verən tərəf kimi iştirak edirdisə, artıq bu əlavə və dəyişikliklərlə hüquqi şəxslər cinayət məsuliyyətinin subyektivi qismində cinayət prosesinə cəlb oluna bilərdi.

Qeyd edək ki, 2000-ci il CPM-də mülki iddiaçı qismində tanına biləcək şəxslər qismində hüquqi şəxs qeyd edilsə də, (...cinayət mühakimə icraatı qaydasında ödənilməsi barədə cinayət işinin icraatı zamanı iddia vermiş fiziki və ya hüquqi şəxs), mülki cavabdehlə bağlı məsələləri tənzimləyən AR CPM-in 93-cü maddəsində bu günə qədər, onun hüquqi şəxs olması ilə bağlı heç bir tənzimlənmə nəzərdə tutulmayıb. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiya Federasiyasının 2001-ci il tarixli CPM-nin 54-cü maddəsində mülki cavabdehin hüquqi şəxs ola biləcəyi açıq formada əks olunub. Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq cinayət nəticəsində dəymiş ziyana görə məsuliyyət daşıyan fiziki və ya hüquqi şəxs mülki cavabdeh qismində cəlb edilə bilər [7].

Cinayət mühakimə icraatında mülki cavabdehin iştirakı zərərçəkmiş şəxsin mənafeyinin qorunması və vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan qanunvericiliyində, AR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CPM) 93-cü maddəsində mülki cavabdehə dair tənzimləmələr mövcud olsa da, hüquqi şəxslərin mülki cavabdeh kimi tanınması açıq şəkildə əks olunmayıb. Lakin Mülki Məcəllənin müvafiq maddələrinə əsasən, hüquqi şəxslər müəyyən hallarda, məsələn, işçilərinin vəzifə funksiyalarını yerinə yetirərkən vurduğu ziyana görə, təqsirdən asılı olmayaraq maddi məsuliyyət daşıyırlar. Beləliklə, hüquqi şəxsin mülki cavabdeh kimi tanınması üçün onun təqsirli olması tələb edilmir; əsas olan onun qanunla müəyyən edilmiş qaydada ziyana görə məsuliyyət daşmasıdır.

2012-ci ildə Cinayət Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərlə hüquqi şəxslər cinayət məsuliyyətinin subyektivi kimi tanındığı üçün onların mülki cavabdeh qismində çıxış etməsi də qanunauyğun və məqsədəuyğundur. Bu, hüquqi müəyyənliyin təmin edilməsi və cinayət mühakimə icraatının effektivliyinin artırılması üçün vacibdir. Ona görə də təklif edirik ki, CPM-in 93-cü maddəsinə hüquqi şəxslərin də mülki cavabdeh ola biləcəyini açıq şəkildə göstərən müddəə əlavə edilsin. Bu dəyişiklik, hüquqi şəxslərin cinayət prosesindəki rolunu və zərərçəkmiş şəxslərin hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsini təmin edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əlavə edilmiş LVI-I fəsil, hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bu fəsil, hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın xüsusiyyətlərini əhatə etməklə, onların cinayət prosesində iştirakının hüquqi

əsaslarını daha da möhkəmləndirdi. Bu mərhələdə hüquqi şəxsə qarşı icraatın başlanması, məhdudiyyətlər, hüquqi şəxsin nümayəndəsinin və müdafiəçisinin iştirakı, cinayət-hüquqi tədbirlərin təmin edilməsi və məhkəmə baxışının xüsusiyyətləri kimi mühüm məsələlər tənzimləndi.

İlk növbədə, hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın başlanması ciddi məhdudiyyətlər daxilində mümkündür. Hüquqi şəxslərin iqtisadiyyatda oynadığı mühüm rolu nəzərə alaraq, onların əsassız cinayət təqibinə məruz qalmasının qarşısını almaq vacibdir, çünki bu, onların təsərrüfat fəaliyyətinə zərər verə və iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də, icraatın başlanması səlahiyyəti yalnız ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora aiddir. Müstəntiq, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 99-4.1.1–99-4.1.4-cü maddələrində nəzərdə tutulan fiziki şəxslərin hüquqi şəxsin xeyrinə və ya maraqlarının qorunması üçün cinayət törətdikləri barədə sübutlar əldə etdikdə, prokurora əsaslandırılmış vəsatət təqdim edir. Prokuror bu vəsatətlə razılaşdıqda, hüquqi şəxs barəsində icraat başlanır. Müstəntiqin müstəqil olaraq bu icraatı başlatma səlahiyyəti yoxdur ki, bu da qərarların obyektiv meyarlar əsasında qəbul edilməsini təmin etməyə və mümkün korrupsiya hallarının qarşısını almağa yönəlmişdir.

Hüquqi şəxsin prosessual müdafiə imkanlarının təmin edilməsi qanunla qorunur. İcraatın başlanması barədə qərarın surətini aldıqdan sonra hüquqi şəxs 24 saat ərzində nümayəndəsini təyin etməli və cinayət təqibi orqanına məlumat verməlidir [9]. Əgər bu müddət ərzində nümayəndə təyin edilməzsə, müstəntiq hüquqi şəxsin təsisçisi, rəhbəri və ya digər vəzifəli şəxslərdən birini nümayəndə kimi tanıyır. AR CPM-in 487-2.6 maddəsinə əsasən, hüquqi şəxs nümayəndəsi təyin edilmədiyi təqdirdə, müstəntiq tərəfindən hüquqi şəxsin təsisçisi, rəhbəri və ya digər vəzifəli şəxslərdən biri nümayəndə kimi təyin edilir. Bu yanaşma, nümayəndələrin təyin olunmasında aydın və konkret kriteriyaların olmaması səbəbindən potensial maraq toqquşmalarına və nümayəndənin obyektivliyinin zəifləməsinə səbəb olur. 487-3.2-ci maddə isə hüquqi şəxsin maraqlarını yalnız bir nümayəndə ilə təmsil etməyə imkan verir, lakin bu nümayəndənin keyfiyyəti və təmsilçiliyi barədə heç bir konkret meyar müəyyən edilmir. Əlavə olaraq, nümayəndələrin təyin edilməsində məhkəmə təsdiqi tələb olunmadığı üçün prosesdə şəffaflıq və ədalətlik prinsipləri zəifləyə bilər.

Məhkəmə baxışı zamanı hüquqi şəxsin nümayəndəsi və müdafiəçisi iştirak etməlidir. Əgər nümayəndə üzrsüz səbəbdən məhkəmə iclasına gəlməzsə, məhkəmə baxışı təxirə salınır və məhkəmə iclası başqa vaxta keçirilir. Hüquqi şəxsin nümayəndəsinin məhkəmə iclasına təkrarən üzrsüz səbəbdən gəlməməsi məhkəmə baxışının onun iştirakı olmadan davam etdirilməsinə mane olmur, lakin bu halda müdafiəçinin iştirakı məcburidir. Bu tənzimləmə, hüquqi şəxsin maraqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədi daşıyır. Ancaq qanunvericilik, hüquqi şəxsin nümayəndəsinin məhkəmə iclasına təkrarən üzrsüz səbəbdən gəlmədiyi və hüquqi şəxsin müdafiəçiyə malik olmadığı

hallarda məhkəmənin hansı mövqedən çıxış etməli olduğunu dəqiq müəyyən etmir. Bu baxımdan, məhkəmənin belə hallarda müdafiəçinin iştirakını öz qərarı əsasında (müvafiq hallarda dövlət hesabına) təyin etmək hüququnun qanunvericiliyə daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı [1].

Təminedicilə tədbirlər kimi hüquqi şəxsin əmlakı üzərinə həbs və yenidən təşkilin və ya ləğvinin qadağan edilməsi nəzərdə tutulur. Bu tədbirlər əsasən məhkəmə qərarı ilə tətbiq edilir, xüsusi zərurət olduqda müstəntiq məhkəmə qərarı olmadan da əmlakla həbs qoya bilər. Əmlakın yalnız ayrılma ilə hissəsinin həbs edilməsi hüquqi şəxsin təsərrüfat fəaliyyətinə ən az müdaxilə etmək məqsədi daşıyır

Müstəntiq, toplanmış sübutları hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üçün kifayət hesab etdikdə, ittiham aktını tərtib edir və iş məhkəməyə göndərilir. Yetərli sübut olmadıqda, yaxud tədbirlərin tətbiqini zəruri edən hallar təsdiq olunmadıqda və ya onları istisna edən hallar aşkarlandıqda icraat xitam edilir. Bəzi hallarda fiziki şəxs barəsində iş xitam olunsun da, hüquqi şəxs barəsində yetərli sübut olduqda icraat davam etdirilə bilər [1].

Hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiqi üzrə icraat bəzi hallarda xitam edilir. Belə ki, əgər fiziki şəxs barəsində cinayət işi Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 39.1.1–39.1.3, 39.1.6–39.1.8 və ya 39.2-ci maddələrinə əsasən xitam edilərsə, yaxud hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiqini tələb edən hallar təsdiqini tapmazsa və ya bu tədbirlərin tətbiq edilməsini istisna edən hallar müəyyən olunarsa, icraat dayandırılır. Bu halda, icraatın xitamına dair qərar qəbul edilir, cinayət prosesinin iştirakçılarında göndərilir və onların şikayətvermə hüququ izah olunur. Lakin bəzi hallarda fiziki şəxs barəsində iş xitam olunsun belə, əgər toplanmış sübutlar hüquqi şəxsə tədbirlərin tətbiqi üçün kifayətlidirsə, icraat davam etdirilə bilər.

Mövcud qanunvericilikdə problemlə məqam ondan ibarətdir ki, AR CPM-in 487-6.3-cü maddəsinə əsasən, hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiqi üzrə icraatın xitamına gətirib çıxaran hallara CPM-in 487-2.2-ci maddəsinə uyğun olan, yəni fiziki şəxs barəsində cinayət işinin CPM-in 39.1.1–39.1.3, 39.1.6–39.1.8 və ya 39.2-ci maddələrinə əsasən xitam edilməsi də daxildir. CPM-in 39.3-cü maddəsinə görə, 39.1.1, 39.1.2 və 39.2-ci maddələrə uyğun olaraq cinayət təqibi bəraətverici əsaslarla xitam edilmiş sayılır. Belə hallarda fiziki şəxslərin qanunsuz təqib nəticəsində dəyən ziyanın ödənilməsi barədə hüquqi imkanlar "Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında" Qanunla təmin edilir. Lakin bu qanun yalnız fiziki şəxsləri əhatə etdiyindən, hüquqi şəxslər bəraət aldıqda belə, dəyən ziyanın ödənilməsi üçün qanuni təminat tapa bilmirlər. Mövcud vəziyyət CPM-in 487-6.3.1 və 56.0.2-ci maddələrində fiziki şəxslərin hüquqlarının qorunmasına şərait yaratsa da, hüquqi şəxslər üçün oxşar imkanlar nəzərdə tutulmur.

Bu problemi aradan qaldırmaq üçün qanunvericiliyə hüquqi şəxslərin də qanunsuz hərəkətlərdən irəli gələn ziyanın ödənilməsi hüququnun açıq şəkildə təsbit olunacağı dəyişikliklərin edilməsi vacibdir. Bu məqsədlə, CPM-in müvafiq maddələrinə (məsələn, maddə 56.0 və digər əlaqəli müddəalara) əlavə və düzəlişlərin edilməsi zəruridir. Bu dəyişikliklər hüquqi şəxslərin də bəraət aldıqda zərərin ödənilməsi hüququnu təmin edərək qanunvericiliyin ədalətliyini və effektivliyini artıracaqdır.

Həmçinin mövcud cinayət prosessual qanunvericilikdə əsas problemlərdən biri də 2016-cı il dəyişikliklərindən sonra digər əlaqəli normativ aktlarda zəruri düzəlişlərin edilməməsidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının “Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında” Qanununda cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq olunan hüquqi şəxslərin nümayəndələrinin dövlət müdafiəsi nəzərdə tutulmur. Bu, hüquqi şəxslərin nümayəndələrinin cinayət prosesi gedişində təzyiq və təhdidlərə məruz qalması riskini artırır. Hazırkı qanun yalnız vəkillər və qanuni nümayəndələri ehtiva etməklə, “nümayəndə” anlayışına birbaşa istinad etmir. Halbuki CPM-in 487-3.3-cü maddəsinə əsasən, hüquqi şəxsin nümayəndəsi təqsirləndirilən şəxslə eyni prosessual statusa malikdir. Buna baxmayaraq, dövlət müdafiəsi hüququ Cinayət-Prosessual Məcəlləsində deyil, başqa bir normativ aktla tənzimləndiyindən “Bu məcəllə ilə” ifadəsinə əsaslanan hazırkı çərçivə nümayəndənin qorunmasına hüquqi zəmin yarada bilmir.

Bu problemi həll etmək üçün “Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsinə dəyişiklik edərək, cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq olunan hüquqi şəxslərin nümayəndələrinin də dövlət müdafiəsi altına alınması məqsədəuyğundur. Beləliklə, CPM-ə 7.0.31-1-ci maddə ilə əlavə edilən “barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsin nümayəndəsi” anlayışı müvafiq qanuna daxil ediləcək və bununla da nümayəndələrin cinayət prosesində hüquqlarının müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına nail olunacaqdır.

Beləliklə, 2000-ci ildən 2016-cı ilə qədər olan dövrdə hüquqi şəxslərin cinayət prosesində hüquqi statusunun inkişafında əhəmiyyətli addımlar atılmış, lakin bəzi problemlər qalmaqda idi. 2016-cı ildə LVI-I fəsilin əlavə edilməsi ilə hüquqi şəxslərin cinayət prosesində məsuliyyətinin və onlara qarşı tətbiq olunan cinayət-hüquqi tədbirlərin təmin edilməsinin prosedur əsasları daha da dəqiqləşdirildi. Buna baxmayaraq, hüquqi şəxslərin hüquqlarının və müdafiə imkanlarının tam təmin edilməsi üçün əlavə islahatlara ehtiyac duyulur. Hüquqi şəxslərin cinayət prosesində tamhüquqlu, müstəqil subyektlər kimi iştirak etməsi üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və hüquq sahələrinin uyğunlaşdırılması vacibdir. Əvvəlki və müasir qanunvericiliyin, məhkəmə təcrübəsinin, digər ölkələrin qanunvericiliyinin, hüquqi şəxsin hüquqi statusu ilə bağlı doktrinal

mənbələrin təhlili, hüquqi şəxsin cinayət prosesində iştirak problemlərinin gələcək müqayisəli-hüquqi tədqiqi üçün əsas yaradır.

IV. Nəticə

Aparılmış araşdırma Azərbaycan cinayət mühakimə icraatında hüquqi şəxslərin iştirakının müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçdiyini, bu müddət ərzində onların prosessual statusunun tədricən aydınlaşdığını ortaya qoydu. İlk dövrlərdə (1923–1960) hüquqi şəxslər formaca prosedə yer alsada, onların müstəqil subyekt kimi qəbul olunmaması cinayət mühakimə icraatındakı rolunun real məhdudluğuna gətirib çıxarmışdır. 1961–1990-cı illər ərzində mülki hüquq doktrinasının inkişafı ilə hüquqi şəxslərin statusunun möhkəmləndirilməsinə zəmin yaransa da, onların cinayət prosesində zərərçəkmiş, mülki iddiaçı və mülki cavabdeh kimi tamhüquqlu fəaliyyət göstərməsi hələ də mümkün deyildi.

Müstəqillik dövründə, xüsusilə 2000-ci ildə qəbul edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllə və sonrakı dövrlərdə aparılan islahatlar (xüsusən 2016-cı ildə LVI-I fəslin əlavə edilməsi) hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında nəinki passiv iştirakçı, hətta cinayət-hüquqi tədbirlərin subyektini kimi çıxış etməsinə şərait yaratdı. Bu addım beynəlxalq təcrübəyə və müasir cinayətçilik tendensiyalarına uyğunlaşmanı, korporativ subyektlərin məsuliyyət prinsipinin hüquqi mexanizmlərlə təmin edilməsini mümkün etdi.

Lakin bu nailiyyətlərə baxmayaraq, hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş, mülki iddiaçı və mülki cavabdeh kimi statuslarının daha aydın hüquqi çərçivəyə salınması, “mənəvi zərər” əvəzinə “işgüzar nüfuz” kateqoriyasının dəqiq definisiyası, bəraət aldığı halda hüquqi şəxsə dəyən ziyanın ödənilməsi mexanizminin yaradılması, nümayəndələrin səlahiyyət və müdafiə imkanlarının genişləndirilməsi kimi məsələlərdə əlavə islahatlara ehtiyac hiss olunur.

Təvsiyələr:

1. Qanunvericiliyin dəqiqləşdirilməsi:

- Cinayət-Prosessual Məcəlləyə hüquqi şəxslərin mülki cavabdeh kimi tanınmasını açıq şəkildə təsbit edən əlavə və dəyişikliklərin edilməsi.

- Hüquqi şəxsin “mənəvi zərər”dən çox “işgüzar nüfuzda vurulan zərər” anlayışı çərçivəsində zərərçəkmiş qismində tanınmasına dair müddələrin işlənilməsi.

- Bəraət hallarında hüquqi şəxslərin dəyən ziyanın ödənilməsi hüququnun qanunda öz əksini tapması.

2. Prosesual təminatlar:

- Hüquqi şəxsin nümayəndəsi təyin olunarkən şəffaf meyarların müəyyənləşdirilməsi və həmin nümayəndələr üçün dövlət müdafiəsi mexanizminin qanunvericilikdə dəqiqləşdirilməsi.

- Nümayəndənin məhkəmə iclaslarında iştirak etmədiyi hallarda müdafiəçinin təyin olunmasına dair aydın prosessual qaydaların təsbit edilməsi.

3. *Normativ uyğunlaşdırma və əlaqələndirmə:*

- “Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında” Qanuna hüquqi şəxsin nümayəndəsinin də dövlət müdafiəsi altına alınmasını təmin edən dəyişikliklərin edilməsi.

- Mülki, Cinayət və Cinayət-Prosessual məcəllələr arasında hüquqi şəxslərin məsuliyyəti və hüquqlarının müdafiəsinə dair normaların uzlaşdırılması.

Nəticə etibarilə, bu istiqamətdə aparılacaq islahatlar hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatındakı rolunu daha səmərəli, şəffaf və ədalətli edəcək, hüquq mühitinin inkişafına, iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərin qanuni maraqlarının müdafiəsinə və ümumiyyətlə hüquqi ədalətin bərqərar olmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Anti-Corruption General Directorate under the Prosecutor General's Office. Criminal Liability of Legal Entities: Methodological Guide. Baku, 2020 (in Azerbaijani / *Baş Prokurorluq yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi. Hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti: Metodik vəsait. Bakı, 2020*).
2. Bratus S.N. Legal entities in Soviet civil law: Concept, types, state legal entities (Scholarly works; Issue XII / All-Union Institute of Legal Sciences of the Ministry of Justice of the USSR). Moscow: Legal Publishing House of the Ministry of Justice of the USSR, 1947 (in Russian / *Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве: Понятие, виды, государственные юридические лица (Ученые труды; Выпуск XII / Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции СССР). Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947*).
3. Collection of resolutions of the Plenums of the Supreme Courts of the USSR and the RSFSR on criminal cases. Moscow, 1999 (in Russian / *Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР по уголовным делам. Москва, 1999*).
4. Criminal Procedure Code of the Azerbaijan SSR: Including all amendments and additions up to September 1, 1944. *Ed H.Majnunbeyov.* Baku: Azernashr (in Azerbaijani / *Azərbaycan SSR cinayət üsuli-mühakimə məcəlləsi: 1944-cü il sentyabrın 1-nədək olan bütünlə və dəyişikliklər daxil edilmişdir (H. Məcnunbəyov, Red.). Bakı: Azərnəşr*).
5. Criminal Procedure Code of the Azerbaijan SSR, 1960 (in Azerbaijani / *Azərbaycan SSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, 1960*).

6. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, 2000 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, 2000*).
7. Criminal Procedure Code of the Russian Federation of 18.12.2001 No. 174-FZ, 2001 (in Russian / *Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 № 174-ФЗ, 2001*).
8. Dubrivny V.A. Victim during preliminary investigation. Saratov, 1966 (in Russian / *Дубриный В.А. Потерпевший на предварительном следствии. Саратов, 1966*).
9. Griбанov V.P. Legal entities. Moscow, 1961 (in Russian / *Грибанов В.П. Юридические лица. Москва, 1961*).
10. Gulyaev A.P., Tulenkov P.P., & Uskov V.M. Provision of compensation for material damage by the investigator. Moscow, 1963 (in Russian / *Гуляев А.П., Туленков П.П., & Усков В.М. Обеспечение следователем возмещения материального ущерба. Москва, 1963*).
11. Jafarguliyev M. Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan: Textbook for Law Faculties of Universities. Qanun, 2008 (in Azerbaijani / *Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi: Ali məktəblərin hüquq fakültələri üçün Dərslik. Qanun, 2008*).
12. Kokorev L.D., & Pobegaylo G.D. Lawyer representative of the victim in the Soviet criminal process. Voronezh, 1965 (in Russian / *Кокорев Л.Д., & Побегайло Г.Д. Адвокат представитель потерпевшего в советском уголовном процессе. Воронеж, 1965*).
13. Law of the Republic of Azerbaijan on Amendments to the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, No. 314-IVQD, March 7, 2012 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 314-IVQD, 7 mart 2012*).
14. Law of the Republic of Azerbaijan on Amendments to the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, No. 436-VQD, November 29, 2016 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 436-VQD, 29 noyabr 2016*).
15. Laws of the Azerbaijan SSR. (2013). Civil Code of the Azerbaijan SSR (1923); Civil Code of the Azerbaijan SSR (1964). Ed B.J.Karimli. Baku: Huquq Yayin Evi (in Azerbaijani / *Azərbaycan SSR-in Qanunları. (2013). Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi (1923-cü il); Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsi (1964-cü il) (B. C. Kərimli, tərt.). Bakı: Hüquq Yayın Evi*).

16. Nikiforov A.S. Legal entity as a subject of crime and criminal liability. Moscow, 2002 (in Russian / *Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. Москва, 2002*).
17. On some issues that arose during the consideration by the courts of cases on the protection of the honor and dignity of citizens, as well as the business reputation of legal entities: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation of August 18, 1992, No. 11. Bulletin of the Supreme Court of the Russian Federation, (11), 7 (in Russian / *О некоторых вопросах, возникших при рассмотрении судами дел о защите чести и достоинства граждан, а также деловой репутации юридических лиц: Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 18 августа 1992 г. № 11. Бюллетень Верховного Суда Российской Федерации, (11), 7*).
18. Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan on the practice of applying legislation on compensation for moral damage by courts, No. 7, November 3, 2008 (in Azerbaijani / *Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarı, № 7, 3 noyabr 2008*).
19. Resolution of the Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan on Postponing the Entry into Force of Certain Articles of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, No. 60-XII, February 9, 1991 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin bəzi maddələrinin qüvvəyə minməsinə təxirə salmaq haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Qərarı, № 60-XII, 9 fevral 1991*).
20. Savitsky V.M., & Poteruzha I.I. Victim in Soviet Criminal Procedure. Moscow, 1963 (in Russian / *Савицкий В.М., & Потеружа И.И. Потерпевший в советском уголовном процессе. Москва, 1963*).
21. Sharshembiev A.O. Participation of Legal Entities in Criminal Proceedings of the Kyrgyz Republic and Russian Federation, 2013 (in Russian / *Шаршембиев А.О. Участие юридических лиц в уголовном судопроизводстве Кыргызской Республики и Российской Федерации, 2013*).
22. Smanov K.D. Procedural status of suspect, victim, accused in Soviet criminal proceedings: Textbook. Frunze, 1971 (in Russian / *Сманов К.Д. Процессуальное положение подозреваемого, потерпевшего, обвиняемого в советском уголовном процессе: Учебное пособие. Фрунзе, 1971*).

23. Strogovich M.S. Course of Soviet criminal procedure (Vol. 1). Moscow, 1968 (in Russian / Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса (Т. 1). Москва, 1968).
24. Victim of Crime: Collection of Scientific Papers. Ed Dagel P.S. Vladivostok, 1974 (in Russian / Потерпевший от преступления: Сборник научных трудов. Дагель, П. С. (Ред.). Владивосток, 1974).
25. Weigend T. Societas delinquere non potest? A German perspective. *Journal of International Criminal Justice*, 2008, 6(5), 927–945
26. Yurchenko V.E. Guarantees of the rights of the victim in judicial proceedings. Tomsk, 1977 (in Russian / Юрченко В.Е. Гарантии прав потерпевшего в судебном разбирательстве. Томск, 1977).

**Analysis of the stages of formation of participation
of legal entities in the criminal proceedings of Azerbaijan**

ILHAMA MAMMADZADA*

Abstract

This article explores the historical evolution of legal entities' participation in Azerbaijan's criminal proceedings, distinguishing five key developmental stages. During 1923–1960, legal entities were first referenced, yet their role remained limited, and they were not considered independent subjects of criminal liability. Between 1961 and 1990, their procedural status incrementally improved, though they still lacked recognition as fully accountable parties. Following independence in 1991 and the shift to a market economy (1991–2000), the significance of legal entities grew, despite ongoing challenges in their legal integration. From 2000 to 2016, new Criminal Procedure Codes clarified the procedural roles of legal entities, but unresolved issues persisted concerning their legal protection. The introduction of Chapter LVI-I in 2016 marked a crucial turning point by officially recognizing legal entities as subjects of criminal liability, thereby enhancing the system's effectiveness. However, the article emphasizes that further reforms are essential to fully guarantee their rights and obligations within the criminal process.

Keywords: criminal procedural role of a legal entity, legal entity in the Azerbaijani criminal process, legal entity in the criminal process, injured party, civil plaintiff, civil defendant.

**Анализ этапов формирования участия
юридических лиц в уголовном процессе Азербайджана**

ИЛЬХАМА МАМЕДЗАДЕ**

Резюме

Статья исследует исторические этапы становления участия юридических лиц в уголовном процессе Азербайджана, выделяя пять ключевых периодов. В 1923–1960 гг. юридические лица впервые упоминались в уголовном процессе, но их участие оставалось ограниченным и не предусматривало самостоятельной уголовной ответственности. В

---

* PhD candidate / Baku State University / email: ilhama.19@mail.ru

** Диссертант / Бакинский Государственный Университет / email: ilhama.19@mail.ru

1961–1990 гг. статус юридических лиц постепенно укреплялся, хотя они по-прежнему не признавались полноценными субъектами уголовной ответственности. После обретения независимости в 1991 г. и перехода к рыночной экономике (1991–2000 гг.) их роль существенно возросла, однако сохранялись определенные затруднения в правовом регулировании. В 2000–2016 гг. новые уголовно-процессуальные кодексы прояснили процессуальные функции юридических лиц, но проблемы в обеспечении их прав оставались актуальными. Введение в 2016 г. главы LVI-I открыло путь к признанию юридических лиц субъектами уголовной ответственности, усиливая эффективность правовой системы. Тем не менее, автор подчеркивает необходимость дальнейших реформ, направленных на полное обеспечение прав и обязанностей юридических лиц в уголовном процессе.

Ключевые слова: *уголовно-процессуальная роль юридического лица, юридическое лицо в уголовном процессе Азербайджана, юридическое лицо в уголовном процессе, потерпевший, гражданский истец, гражданский ответчик.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 06.07.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

MÜLKİ HÜQUQ

SATIN ALMAQDA ÜSTÜNLÜK HÜQUQUNDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN QARŞISINI ALMAQ MƏQSƏDİLƏ SİMULYASİYAYA YOL VERİLMƏSİ

HÜSEYN İRZAYEV*

Annotasiya

Məqalədə mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasının bir halı olan satın almaqda üstünlük hüququ məsələsinə toxunulmuş, onun yaranma əsasları fərqləndirilmiş, mülkiyyət hüququnu hansı şəkildə məhdudlaşdırdığı göstərilmişdir. Qanuna əsasən yaranmış satın almaqda üstünlük hüququ məsələsinə xüsusi diqqət yetirilərək, həmin hüququn istifadə edilməsinin qarşısının alınması məqsədilə simulyasiyaya yol verilməsi halları araşdırılmışdır. Bu zaman simulyasiya anlayışının mahiyyətinə nəzər salınmış, onun növləri göstərilmiş və Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində tutduğu yer müəyyən edilmişdir. Məqalədə hazırkı məsələ ilə bağlı simulyasiyanın təzahür edə biləcəyi praktiki vəziyyətlər sadalanmış, hər bir hala uyğun olaraq satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxsin bu hüququndan istifadə edə bilməsi ilə bağlı suala cavab verilmişdir. Yekun olaraq isə müəllif tərəfindən satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxsin simulyasiya nəticəsində bu hüququndan məhrum olması halında hansı tələblə çıxış edə biləcəyi məsələsi müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: mülkiyyət, alqı-satqı, bağışlama, simulyasiya, satın almaqda üstünlük hüququ, əqd, paylı mülkiyyət, alıcı, qiymət.

I. Giriş

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə görə, hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır. Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz [14].

Ayrılmaz və bölünməz əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarından biri kimi mülkiyyət hüququna verilən təminat da mülki hüquq münasibətləri iştirakçılarna onu hüquqi bərabərlik, mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsiplərinə uyğun əmlak müstəqilliyi, iradə azadlığı şəraitində həyata keçirmək imkanının yaradılmasını, pozulduğu təqdirdə isə məhkəmədə müdafiəsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, belə müdafiə yalnız mülkiyyətçi ilə məhdudlaşmayaraq mülki dövriyyənin digər iştirakçılarının əmlakla bağlı qanuni əsaslarla mövcud hüquqlarının da (mübahisəli əmlakın sahibləri, istifadəçiləri) öz təsir dairəsilə əhatələndiyini ehtiva edir [1].

Mülkiyyət hüququnun məzmunu Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin müddəaları nəzərə alınmaqla başa düşülməlidir. Vətəndaş cəmiyyətinin mühüm institutu olan mülkiyyət iqtisadiyyatın inkişafının əsasını təşkil edən ən vacib amillərdən biridir. Buna görə də mülkiyyət Əsas Qanunun 13-cü maddəsi ilə

---

* Doktorant / Bakı Dövlət Universiteti / email: irzayev1777@mail.ru

toxunulmaz elan olunaraq dövlət tərəfindən qorunur. Mülkiyyət hüququ isə cəmiyyətdəki hər bir fərdin azadlığının əsası kimi çıxış edir, şəxsiyyətin inkişafı üçün zəruri şərtidir [2].

Bununla belə, qeyd olunan hüququn əhəmiyyətinə baxmayaraq, o mütləq deyil və məhdudlaşdırıla bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiyada mülkiyyət hüququ təsbit edilməklə yanaşı, onun ümumi və xüsusi məhdudlaşdırılmasının hədləri də müəyyən olunmuşdur. Qanunvericiliyin təhlili zamanı da müəyyən olunur ki, mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasına yol verilir, lakin bu məhdudlaşdırma müəyyən hədlər çərçivəsində olur.

Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə bu cür məhdudlaşdırma mülkiyyətinin özü tərəfindən (müqavilə əsasında) və ya qanuna əsasən qoyula bilər. Məsələn, mülkiyyətçi öz əmlakını üçüncü şəxsə özgəninkiləşdirmək səlahiyyətini müqavilə əsasında bir şəxsə satın almaqda üstünlük hüququ müəyyən etməklə, məhdudlaşdırıla bilər və mülkiyyətçi həmin əmlakı özgəninkiləşdirərkən artıq onu istədiyi üçüncü şəxsə deyil, ilkin olaraq məhz üstünlük hüququ verdiyi şəxsə özgəninkiləşdirmək öhdəliyi daşıyacaqdır [12, s. 211]. Bu cür üstünlük hüququ qanuna əsasən də müəyyən oluna bilər.

Təhlil olunan mövzunun daha yaxşı izah olunması üçün əvvəlcə mülki hüquqda satın almaqda üstünlük hüququ və simulyasiya anlayışlarına nəzər yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Simulyasiya halının mövcudluğunu müəyyən edə bilmək baxımından bütün növ əmlakların satın alınmasında üstünlük hüququndan deyil, daşınmaz əmlakların (eyni statusda olan reyestrədə qeydə alınması tələb olunan daşınar əmlakların) satın alınmasında üstünlük hüququ araşdırılmaqla, onlara məzmununda təkrarlara yol verməmək məqsədilə birlikdə daşınmaz əmlak deyiləcəkdir.

II. Mülki hüquqda satın almaqda üstünlük hüququ

Satın almaqda üstünlük hüququ daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisinin öz əmlakını üçüncü bir şəxsə satması və ya ona bərabər bir əqd bağlaması halında, satın almaqda üstünlük hüququ sahibinə tələbinə əsasən həmin əmlakın alıcısı ola bilmə səlahiyyətini verən formalaşdırıcı bir haqdır [17, s. 75]. Satın almaqda üstünlük hüququ formalaşdırıcı haq olduğundan həmin haqqın istifadə edilməsi üçün hüquq sahibinin birtərəfli iradə ifadəsi kifayətdir [9, s. 608].

Satın almaqda üstünlük hüququ Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 659.1-ci maddəsindən də göründüyü kimi, qanuna görə və ya müqavilə əsasında əmələ gələ bilər.

Satın almaqda üstünlük hüququ müqavilə əsasında əmələ gəlsə, bu hüququn dövlət qeydiyyatına alınması zəruridir. Belə ki, Mülki Məcəllənin 139.1-ci maddəsinin tələbinə əsasən, mülkiyyət hüququ və daşınmaz əmlaka digər hüquqlar, bu hüquqların məhdudlaşdırılması, əmələ gəlməsi, başqasına keçməsi və xitamı dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Mülkiyyət hüququ, istifadə

hüququ, ipoteka, servitutlar, habelə daşınmaz əmlaka digər hüquqlar bu Məcəllədə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda qeydə alınmalıdır [13].

Müqavilə əsasında əmələ gələn satın almaqda üstünlük hüququ dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra həmin hüquq istifadə edilənədək əmlak mülkiyyətçisinin həmin əmlak üzərində sərəncam vermək imkanı aradan qalxmır. Məsələn, o, daşınmaz əmlak üzərində məhdud əşya hüquqları təsis edə bilər.

Qanuna əsasən əmələ gələn satın almaqda üstünlük hüququ ümumi paylı mülkiyyətdə olan bir əmlakın payçılarında birinin payını üçüncü şəxsə satması halında digər payçılara eyni şərtlərlə bu payın alıcısı ola bilmə imkanını verən formalaşdırıcı bir haqdır [9, s. 633].

Qanuna əsasən əmələ gələn satın almaqda üstünlük hüququ şəxsə deyil, paya bağlı olan bir haqdır. Belə ki, kim ümumi paylı mülkiyyətin payçısıdırsa, o da bu hüquqa sahibdir. Bu hüquqdan istifadə edildikdə payçı öz payını həmin hüququnu istifadə edən digər payçıya keçirmə öhdəliyi daşıyır. Məhz bu səbəblə satın almaqda üstünlük hüququ mülkiyyət hüququnun dolayı yolla məhdudlaşdırılmasını ehtiva edir [3, s. 395]. Yəni, bu halda birbaşa məhdudlaşdırma mövcud olmur. Çünki satın almaqda üstünlük hüququ bir payçının payını satmasına və ya başqa şəkildə onu özgəninkiləşdirməsinə mane olmur. Sadəcə payçı olmayan bir üçüncü şəxslə bağlanmış alqı-satqı və ya iqtisadi olaraq ona bərabər olan başqa bir əqdə görə digər payçıların satın almaqda üstünlük hüququnu istifadə etmə imkanı yaranır. Bu hüquq istifadə edilmədikdə yenə də ortada bir məhdudlaşdırma mövcud olmur. Həmçinin, satın almaqda üstünlük hüququnun paylı mülkiyyətçinin mülkiyyət hüququnu dolayı yolla məhdudlaşdırması o baxımdan qəbul olunur ki, paylı mülkiyyətçi yenə də öz payını satmağa dair iradəsini həyata keçirə və payını istədiyi qiymətə sata bilər, lakin bu zaman həmin payı ala biləcək şəxslərin siyahısında qanuna əsasən digər payçılara bir öncəlik tanınır və bu yolla payın mülkiyyətçisi yalnız müqavilə kontragentinin seçimində nisbətən məhdudiyətlərlə üzləşir.

Əgər müqavilədən əmələ gələn üstünlük hüququ baxımından hər hansı bir satış və ya iqtisadi olaraq satışa bərabər bir əqdə satın almaqda üstünlük hüququnun istifadəsinə şərait yaradırsa, qanuna əsasən əmələ gələn satın almaqda üstünlük hüququ ancaq payçı olmayan üçüncü şəxsə satış və ya ona bənzər əqdlərdə istifadə olunur. Başqa sözlə, payın bir payçı tərəfindən o biri payçıya satılması halında digər payçılar satın almaqda üstünlük hüququ qazanmırlar.

Satın almaqda üstünlük hüququnun yaranma əsasları onun məqsədlərini də fərqləndirməyə imkan yaradır. Belə ki, müqaviləyə əsasən meydana gələn hüququn məqsədi daşınmaz əmlakı ilkin olaraq satın ala bilməkdirsə, qanuna əsasən yaranmış hüququn məqsədi payçılar arasına arzu olunmayan şəxslərin girməsinə mane olmaq və mümkün olduğu qədər payların bir əldə toplanılmasını təmin etməkdir [9, s. 636].

Müqaviləyə əsasən əmələ gələn satın almaqda üstünlük hüququ mülkiyyətçinin istəyinə uyğun olaraq tanındığından, həmin hüququn irəli

sürülməsinin qarşısını almaq məqsədilə simulyasiyadan, demək olar ki, istifadə olunmur. Lakin qanuna əsasən yaranan satın almaqda üstünlük hüququnun əmələ gəlmə əsası mülkiyyətçinin iradəsi deyil, qanun olduğuna görə, qanunla müəyyən edilmiş həmin hüququn istifadəsi imkanını aradan qaldırmaq üçün mülkiyyətçi simulyasiyaya da müraciət edə bilər.

Qanundan əmələ gələn satın almaqda üstünlük hüququnun istifadə edilə bilməsi üçün bir sıra şərtlərin mövcudluğu tələb olunur. Həmin şərtləri simulyasiyaya daha çox yol verilməsi səbəbindən paylı mülkiyyətlə əlaqədar olaraq izah etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Birincisi, bu hüququn istifadə edilməsi üçün ilk olaraq bir paylı mülkiyyət əlaqəsi mövcud olmalıdır. İkincisi, payçılardan birinin öz payının bir hissəsini və ya bütövlükdə satması və ya iqtisadi baxımdan satışa bərabər başqa bir əqdlə özgəninkiləşdirməsi zəruridir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu cür özgəninkiləşdirmə digər payçılara deyil, üçüncü şəxslərə edilməlidir. Sonuncu olaraq isə satın almaqda üstünlük hüququnun istifadə edilməsi üçün məhkəmədə iddia qaldırılmalıdır.

Paylı mülkiyyətçinin öz payını özgəninkiləşdirməsi yalnız o hallarda satın almaqda üstünlük hüququnun yaranmasına əsas verir ki, bu cür özgəninkiləşdirmə məcburi olmayan, istəyə bağlı (iradəyə uyğun) və əvəzli bir ötürmə əqdi ilə, xüsusilə də alqı-satqı müqaviləsi ilə reallaşsın [5, s. 1358]. Başqa sözlə, satın almaqda üstünlük hüququ heç də paylı mülkiyyətçinin payını özgəninkiləşdirdiyi hər bir əqdin bağlanması ilə istifadə olunma biləcək bir hüquq deyil.

Bu baxımdan qəti şəkildə demək mümkündür ki, paylı mülkiyyətçi öz payını bağışlama yolu ilə, yəni əvəzsiz qaydada özgəninkiləşdirdikdə, digər payçıların satın almaqda üstünlük hüququndan istifadə etməsinə şərait yaranmır. Bununla yanaşı, Mülki Məcəllənin 218.5-ci maddəsinin tələbinə görə, satın almaqda üstünlük hüququ ilə bağlı həmin maddənin qaydaları pay dəyişmə müqaviləsinə əsasən özgəninkiləşdirildikdə də tətbiq edilir [13]. Lakin payın dəyişmə müqaviləsi ilə özgəninkiləşdirilməsi zamanı digər payçıların satın almaqda üstünlük hüququnun istifadəsinə şərait yaranması bir sıra müəlliflər tərəfindən qəbul olunmur [10, s. 217].

III. Simulyasiya

Mülki hüquqi əqdlərin etibarsızlığı üçün əsas kimi çıxış edən hallardan biri də əqdin simulyasiya yolu ilə bağlanmasıdır.

Simulyasiya dedikdə, tərəflərin bağladıkları əqdin heç bir hüquqi nəticə meydana gətirməməsi və ya görünüşdəki əqddən başqa bir əqdin hüquqi nəticələrini meydana gətirməsi barəsində razılaşması başa düşülür [8, s. 132].

Başqa bir anlayışa görə, simulyasiya tərəflərin üçüncü şəxsləri aldatmaq məqsədilə həqiqi iradələrinə uyğun olmayan və buna görə də aralarında hüquqi nəticə meydana gətirməyən bir görünüş yaratmaq barəsində razılaşmasıdır [6, s. 347].

Simulyasiya vasitəsilə tərəflər üçüncü şəxslərin təsəvvüründə əslində arzu etmədikləri bəyanları ilə meydana gələn əqd ilə görünməyi, lakin faktiki olaraq

bağladıkları əqdin ya heç bir nəticə meydana gətirməməsini və ya başqa bir əqdin hüquqi nəticələrini meydana gətirməməsini arzu edir və bu xüsusda razılaşırlar.

Simulyasiyanın əsas etibarilə iki növü fərqləndirilir: mütləq və nisbi simulyasiya. Mütləq simulyasiya halında görünüşdəki əqdin arxasında tərəflərin həqiqi iradələrini əks etdirən ayrıca gizli bir əqd mövcud olmur və görünüşdəki əqd də tərəflər arasında hər hansı bir hüquqi nəticə yaratmır. Nisbi simulyasiya zamanı isə görünüşdəki əqdin arxasında tərəflərin həqiqətən arzu etdiyi başqa bir əqd gizlədilmiş olur [4, s. 94-95].

Əqdin simulyasiyalı hesab olunması üçün üç tərkib elementinin mövcudluğu tələb olunur:

- 1) simulyasiya razılaşması;
- 2) üçüncü şəxsləri aldatma niyyəti;
- 3) görüntüdə bağlanan əqd.

Qeyd edilən 3 tərkib elementi simulyasiyanın mütləq və ya nisbi olmasından asılı olmayaraq, tələb olunur. Lakin nisbi simulyasiyanın mövcudluğu üçün əlavə olaraq daha bir tərkib elementinin də varlığı zəruridir. Həmin element isə gizli olaraq bağlanmış əqddir.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində birbaşa olaraq simulyasiya anlayışından istifadə olunmasa da, qanunvericilik simulyasiyanın mütləq və nisbi hallarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 340-cı maddəsində uydurma və yalan əqdlər və onların etibarsızlığı təsbit olunmuşdur. Belə demək mümkündür ki, mahiyyət etibarilə mütləq simulyasiya zamanı uydurma əqd, nisbi simulyasiya zamanı yalan əqd bağlanılır.

IV. Satın almaqda üstünlük hüququndan istifadə edilməsi zamanı simulyasiya və onun hüquqi nəticələri

Satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxsin bu hüququndan istifadə edə bilməsinə mane olmaq məqsədilə əksər hallarda nisbi simulyasiyaya əl atılır. Belə ki, bu zaman payını satmaq istəyən payçı üçüncü şəxslə görünüşdə bir bağışlama müqaviləsi bağlamaqla, əslində aralarında mövcud olan alqı-satqı müqaviləsini pərdələyir və bununla da hər hansı satışın həyata keçirilməsi görünmədiyinə görə digər payçıların satın almaqda üstünlük hüququndan istifadəsinə mane olur.

Satın almaqda üstünlük hüququndan istifadə zamanı nisbi simulyasiya hallarına keçməzdən əvvəl, mütləq simulyasiya halının mümkünlüyünə dair fikir bildirməyi zəruri hesab edirik.

Əksər hallarda, payçı öz payını müstəqil şəkildə üçüncü şəxsə sata bilmək üçün əqdin hüquqi mahiyyətində simulyasiyaya yol versə də, bəzən o, uydurma bir əqd vasitəsilə digər payçıları hərəkətə keçirmək niyyəti də daşıya bilər. Məsələn, payçı A üçüncü şəxs olan C ilə uydurma bir alqı-satqı müqaviləsi bağlayır və öz payının qiymətini əslində olduğundan daha yüksək məbləğdə göstərir. Lakin bu əqd uydurma olduğundan tərəflər arasında hər hansı bir

hüquqi nəticə meydana gətirməsə də, digər payçı B həmin əqdin uydurma olmasından xəbərsiz olmaqla, özünün satın almaqda üstünlük hüququndan istifadə etmək qərarına gəlsə, uydurma əqddə göstərilmiş məbləğdə pul ödəməklə A-nın payını əldə edəcəkdir. Alıcının hüquq və vəzifələri ona keçənədək üstünlük hüququ olan B həmin əqdin uydurma olmasını öyrənərsə, hüququndan istifadə etməkdən imtina edə bilər. Lakin o, hüququndan istifadə etdikdən sonra əslində A ilə C arasında bağlanmış əqdin uydurma olduğunu öyrənərsə, bu zaman B aldatma halına istinad edərək, əqdin aldadılma nəticəsində bağlandığını irəli sürüb onun etibarsız hesab edilməsini və ödəmiş olduğu pulun geri qaytarılmasını tələb edə bilər.

Tərəflərin görünüşdə paylı mülkiyyətdəki payın özgəninkiləşdirilməsini təmin edən bağışlama müqaviləsi, gizli əqd olaraq isə alğı-satqı müqaviləsi bağlamaları halında satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxs görünüşdəki əqdin gizli əqdi pərdələmək məqsədilə bağlandığını və əslində tərəflər arasında alğı-satqı münasibətlərinin mövcud olduğunu sübut yetirə bilsə, bu zaman o, satın almaqda üstünlük hüququndan istifadə edə biləcəkdir. Üstünlük hüququ olan şəxsin həmin hüququndan istifadə etməsinə etiraz məqsədilə əqd tərəflərinin əqdin yalan olmasına istinad etməsi isə artıq hüquqdan sui-istifadə halı hesab olunaraq nəzərə alınmamalıdır və belə olan halda satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxs etibarlı bir alğı-satqı müqaviləsi varmış kimi öz hüququndan istifadə edəcəkdir.

Digər bir hal kimi isə görünüşdə alğı-satqı müqaviləsinin, gizli olaraq isə bağışlama müqaviləsinin bağlandığı halda satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxsin bu hüququndan istifadə edə bilib-bilməməsi müzakirəli məsələdir. Belə ki, bəzən tərəflər satın almaqda üstünlük hüququ ola biləcək şəxsləri nəzərə almadan hər hansı bir məqsədlə bağışlamayı alğı-satqı kimi göstərə bilərlər. Bu vəziyyət isə üstünlük hüququ olan şəxsin xeyrinə bir hal yaradır.

Türkiyə məhkəmə praktikasında bu məsələyə müsbət mövqedən yanaşılaraq, üstünlük hüququ olan şəxsin bu hüququndan istifadə edə biləcəyi vurğulanır. Belə ki, bu halda simulyasiyalı əqdin tərəfləri əslində alğı-satqı deyil, bağışlama müqaviləsi bağladıklarına dair etirazlarını üstünlük hüququ olan şəxsə qarşı irəli sürə bilməzlər [7, s. 1017].

Satın almaqda üstünlük hüququnun istifadə edilməsini çətinləşdirmək üçün həm də qiymətdə simulyasiyaya yol verilməsi hallarına da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, qiymətdə simulyasiya zamanı əqdin digər hissələri həmin əqd tərəflərinin arzu etdiyi müddəaları özündə əks etdirsə də, əqdin qiymətlə bağlı olan hissəsi onların əslində razılaşdırdıkları qiymətdən fərqlənir. Üstünlük hüququnun istifadəsinə mane olmaq üçün əksər hallarda alğı-satqı müqaviləsində qiymət tərəflərin əslində razılaşdırdıkları məbləğdən daha yüksək göstərilir. Şübhəsiz ki, bu vəziyyətdə hüquq sahibinin vəziyyəti ağırlaşır. Belə olan halda o məcburdur ki, ya müqavilədə göstərilən yüksək məbləği ödəsin, ya da üstünlük hüququnu istifadə etməkdən imtina etsin. Lakin üstünlük hüququ

olan şəxs görünüşdəki əqdin onun bu hüququndan istifadəsini çətinləşdirmək məqsədilə qiymətdə simulyasiyaya yol verilməsi ilə bağlandığını sübuta yetirə bilsə, bu zaman o, öz hüququndan tərəflərin əslində razılaşırdımları olduqları qiymət üzrə istifadə edə biləcəkdir. Müqavilədəki qiymətin əslində tərəflərin razılaşırdıqları qiymətdən daha yüksək olmasının sübuta yetirilməsi satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxsin xeyrinə bir hal olduğuna görə, bu zaman sübut etmə yükü onun üzərinə qoyulmalıdır.

Qiymətdə simulyasiyanın digər bir təzahür forması isə tərəflərin alğı-satqı müqaviləsində qiyməti əslində razılaşırdımları qiymətdən daha aşağı göstərmələri ilə bağlıdır. Belə olan halda satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxsin üzərinə simulyasiya halının sübuta yetirilməsi vəzifəsi qoyula bilməz və o, öz hüququndan məhz müqavilədə göstərilmiş qiymət üzrə istifadə etmək imkanına malikdir. Həmin müqavilənin tərəfi olmuş şəxslər isə müqavilədəki qiymətin əslində razılaşırdımları qiymətdən daha aşağı göstərilməsini sübuta yetirməsi halında belə bu qayda dəyişmir. Çünki tərəflər əqddə simulyasiyanın mövcud olmasına dair iddialarını üçüncü şəxslərə qarşı irəli sürə bilməzlər [11, s. 251].

Mülki Məcəllənin 218.3-cü maddəsində satın almaqda üstünlük hüququna malik olan şəxsin bu hüquqdan istifadə edə bilmədiyini təqdirdə hüquqi müdafiə vasitəsinin tətbiq edilməsinin bir qaydası müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə görə, pay satın almaqda üstünlük hüququ pozulmaqla satıldıqda paylı mülkiyyətin hər hansı digər iştirakçısının üç ay ərzində hüququ vardır ki, alıcının hüquq və vəzifələrinin ona keçirilməsini məhkəmə qaydasında tələb etsin [13].

Həmin norma satın almaqda üstün olan şəxslərin hüquqlarını qoruyur və o zaman işə düşür ki, paylı mülkiyyətin iştirakçısı özünə aid olan payı satmış olsun və bu zaman payı satın almaq hüququ olan iştirakçının hüququ pozulmuş olsun. Bu isə o deməkdir ki, alğı-satqı müqaviləsində mülkiyyətçi paylı mülkiyyətdə olan öz payını deyil, həm də digər mülkiyyətçilərin payına düşən hissəni satırsa, tərəflərin arasında olan mübahisəyə Mülki Məcəllənin 218.3-cü maddəsinin göstərişləri tətbiq edilə bilməz [15].

Ümumiyyətlə, MM-in 218.3-cü və 660.4-cü maddələri ilə müəyyən edilir ki, mülki qanunvericilikdə satın almaqda üstünlük hüququnun pozulması əqdin etibarsız hesab edilməsi üçün deyil, dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi və ya alıcı hüquqlarının tanınması əsası kimi çıxış edə bilər.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Kommersiya Kollegiyası da bir iş üzrə iddianın rəddi barədə apellyasiya instansiyası məhkəməsinin gəldiyi nəticəni qüvvədə saxlayarkən razılaşırdımları ki, iddiaçının təsis paylarının üçüncü şəxsə satıldığı qiymətə ona satılmasını və ya üstünlük hüququndan istifadə edə bilməməsi səbəbindən ona zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmədiyini halda, yalnız satın almaqda üstünlük hüququnun pozulmasına istinad edilərək əqdin mübahisələndirilməsi mülki qanunvericiliyin müddəalarına uyğun deyil və iddianın bu şəkildə irəli sürülməsi pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi deyil, formal əsaslardan çıxış edilərək iddianın irəli sürülməsi anlamına gəlir [16].

Beləliklə, yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, satın almaqda üstünlük hüququ olan şəxsin bu hüququndan istifadə etməsinin qarşısını almaq məqsədilə simulyasiyaya yol verilməsi zamanı, simulyasiya əqdin etibarsızlığı üçün əsas olsa da, üstünlük hüququ olan şəxs bağlanmış əqdin etibarsızlığına dair deyil, ya alıcının hüquq və vəzifələrinin ona keçirilməsinə, ya da zərərin ödənilməsinə dair tələb irəli sürə bilər.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Decision of the Plenary Session of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated September 7, 2017, regarding the review of the compliance of the decision of the Civil Chamber of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan dated March 7, 2017, with the Constitution and laws of the Republic of Azerbaijan concerning the complaint of V. Guliyev.
2. Decision of the Plenary Session of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated September 16, 2022, regarding the review of the compliance of Article 29.4 of the Law of the Republic of Azerbaijan on 'State Procurement' with Parts I and II of Article 29 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, based on the complaint of 'Palladium Defence and Security Solutions' Limited Liability Company.
3. Eren, F. Property law. Ankara, Yetkin Publishing House, 2011, 1st edition, 527 p. (in Turkish).
4. Furrer, A., Muller-Chen, M., Cetiner, B. Obligation law. General provisions. Istanbul, On İki Levha Publishing, 2021, 1st edition, 799 p. (in Turkish).
5. Guneri, O. Contractual pre-emption right and legal pre-emption right with their comparative analysis. Yeditepe University Law Faculty Review, №18(2), 2021, p. 1353-1379. (in Turkish).
6. Kocayusufpasaoglu, N., Hatemi, H., Serozan, R., Arpacı, A. Obligation law. General chapter. V.1. Istanbul, Filiz Bookstore, 2017, 7th edition, 824 p. (in Turkish).
7. Odabasi, O.E. Exercise of legal preemption right on the price shown lower in registration of real estate in the view of the Supreme Court decisions. Dokuz Eylul University Law Faculty Review, №23(2), 2021, p.1001-1056. (in Turkish).
8. Oguzman, M.K., Oz, M.T. Obligation Law. General provisions. V. 1. İstanbul, Vedat Bookstore, 2019, 17th edition, 692 p. (in Turkish).
9. Oguzman, M.K., Selici, O., Oktay-Ozdemir, S. Property law. İstanbul, Filiz Bookstore, 2021, 23rd edition, 1284 p.
10. Ozkaya, E. Fiduciary transaction ve simulation cases. Ankara, Seçkin Publishing, 2024, 10th edition, 1456 p. (in Turkish).

11. Pulasli, H. In the light of the Supreme Court decisions, some problems related to the exercise of the right of preemption. *Uludag University Journal of Economics and Administrative Sciences*, №5(1), 1984, p.239-253. (in Turkish).
12. Serozan, R. *Property law*. Istanbul, Filiz bookstore, 2014, 3rd, 426 p. (in Turkish).
13. *The Civil Code of the Republic of Azerbaijan*, 2024.
14. *The Constitution of the Republic of Azerbaijan*, 2016.
15. The Judgement 2(102)-1927/2024 of the Civil Chamber of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 11 June 2024
16. The Judgement 2-2(102)-27/2024 of the Commercial Chamber of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 16 February 2024.
17. Zevkliler, A., Gokyayla, K.E. *Obligation law. Special debt relations*. Istanbul, Vedat Bookstore, 2021, 21st edition, 824 p. (in Turkish).

Use of simulation to prevent the exercise of the right of preemption

HUSEYN IRZAYEV*

Abstract

The article addresses the issue of the right of preemption, which is a form of limitation on property rights, and differentiates its grounds for emergence while illustrating how it restricts property rights. Special attention is given to the issue of the right of preemption arising from the law, with an examination of cases where simulation is employed to prevent the exercise of this right. The essence of the concept of simulation is explored, its types are identified, and its place in the civil legislation of the Republic of Azerbaijan is determined. The article lists practical situations where simulation may manifest in connection with the present issue, providing answers to the question of whether the person entitled to the right of preemption can exercise this right in each specific case. Finally, the author determines the legal remedies available to the person entitled to the right of preemption if they are deprived of this right as a result of simulation.

Keywords: *property, purchase-sale, donation, preemption, transaction, shared ownership, buyer, price.*

Использование симуляции с целью предотвращения реализации преимущественного права покупки

ГУСЕЙН ИРЗАЕВ*

Резюме

В статье рассматривается вопрос преимущественного права покупки, являющегося одним из случаев ограничения права собственности, выделяются основания его возникновения и показывается, каким образом оно ограничивает право собственности. Особое внимание уделяется преимущественному праву покупки,

---

* PhD candidate / Baku State University / email: irzayev1777@mail.ru

* Докторант / Бакинский Государственный Университет / email: irzayev1777@mail.ru

возникающему на основании закона, и исследуются случаи симуляции, направленные на предотвращение реализации этого права. При этом рассматривается сущность понятия симуляции, указываются ее виды и определяется ее место в гражданском законодательстве Азербайджанской Республики. В статье перечисляются практические ситуации, в которых может проявляться симуляция по рассматриваемому вопросу, и даются ответы на вопрос о том, может ли лицо, обладающее преимущественным правом покупки, реализовать это право в каждом конкретном случае. В заключение автор определяет, какие требования может выдвигать лицо, обладающее преимущественным правом покупки, в случае лишения его этого права в результате симуляции.

Ключевые слова: *собственность, купля-продажа, дарение, преимущественное право покупки, сделка, долевая собственность, покупатель, цена.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.07.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

MÜQAVİLƏ AZADLIĞI: HÜQUQ VƏ AZADLIQ ARASINDAKI İNKİŞAF

RAMAZAN ƏSGƏRXANOV*, SADIQ MƏHƏRRƏMOV**

Annotasiya

Məqalədə mülki hüququn əsas prinsiplərindən biri olan müqavilə azadlığı prinsipinin hüquqi və fəlsəfi təhlili aparılmışdır. Müəlliflər müqavilə azadlığını tək-cə bir prinsip olaraq deyil, həmçinin nəzəriyyə olaraq təhlil edirlər. Müqavilə azadlığı ilə bağlı indiyə qədər aparılan tədqiqatlarda bu anlayışa sadəcə bir prinsip olaraq yanaşılmış, onun fəlsəfi və tarixi aspektləri kənar qalmışdır. Roma müqavilələr hüququndan başlanğıcını götürən müqavilə azadlığı konsepsiyası həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Müqavilə azadlığı ilə bağlı mülki hüquq ədəbiyyatlarında müxtəlif nəzəriyyələr qeyd edilmişdir, məhz həmin nəzəriyyələrin hüquqi təhlilləri məqalədə xüsusi olaraq vurğulanır. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq sistemi artıq çağdaş dövrün tələbləri ilə ayaqlaşır. Bu səbəbdən də məqalədə müqavilə azadlığı prinsipinin müasir təhlili aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində müqavilə bağlamaq məcburiyyəti başlığı altında hər hansı müddəə nəzərdə tutulmamışdır. Lakin məqalədə müqavilə bağlamaq məcburiyyəti müddəası ilə müqavilə azadlığının qarşılıqlı əlaqəsi və təsirləri qeyd edilmişdir. Həmçinin İsveç və Türkiyə mülki hüquqlarında əksini tapan dürüst davranma prinsipi ilə müqavilə azadlığı prinsipinin qarşılıqlı əlaqəsi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *Roma müqavilələr hüququ, müqavilə azadlığı prinsipi, formal-fərdi nəzəriyyə, material-teoloji nəzəriyyə, müqavilə bağlamaq məcburiyyəti, vicdanlılıq prinsipi.*

I. Giriş. Müqavilə azadlığı: anlayışı və hüquqi tarixçəsi

İlkin olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elmində prinsiplərin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Hər bir hüquq sahəsində olduğu kimi mülki hüquqda da prinsiplər ana xətt olaraq keçməkdədir. Hüququn ümumi prinsipləri ilə yanaşı sahəvi prinsipləri də vardır. Hüquq ədəbiyyatlarında hüququn ümumi prinsipləri dedikdə, adi hüquq qaydaları üçün mənbə rolunu oynayan və hüquq sistemini özündə əks etdirən dəyərlərdir [9, s. 173].

Prinsip sözü latın dilində “principium” sözündən götürülmüşdür, mənası başlanğıc ideya, rəhbər müddəə deməkdir. Hüququn prinsipləri həm onun üçün, həm də onun hər bir sahəsi üçün sanki bir mayak rolunu oynayır. Bu prinsiplərin pozulması ilə həyata keçirilən istənilən fəaliyyət hüquqa uyğun deyildir. Məhkəmə hüquq tətbiq edən orqandır. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində prinsiplərin rolu böyükdür. Prinsiplər rəhbər tutularaq məhkəmə qanuni, əsaslı və ədalətli qərar çıxarır [10, s. 35].

Mülki hüququn prinsiplərindən biri olan mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi ilə müqavilə azadlığı qarşılıqlı əlaqədədirlər. Mülki hüququn subyektivi olan hüquqi və fiziki şəxslər istənilən halda iradələrini bəyan etməkdə, göstərməkdə sərbətdirlər. Müqavilə azadlığı prinsipinin hüquqi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmadan öncə söz birləşməsində yer alan hər bir sözün mənasının müəyyən edilməsi mühüm olan məsələlərdən biridir. Müqavilə anlayışı

* Magistrant / Ankara Univeristetü Hüquq fakültəsi / email: ramazanasgerkhanov@gmail.com

** Məhkəmə iclas katibi / Xankəndi Şəhər Məhkəməsi / email: smeherrəmov206@gmail.com

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra AR MM) 389.1-ci maddəsinə görə, mülki hüquq və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və ya xitamı haqqında iki və ya bir neçə şəxsın razılaşması müqavilə sayılır. Müqavilə ilə bağlı qanunvericinin təqdim etdiyi anlayış müqavilənin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Azadlıq sözünün mənasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, azadlıq anlayışı ilə bağlı bir çox mübahisələr aparılmışdır. Pozitiv və neqativ azadlıq anlayışları hüquq ədəbiyyatlarında fərqləndirilmişdir. Azadlıq hüququ Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci maddəsi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 28-ci maddəsində qeyd edilmişdir.

Hüquq elmində prinsiplərin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Hər bir hüquq sahəsində olduğu kimi mülki hüquqda da prinsiplər ana xətt olaraq keçməkdədir. Hüququn ümumi prinsipləri ilə yanaşı sahəvi prinsipləri də vardır. Mülki hüququn özünəməxsus prinsipləri vardır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 6-cı maddəsində mülki hüququn prinsipləri qeyd edilmişdir. Bu prinsiplər içərisində *müqavilə azadlığı prinsipi* mühüm yer tutur. Hüquqi və fiziki şəxslər mülki hüquqi münasibətlər zamanı müqavilə azadlığı prinsipinə əməl etməlidirlər. Müqavilə azadlığı prinsipinin anlayışına toxunan zaman vacib bir nüansı qeyd etmək lazımdır. Belə ki, məhz müqavilə hüququ mülki hüququn ən önəmli yarım sahələrindən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müqavilə azadlığı konsepsiyasının tarixçəsinə nəzər yetirdikdə Roma Müqavilə hüququnu xüsusi olaraq vurğulamalıyıq. Müqavilə azadlığının nəzəri əsasları başlanğıcını Roma müqavilə hüququndan götürmüşdür. Lakin Roma hüququnda müqavilə azadlığı ilə bağlı məsələlər tənzimlənmirdi. Bunun başlıca səbəbi onda idi ki, *ius Civil* də müqavilənin bağlanması ilə bağlı tərəflərin razılığı mühüm amil idi.

Lakin Roma müqavilə hüququna əsasən, müqaviləni bağlamaq üçün təkcə tərəflərin müəyyən məqsədə gəlmələri kifayət etmir. Həmçinin tərəflərin iradə sərbəstliyi olmalıdır. İradə xaricdə bəyan edilməli, yəni xarici ifadə forması olmalıdır. Müqavilə azadlığı nəzəriyyəsinə yanaşmaq üçün onun tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirilməsi mühüm olan məsələlərdəndir. Ən qədim Roma hüququ müqavilələrinin təfsir olunması zamanı tərəfin iradəsinin xarici ifadəsi əsas götürülürdü. Məhz müqavilə azadlığı nəzəriyyəsi başlanğıcını buradan götürmüşdür [4].

II. Müqavilə azadlığı ilə bağlı nəzəriyyələr

Müqavilə azadlığı ilə bağlı bir çox geniş nəzəriyyələr yayılmışdır. Nəzəriyyələrin hər biri ayrı-ayrılıqda müqavilə və azadlıq anlayışları arasındakı əlaqəni istər hüquqi, istərsə də fəsləfi baxımdan şərh edir. Alman mülki hüquq ədəbiyyatlarında müqavilə azadlığı ilə bağlı 2 nəzəriyyə geniş yayılmışdır. Formal-fərdi və material-teoloji nəzəriyyələr olaraq qəbul edilir. Qeyd etdiyimiz nəzəriyyələri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməyimiz və Azərbaycan Mülki hüququnun hansı nəzəriyyəni mənimsədiyini vurğulamaq daha məqsədəuyğundur.

2.1. Formal-fərdi nəzəriyyə.

Formal-fərdi nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, müqavilə azadlığı prinsipi ilə bağlı qaydaları xüsusi hüququn hər bir subyekti özü müəyyən etməlidir. Yəni burada əsas rol fərdi olaraq müəyyən etmə oynayır. Bu nəzəriyyə fərdin məqsədlərinə uyğun gələn şəkildə qəbul edilən azadlıq anlayışına əsaslanır. İmmanuel Kantın təbirincə desək, “Kimsə məni öz qəbul etdiyi şəkildə və ya üsullarla xoşbəxt olmağa məcbur edə bilməz, amma hər kəs öz xoşbəxtliyini özünə yaxşı şəkildə görünən yolda və ya üsullarla axtarmaq hüququna malikdir” [5, s. 3].

2.2. Material-teoloji nəzəriyyə.

Formal-fərdi nəzəriyyədən fərqli olaraq material-teoloji nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, müqavilə azadlığı ilə bağlı qaydaları fərdlər müəyyən etməirlər. Bu nəzəriyyə müqavilə azadlığına material yanaşmanı özündə əks etdirir. Müqavilə azadlığının müəyyən edilməsi son məqsədlərə xidmət etməlidir, yəni tək fərdlərə xidmət etməməlidir [5, s. 4].

Mövqeyimizi yuxarıdakı iki fərqli nəzəriyyənin təhlilindən sonra bildirməmiş məqsəduyğundur. Müqavilə azadlığı mülki hüququnun, ümumiyyətlə xüsusi hüququn ana, prioritet prinsipidir. Bu prinsip həm ayrı-ayrı fərdlərə, həm də ümumilikdə cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir. AR MM-nin qəbul etdiyi nəzəriyyə material-teoloji konsepsiyanın müddəalarıdır. Belə ki, MM-nin 6.3-cü maddəsinə əsasən, dövlət və ictimai təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın, cəmiyyətin sağlamlığının və mənəviyyatının qorunması, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, şərəfinin və təmiz adının müdafiəsi üçün zəruri olduqda mülki hüquqlar yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər. Göründüyü kimi, ayrı-ayrı fərdlərin mənafeələrindən daha çox cəmiyyətin mənafeələri daha üstündür. Müqavilə azadlığı yalnız fərdi seçimlərə yönəlməməlidir, ümumilikdə geniş məqsədlərə xidmət etməlidir. Tərəfdarı olduğumuz nəzəriyyə məhz material-teoloji nəzəriyyədir.

Müqavilə azadlığı ilə bağlı digər nəzəriyyə müsbət və mənfi müqavilə azadlığı ilə bağlıdır. Hər iki nəzəriyyənin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu nəzəriyyələr də alman hüquq ədəbiyyatlarında qəbul olunan nəzəriyyələrdir [5].

2.3. Müsbət müqavilə azadlığı nəzəriyyəsi.

Qeyd etdiyimiz nəzəriyyəyə əsasən, müqavilənin tərəfləri qanunauyğun müqaviləni qəbul edib bağlaya bilər. Nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, müqavilə azadlığı bəzi hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Müqavilə azadlığının məhdudlaşdırılması cəmiyyətin mənafeəsinin, fərdlərin hüquq və qanuni mənafeələrinin qorunması üçün məhdudlaşdırıla bilər.

2.4. Mənfi müqavilə azadlığı nəzəriyyəsi.

Sözgedən nəzəriyyə müqavilənin tərəflərinin müqaviləni bağlamaqdan imtina etmələri ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, müqavilənin tərəfləri istədikləri zaman müqaviləni bağlamaqdan imtina etmək azadlığına malikdirlər. Qeyd etdiyimiz nəzəriyyə fərdlərin sərbəstliyini və şəxsi seçim azadlıqlarını qorumağı hədəfləmişdir.

III. Müqavilə azadlığının prinsipləri

Müqavilə azadlığı nəzəriyyəsi bir sıra prinsipləri özündə ehtiva edir. Belə ki, *müqavilə bağlama azadlığı, müqavilənin məzmununu sərbəst müəyyən etmə azadlığı, müqavilə tərəflərini seçmə azadlığı, müqaviləni xitam etdirmək azadlığı* prinsiplərini əhatə edir. Qeyd etdiyimiz prinsiplərin hər birini AR MM baxımından nəzərdən keçirməyimiz məqsəduyğundur.

A) Müqavilə bağlamaq və Müqavilə tərəfini seçmək azadlığı.

AR MM 390.1-ci maddəsinə əsasən, fiziki və hüquqi şəxslər azad surətdə müqavilələr bağlaya bilirlər. Müqavilə azadlığı nəzəriyyəsinin ana qayəsi də məhz müqavilə bağlamaq azadlığı ilə bağlıdır. Fiziki və ya hüquqi şəxslər istədikləri şəxslərlə müqavilə bağlaya bilirlər. Qanunverici AR MM 390.1-ci maddəsində müqavilənin bağlanması ilə bağlı məhdudlaşdırma təsbit etmişdir. Belə ki, qeyd edilən maddədə *“onlar bu məcəllədə nəzərdə tutulmayan, lakin ona zidd olmayan müqavilələr də bağlaya bilirlər”* ifadəsi sərhədlərin müəyyən edilməsinə xidmət edir.

B) Müqavilənin məzmununu sərbəst müəyyən etmək azadlığı.

AR MM 390.1-ci maddəsinə əsasən, fiziki və hüquqi şəxslər azad surətdə müqavilənin məzmununu müəyyən edə bilirlər. Mülki hüququn vacib yarımşahələrindən olan müqavilələrin məzmununu dedikdə, müqavilədə nəzərdə tutulan öhdəliklər, müqavilənin şərtləri, müddəti və digər elementləri aid edilir, bunlar ümumilikdə müqavilənin elementləri adlanır. Həmçinin MM 390.5-ci maddəsində müqavilənin şərtlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı qeyd edilir ki, tərəflər istədikləri şəkildə müqavilənin şərtlərini müəyyən edə bilirlər, lakin bu şərtlərin məzmunu Mülki məcəlləyə zidd ola bilməz.

C) Müqaviləni xitam etdirmək azadlığı.

Müqavilənin tərəfləri müqavilənin məzmunu ilə bağlı qaydaları müəyyən edə bilirlər, həmçinin buraya müqavilənin müddəti ilə bağlı məsələlər aid edilir. Belə ki, müqavilənin tərəfləri müqaviləni dəyişdirmək, müqaviləni xitam etdirmək hüququna malikdirlər. AR MM-də nəzərdə tutulan ayrı-ayrı müqavilələrin xitamı ilə bağlı tənzimləmələrdə də bu azadlığın tətbiqi məsələsini aydın şəkildə görmək mümkündür. Müqavilə azadlığı prinsipi iradə azadlığı prinsipinin hüquqdakı təzahürü kimi meydana gəlmişdir. Məhz müqavilənin tərəflərin azad iradələri istiqamətində formalaşması mühüm məsələdir. Bu səbəbdən müqavilənin bağlanması, dəyişdirilməsi və ya onun xitam olunması zamanı tərəflərin azad iradələrinə təsir edən hər hansı amil tərəflərin iradələrinə, sonda da müqavilə azadlığı prinsipinə təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz müqavilə azadlığı prinsipinə daxil olan azadlıqların hər biri müqavilə azadlığı nəzəriyyəsinin qollarına daxil edilir. Çünki müqavilə azadlığı prinsipi bir bütündür, bu azadlıqlar isə onun daxili təzahürləridir. Məhz hüquq ədəbiyyatlarında bu azadlıqların hər biri müqavilə azadlığı adı altında qeyd edilmişdir. Bunun bariz nümunəsini də AR MM 390-cı maddəsində görmüş olduq.

IV. Müqavilə azadlığı prinsipi: xarakterik xüsusiyyətləri

AR Mülki Məcəlləsinin 390-cı maddəsində qanunverici xüsusi olaraq müqavilə azadlığını qeyd edir. Məhz maddədə qeyd edilir ki, fiziki və hüquqi şəxslər azad surətdə müqavilələr bağlaya bilərlər və bu müqavilələrin məzmununu müəyyənləşdirə bilərlər. Məhz müqavilə azadlığı istehsalçı ilə istehlakçı arasında bağ rolunu oynayır. Hüquq ədəbiyyatlarında müqavilə azadlığını hüquqi kateqoriya kimi nəzərdən keçirirlər [2, s. 653]. İstehsalçı ilə istehlakçı arasında işgüzar əlaqələrin yaranması, tələb və təklifin təmin edilməsi üçün müqavilə azadlığı əsas rol oynayır.

Mülki hüquq nəzəriyyələrindən də bilindi ki, müqavilənin əsas və əlavə şərtləri vardır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi məhz mülki hüquq subyektləri müqavilənin əlavə şərtlərini müəyyən etməkdə sərbətdirlər. Müqavilə bağlamaq şəxsin vəzifəsi deyil, hüququdur. Bu, birbaşa qanunda nəzərdə tutulmuşdur. Publik hüquqla xüsusi hüquq arasında fərqlərdən biri məhz bundadır ki, publik hüquqda tərəflərin arasında bərabərlik yoxdur, mülki hüquq isə xüsusi hüquq sahəsi olduğu üçün bu sahədə olan subyektlər bərabərtərəfli subyektlərdir. Bütün bunlara əsasən, şəxs öz iradəsinə uyğun olaraq müqavilə bağlaya da bilər, bağlamaya da bilər.

Şəxsin müqavilə bağlamaq istəyi mücərrəd xarakter daşıya bilməz [2, s. 653]. Məsələn, şəxs özünəməxsus əmlakı başqa şəxsə bağışlaya bilər. Bu zaman tərəflər arasında bağışlama müqaviləsi imzalanacaqdır. Göründüyü kimi, bu tərəflərin iradə sərbəstliyi əsasında müəyyən edilir.

Türk hüquq ədəbiyyatlarında da məhz iradə sərbəstliyi prinsipi ilə müqavilə azadlığı prinsipi qarşılıqlı nəzərdən keçirilir [8, s. 3]. Qeyd etdiyimiz kimi şəxs müqavilə bağlamaqla bağlı hüququnu realizə etmək istədikdə özünün seçdiyi tərəflə müqaviləni bağlaya bilər. Məhz türk hüquq ədəbiyyatı müqavilə azadlığı prinsipini liberalizmin bir hissəsi kimi vurğulayır [8, s. 4].

Müqavilə azadlığı prinsipi 2 halda məhdudlaşdırıla bilər:

*Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulduğu halda;

*Şəxsin könüllü götürmüş olduğu öhdəlikdən irəli gəldikdə [2, s. 654].

Mülki Məcəllənin bir sıra maddələri müqavilənin bağlanmasının məcburi halını qeyd edir. Məsələn, AR MM 956-cı maddəsində müqavilənin bağlanmasının məcburi halı nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, bank hesabı açılması ilə bağlı tərəflə müqavilə bağlamalıdır.

İradə sərbəstliyi prinsipində olduğu kimi müqavilə azadlığı prinsipinin də bir sıra fəlsəfi cəhətləri vardır. Müqavilənin bağlanması ilə bağlı ideyanın olması müqavilə azadlığı prinsipinin fəlsəfi əsasında dayanır. Yuxarıda da vurğuladığımız kimi tərəf istədiyi şəxslə istədiyi müqaviləni bağlaya bilər. AR MM 390.3-cü maddəsində qanunverici qeyd edir ki, müqavilə bağlamaq üçün şəxs məcbur edilə bilməz. Göründüyü kimi, prinsipin ana xəttini məhz insanın varlığı və sərbəstliyi təşkil edir [8, s. 4].

Həmçinin qanunverici MM 390-cı maddəsində vurğulayır ki, tərəflər müxtəlif müqavilələrin ünsürlərini əhatə edən müqavilə bağlaya bilərlər. Yəni

tərəflər qarışıq müqavilə bağlamaq hüququna da malikdirlər. Qarışıq müqavilə dedikdə, Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan müxtəlif müqavilələrin ünsürlərini əhatə edən müqavilə nəzərdə tutulur [2, s. 654]. Məsələn, tərəflər həm daşıma, həm də alqı-satqı müqaviləsinin müddəalarını özündə əks etdirən qarışıq müqavilə bağlaya bilərlər. Bu zaman həm alqı-satqı, həm də daşıma müqaviləsinin ünsürləri bu qarışıq müqavilədə öz əksini tapacaqdır.

Müqavilənin şərtləri ilə bağlı MM 390-cı maddəsi müəyyən qayda nəzərdə tutur. Belə ki, tərəflər müqavilənin şərtlərini öz istəklərinə uyğun müəyyən edə bilərlər. Lakin bu şərtlər Mülki Məcəllənin müəyyən etdiyi imperativ şərtlərə əməl etməklə həyata keçirilməlidir.

Türkiyə Öhdəliklər Qanununun 26-cı maddəsinin müddəasına uyğun olaraq, tərəflər qanunla müəyyən edilmiş hədlər daxilində müqavilənin məzmununu müəyyən etmək azadlığına malikdirlər. Məhz göründüyü kimi müqavilənin məzmununu qanun səviyyəsində tərəflərin iradə sərbəstliyinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində də eyni xarakterli müddəa qeyd edilmişdir. Müqavilənin şərtləri Mülki Məcəllənin imperativ xarakterli normasında nəzərdə tutulmuşdursa, tərəflər həmin şərtləri dəyişdirə bilməzlər. Lakin qəbul edilməli olan şərtlər Mülki Məcəllənin dispoziitiv xarakterli normasında nəzərdə tutulmuşdursa, tərəflər həmin şərtlərdən fərqli şərtlər müəyyən edə bilərlər.

Müqavilə azadlığı prinsipinin fəlsəfəsində həmçinin risk məsələsi də dayanır. Müxtəlif hüquq sistemlərində müqavilədən əvvəl məsuliyyət məsələsi də əhəmiyyət daşıyır. Aleator nəzəriyyəsinə əsasən, hər bir tərəf danışıqlarla bağlı öz risklərini daşıyır, hər ikisi bu riskləri qəbul edərək müqavilə bağlayır. Bu gün müasir müqavilə hüququ danışıqları belə ayrıca müqavilənin yaradılması proseduru kimi tanıyır. Məhz tərəflər arasında tarazlıq tapmaq lazımdır. Çünki detallı şəkildə işləmək demək olar ki, mümkün deyil. Tərəflər qanunvericiliyə uyğun olaraq müddəaları nəzərdən keçirməlidirlər [7,s. 67].

Türkiyə Öhdəliklər Qanununun 27.1-ci maddəsində qanunverici qeyd edir ki, hər hansı bir hüquqi qaydada açıq şəkildə göstərilməsə də, cəmiyyətin ümumi anlayışına zidd olan müqavilələr tamamilə etibarsız sayılırlar.

Məhz Türkiyə qanunvericiliyində əksini tapan bu müddəa bilavasitə müqavilə azadlığı prinsipinin fəlsəfi mahiyyətini özündə əks etdirir. Göründüyü kimi müqavilə azadlığı prinsipinin əsasında şəxs, onun hüquqları və cəmiyyət dayanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilə azadlığı prinsipi müəyyən hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Bununla bağlı bir sıra müddəaların istər nəzəri, istərsə də təcrübə cəhətdən araşdırılması mühümdür. AR MM 390-cı maddəsində müqavilə azadlığı prinsipinin tətbiqi zamanı mühüm olan məsələ məhdudlaşdırma məsələsi qeyd edilmişdir.

V. Müqavilə bağlamaq məcburiyyəti müddəasının müqavilə azadlığı prinsipinə təsiri

AR MM-də müqavilə bağlamaq məcburiyyəti başlığı altında hər hansı müddəa nəzərdə tutulmamışdır. Amma bəzən təcrübədə müqavilə bağlamaq

məcburiyyəti özünü göstərir. AR Konstitusiyasının 29-cu maddəsi mülkiyyət hüququ adlanır. Məhz maddədə mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bağlı müddəalar əks olunmuşdur. Belə ki, dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

AR MM-də nəzərdə tutulan bir sıra müqavilələrin bağlanması zamanı bəzi hallarda müqavilə bağlama məcburiyyəti müddəası gündəmə gəlir. Buna nümunə olaraq “Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında” AR Qanunun 35-ci maddəsini qeyd edə bilərik. Belə ki, sözügedən maddədə torpaqların alınması zamanı tərəflər arasında bağlanan alqı-satqı müqaviləsi ilə bağlı tənzimlənmə nəzərdə tutulmuşdur.

Bəzi müəlliflər müqavilə bağlamaq məcburiyyəti müddəasını müqavilə azadlığı nəzəriyyəsinə zidd olduğunu qeyd edirlər. Prof.Dr. Hasan Ayrancının görüşünə görə, müqavilə bağlamaq məcburiyyətinin iki funksiyası vardır [6, s. 234].

Birinci funksiya rəqabət məhdudluğu olan bazarlarda *güc tarazlığını təmin etmək* funksiyasıdır. Məsələn, hər hansı şəxs məhsulun satışı üzrə və ya xidmətin göstərilməsi üzrə bazarda gücə malikdir. İstədiyi şəkildə müqavilə bağlamasının qarşısını almaq üçün müqavilə bağlamaq məcburiyyəti prinsipini özünü göstərir.

İkinci funksiya isə rəqabətlik təmin edilən hallarda fəaliyyət göstərən *tolerantlıq* funksiyasıdır. Məsələn, hər hansı kiçik müəssisə daha iri müəssisə qarşısında gücsüzləşsə, bu zaman müqavilə bağlamaq məcburiyyəti hərəkətə keçir. Bu sosial ədaləti bərpa etmək üçün istifadə edilir.

Göründüyü kimi, müqavilə bağlamaq məcburiyyəti prinsipi də sosial ədalətin bərqərar olmasında, bazarda rəqabətin təminat altına alınmasında mühüm rol oynayır. Müqavilə bağlamaq məcburiyyəti bəzi hallarda nəzərdə tutula bilər. Yuxarıda bu halları qeyd etdik. Bu səbəbdən müqavilə bağlamaq məcburiyyəti müqavilə azadlığı prinsipinə birbaşa zidd deyil, çünki cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsində, sosial ədalətin bərqərar olmasında, ayrı-ayrı fərdlərin qanuni mənafelərinin qorunmasında müqavilə bağlamaq məcburiyyəti hərəkətə keçir.

VII. Vicdanlıq prinsipinin müqavilə azadlığı prinsipi ilə qarşılıqlı əlaqəsi

AR MM-nin 6-cı maddəsində mülki qanunvericiliyin prinsipləri qeyd edilmişdir. Qeyd etdiyimiz maddədə vicdanlıq prinsipi qeyd edilməsə belə, sözügedən prinsip mülki hüququn əsas prinsiplərindən biridir. Vicdanlıq prinsipinin xüsusiyyətləri, hüquqi təhlili ayrı bir mövzunun predmetidir. Lakin biz bu hissədə yalnız vicdanlıq prinsipi ilə müqavilə azadlığı prinsipinin qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edəcəyik.

AR MM-də vicdanlıq prinsipinin anlayışı, xüsusiyyətləri qeyd edilməsə belə, hüquq ədəbiyyatlarına dayanaraq vicdanlıq prinsipinin xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. AR MM-nin 5.3-cü maddəsində qanunverici qeyd

etmişdir ki, mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri öz hüquq və vəzifələrini vicdanla həyata keçirməyə borcludurlar. Belə ki, hər kəs öhdəliklərini yerinə yetirirəkən, fəaliyyət göstərərəkən vicdanlılıq prinsipinə əməl etməlidir. Türk və İsveç mülki hüquq ədəbiyyatlarında vicdanlılıq prinsipi dürüst davranma prinsipi olaraq qeyd edilmişdir. Dürüst davranma prinsipi mahiyyət etibarını ilə vicdanlılıq prinsipi ilə eynidir.

Bu həm də müqavilənin bağlanması, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə, həmçinin də müqavilənin xitam etdirilməsinə aid edilir. Müqavilənin bağlanması zamanı tərəflər vicdanlılıq prinsipinə əməl etməlidirlər. Hər hansı müqavilə bağlanmazdan əvvəl tərəflər arasında görüşmələr ola bilər. Bu görüşmələr zamanı müqavilənin müzakirəsi ilə bağlı tərəflər vicdanlılıq prinsipinə əməl etməlidirlər. Latin dilində *culpa in contrahendo* adlandırılan müqavilənin bağlanmasından əvvəl məsuliyyət vicdanlılıq prinsipi ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Yəni tərəflər müqavilə danışıqlarını belə vicdanla həyata keçirməlidirlər [11, s. 278].

Müqavilənin bağlanması zamanı da tərəflər həm müqavilə azadlığı prinsipinə, həm də vicdanlılıq prinsipinə əməl etməlidirlər. Türkiyə Öhdəliklər Qanununun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, müqavilə tərəflərin qarşılıqlı və müəyyənləşdirilmiş iradə sərbəstliyinə əsasən bağlanılır. Göründüyü kimi, müqavilə bağlanan zaman tərəflər iradəcə sərbəstdirlər və vicdanlılıq prinsipinə əsaslanaraq müqaviləni bağlamalıdırlar.

Tərəflər müqavilənin məzmununu müəyyən edərkən, müqaviləni xitam etdirərəkən belə vicdanlı davranmalıdırlar. Vicdanlılıq prinsipi məhz elə bu kimi hallarda müqavilə azadlığı prinsipi ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

VI. Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirsək daha məqsədəuyğundur:

1. Müqavilə azadlığı həm bir prinsipdir, həm də mühüm hüquqi kateqoriyadır. Müqavilə azadlığı iqtisadi münasibətlərin çevik tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müqavilə azadlığı prinsipinin olması müqavilə tərəflərini qanunvericiliyin tələblərindən yan keçməklə müqavilənin tələblərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmur [2, s. 655].

2. Türkiyə Öhdəliklər Qanununda nəzərdə tutulan əxlaqi xüsusiyyətləri özündə əks etdirən müddəanın bizim qanunvericilikdə, məhz müqavilə azadlığı ilə bağlı AR MM 390-cı maddəsində əks olunması məqsədəuyğun olardı. Belə ki, müqavilə azadlığının sərhədləri qanunverici tərəfindən müəyyən edilsə də, həmin müddəaya əlavə olaraq aşağıdakı formada müddəanın əlavə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı:

Tərəflər arasında müqavilə azadlığı prinsipinə zidd olan, cəmiyyətə, insan hüquq və azadlıqlarına ziyan vuran və ya ziyan vurma təhlükəsi yaradan istənilən müqavilə və ya müqavilə şərti etibarsızdır.

Qeyd etdiyimiz müddəanın bilavasitə müqavilə azadlığı prinsipinə xas olan maddədə əksini tapması tərəflər arasında müqavilə hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

3. Müqavilə azadlığı prinsipi ilə bağlı olan formal-fərdi və material-teoloji nəzəriyyələr bu prinsipin nəzəri əsaslarını daha da qüvvətləndirir. Məhz Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinin mənimsədiyi nəzəriyyə material-teoloji nəzəriyyədir. Fikrimizcə, bu nəzəriyyənin mülki hüquq ədəbiyyatlarında əksini tapması məqsədmüvafiq olardı.

4. Müqavilə bağlamaq məcburiyyəti müddəasının Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində təsbit edilməsi qanunvericiliyin inkişafı istiqamətində mühüm addım ola bilər. Müqavilə bağlamaq məcburiyyəti müqavilə azadlığı nəzəriyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

5. Müqavilə azadlığı prinsipi ilə vicdanlılıq prinsipi qarşılıqlı əlaqədədir. Müqavilə bağlanana qədər aparılan danışıqlar, müqavilə bağlanarkən, müqavilənin məzmununun müəyyən edilməsində, xitam etdirilməsində müqavilə azadlığı prinsipi ilə yanaşı vicdanlılıq prinsipi mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Artunch Ç. Freedom of Contract as a Manifestation of Private Autonomy in German Civil Law. *Annales XL*, N. 57, 2008, P.295-320 (*in Germany / Artunch Ç. Die Vertragsfreiheit als Ausdruck der Privatautonomie im deutschen Zivilrecht. Annales XL, N. 57, 2008, S. 295-320*).
2. Asgarov.İ.G. Commentary on the Civil Code of the Republic of Azerbaijan -Baku: Qanun Publishing House, -2014. – 948 p (*in Azerbaijani / Əsgərov İ.Q. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə Şərhlər. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014. – 948 s.*).
3. Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995 (*in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 05.08.24).
4. Civil Code of the Republic of Azerbaijan, 1999 (*in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access: 03.08.24).
5. Freedom of Contract and the Principle of Equal Treatment/
URL: <https://opus.bibliothek.uni-augsburg.de/opus4/files/32910/32910.pdf>. (last access: 07.08.24).
6. Ayrancı, Hasan. Obligation to Conclude a Contract (*in Turkish / Ayrancı, Hasan. Sözleşmə Bağlama Öhdəliyi*).
URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/articlefile/628949> (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/628949> (last access: 05.08.24).)
7. Irakli, T. The Principle of Freedom of Contract, Pre-Contractual Obligations: Legal Review of English, EU, and US Law. P.62-72.

- URL: <https://eujournal.org/index.php/esj/article/view/8836/8400> (last access: 06.08.24).
8. Korkmaz, F. An Exception to the Principle of Freedom of Contract as Pre-Contractual Obligations. KTO Karatay University. Law Review., V.01, N. 2, 2016. P. 281-296 (*in Turkish / Korkmaz, F. Sözleşme Özgürlüğü İlkesine Bir İstisna Olarak Sözleşme Öncesi Yükümlülükler. KTO Karatay Üniversitesi Hukuk Dergisi, C. 01, S. 2, 2016, S. 281-296.*).
  9. Mehdiyev, F. Khuliyev, E. Theory of Law. Textbook. –Baku: Qanun Publishing House, -2023. - 472 p (*in Azerbaijani / Mehdiyev F., Xuliyev E. Hüquq Nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2023. - 472 s.*).
  10. Movsumov, M. Civil Procedural Law. Textbook. –Baku: Qanun Publishing House, -2011. -416 p (*in Azerbaijani / Mövsümov M. Mülki Prosessual Hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011. - 416 s.*).
  11. Oguzman, Kemal / Barlas, Nami: Civil Law (Introduction, Sources, and Basic Concepts), 20th Edition, -2014.-278 p (*in Turkish / Oğuzman, Kemal / Barlas, Nami: Medeni Hukuk (Giriş, Kaynaklar ve Temel Kavramlar), 20. Baskı, 2014. - 278 s.*).
  12. Shahin, I. Freedom of Contract and the Limits of Freedom of Contract/ Graduate Thesis/ - Bahçeşehir University Institute of Social Sciences, - 2008, - 125 p (*in Turkish / Şahin, İ. Sözleşme Özgürlüğü ve Sözleşme Özgürlüğünün Sınırları / Yüksek Lisans Tezi / Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, - 125 s.*).
  13. The Law of the Republic of Azerbaijan on the Acquisition of Lands for State Needs, 2010 (*in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ehtiyacları Üçün Torpaqların Alınması Qanunu, 2010.*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/19613> (last access: 02.08.24).
  14. Yusifov, S. M. Civil Law: General Part. Textbook -Baku: Qanun Publishing House, -2013. - 492 p (*in Azerbaijani / Yusifov, Ş. M. Mülki Hüquq: Ümumi Hissə. Dərslik. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013. - 492 s.*).

Freedom of contract: development between law and freedom

RAMAZAN ASGARXANOV*, SADIG MAHARRAMOV**

Abstract

The article provides a legal and philosophical analysis of the principle of freedom of contract, one of the fundamental principles of civil law. The authors examine freedom of contract not only as a principle but also as a theory. In previous articles on freedom of contract, the concept has been approached merely as a principle, neglecting its philosophical and

---

* Master's Student / Ankara University Faculty of Law /
email: ramazanasgerkhanov@gmail.com

** Court Hearing Secretary / Khankendi City Court / email: smeherremov206@gmail.com

historical perspectives. Originating from Roman contract law, the theory of freedom of contract holds both theoretical and practical significance. Various theories on freedom of contract have been highlighted in civil law literature, and the article places special emphasis on their theoretical-legal analyses. The civil law system of the Republic of Azerbaijan is increasingly aligning with contemporary demands. Therefore, the article offers a modern analysis of the principle of freedom of contract. The civil legislation of the Republic of Azerbaijan does not include any provisions under the heading "obligation to contract." However, the article discusses the mutual interaction and impacts of the obligation to contract and the principle of freedom of contract.

Keywords: Roman contract law, principle of freedom of contract, formal-individual theory, material-teleological theory, obligation to contract.

Свобода договора: развитие между правом и свободой

РАМАЗАН АСГАРХАНОВ*, САДЫГ МЕХЕРРЕМОВ**

Резюме

В статье проведен юридический и философский анализ принципа свободы договора, одного из основных принципов гражданского права. Авторы рассматривают свободу договора не только как принцип, но и как теорию. В статьях, посвященных свободе договора, данное понятие часто рассматривается только как принцип, при этом философские и исторические перспективы остаются вне поля зрения. Теория свободы договора, берущая свое начало от римского права, имеет как теоретическое, так и практическое значение. В литературе по гражданскому праву приведены различные теории, касающиеся свободы договора, и в статье особо подчеркиваются теоретико-правовые анализы этих теорий. Гражданская правовая система Азербайджанской Республики уже соответствует требованиям современности. Поэтому в статье также проводится современный анализ принципа свободы договора. В гражданском законодательстве Азербайджанской Республики нет положения, которое бы обязывало заключать договор. Однако в статье рассматривается взаимосвязь и влияние принципа свободы договора и обязательности заключения договора.

Ключевые слова: римское договорное право, принцип свободы договора, формально-индивидуальная теория, материально-теологическая теория, обязательность заключения договора.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.08.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* Магистрант / Университет Анкары, юридический факультет / email: ramazanasgerkhanov@gmail.com

** Секретарь судебного заседания / Ханкендинский городской суд / email: smeherrremov206@gmail.com

NƏZƏRİ YANAŞMA

BEYNƏLXALQ ALQI - SATQI MÜQAVİLƏLƏRİNDƏN YARANAN MÜBAHİSƏLƏRDƏ İDDİA MÜDDƏTİNƏ TƏTBIQ EDİLƏN HÜQUQLA BAĞLI NƏZƏRİ YANAŞMA

TURQAY HÜSEYNOV*, ƏLİZADƏ MƏMMƏDOV**, MEHRİBAN EYYUBOVA***

Annotasiya

Bu yazıda beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsindən yaranan mübahisələrdə iddia müddətinə tətbiq edilən hüquqla nəzəri mövqə təqdim edilir. Bu mövqenin əsaslandırılması istiqamətində dövlətdaxili qanunvericilik və beynəlxalq hüquq normaları müqayisəli təhlil edilir. Mövcud məhkəmə təcrübəsinə istinad edilir. Məhkəmənin hansı hallarda satıcının olduğu dövlətin hüququnu tətbiq edə bilməsi müəyyən edilir. Satıcının hüququnun tətbiqini istisna edən hallar araşdırılır. Məsələ ilə bağlı xüsusi təyinatlı maddi hüquq normaları təsbit edən beynəlxalq müqavilələrin üstün olaraq tətbiqi təhlil edilir. Eyni zamanda beynəlxalq sferada sistemləşdirilmiş maddi məzmunlu qaydaların tətbiqi imkanları müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi, iddia müddəti, tətbiq edilən hüquq, beynəlxalq xüsusi hüquq, xüsusi təyinatlı maddi hüquq normaları, satıcının hüququ.*

Məhkəmə təcrübəsindən bəlli olur ki, beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərindən doğan mübahisələrdə həll edilməsi zəruri olan hüquqi məsələlərdən biri də, müvafiq mübahisə üzrə iddia müddətinə tətbiq ediləcək hüququn düzgün müəyyən edilməsidir. Bu məsələnin təcrübədə neçə həll edilməsinə dair elmi-nəzəri yanaşmanı, “Türkiyə Respublikasının hüquqi şəxsi olan “X Anonim Şirkəti”nin (bundan sonra iddiaçı), Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsi olan “Y ASC”yə (bundan sonra cavabdeh) qarşı pul tələbinə dair iddiası” üzrə təhlil etməyə çalışacağıq. İddia tələbi iddiaçı (müqavilə üzrə satıcı) ilə cavabdeh (müqavilə üzrə alıcı) arasında bağlanan satış müqaviləsindən irəli gəlmişdir. İddia predmetinə görə, iddiaçı (satıcı) müqavilə üzrə göndərilən kənd təsərrüfatı mallarına görə ödəmənin edilməsini tələb edir, cavabdeh (alıcı) isə iddia müddəti keçməsinə əsas gətirərək ödəmədən imtina edir.

İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyət yerləri müxtəlif dövlətlərdə (satıcı – Türkiyə Respublikasında, alıcı – Azərbaycan Respublikasında) yerləşən tərəflər arasında bağlandığı üçün bu müqavilə beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsidir. Bu baxımdan müqavilə və onunla bağlı yaranan mübahisənin həll edilməsi beynəlxalq xüsusi hüququn fəaliyyət sahəsinə aiddir. Beynəlxalq xüsusi hüquqa uyğun olaraq, mübahisənin həll edilməsində həm kolliziya hüquqi metoddan (beynəlxalq müqavilələrlə və dövlətdaxili qanunvericiliklə müəyyən edilən kolliziya normalarına əsaslanır), həm də maddi hüquqi

---

* Hüquq elmləri doktoru, dosent

** Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

*** Hüquq elmləri doktoru, dosent

metoddan (beynəlxalq formada (beynəlxalq müqavilələrlə və beynəlxalq adətlərlə), qismən də dövlətdaxili qanunvericiliklə müəyyən edilən xüsusi təyinatlı maddi hüquq normalarına əsaslanır) istifadə edilir.

İddiaya əsasən, tərəflər arasında tətbiq edilən hüquqla bağlı hər hansı razılaşma olmadığı üçün Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2000-ci il Qanununun 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin 1-ci yarımbəndinə mübafiq olaraq, tərəflər arasında bağlanmış satış müqaviləsinə satıcının mənsub olduğu dövlətin, yəni Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilməlidir. Qeyd olunan maddəyə görə, müqavilə tərəfləri arasında həmin müqaviləyə tətbiq edilməli hüquq barədə qazılıq olmadığı halda, müqaviləyə satıcının təsis olunduğu, yaşadığı və ya əsasən fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir. Yəni, kolliziya hüquqi baxımdan iddia tətbiq edilməli olan hüququn seçilməsi düzgündür. Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanun iddia müddətini də satıcının hüquqi ilə müəyyən olunan öhdəliyin statutuna daxil edir. Belə ki, Qanunun 19.1-ci maddəsinə görə, müvafiq münasibətin (konkret halda alqı-satqı münasibətinin) tənzimlənməsi üçün hansı ölkənin hüququ (konkret halda satıcının hüququ) tətbiq olunursa, iddia müddəti də həmin ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Göründüyü kimi, məhkəmə tərəfindən iddia üzrə satıcının ölkəsinin, yəni Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi, ilk baxışda mübahisə doğurmur. Hərçənd, bunun düzgünlüyünü aşağıdakı məqamların nəzərə alınması ilə müəyyən etmək olar.

Birincisi, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün xarakterik olan və bir sıra dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində (məsələn, Bolqarıstanın 2005-ci il Beynəlxalq xüsusi hüquq Məcəlləsi, m.3; Türkiyə Respublikasının Millətlərarası özəl hüquq və üsul hüququ haqqında 2007-ci il Qanunu, m.1.) təsbit edilən qaydaya görə, beynəlxalq müqavilə normalarının olması, milli qanunvericilik normalarının (o cümlədən kolliziya normalarının) tətbiqini istisna edir. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunda belə bir müddəə nəzərdə tutulmasa da, məhkəmə Konstitusiyanın 148-ci maddəinə əsaslanmaqla Normativ hüquqi aktlar haqqında 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanununun 23.4-cü, Mülki Məcəllənin 3.1-ci maddələrini rəhbər tutaraq beynəlxalq müqavilə normalarını birbaşa tətbiq etməlidir. Əlbəttə, burada söhbət beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə dair müvafiq müddəalar təsbit edən beynəlxalq müqavilələrdən söhbət gedir. Bu müqavilələrdə həm maddi hüquq normaları (məsələn, BMT-nin malların beynəlxalq alqı-satqısına dair müqavilələr haqqında 1980-cı il Vyana Konvensiyası (bundan sonra – 1980-cı il Vyana Konvensiyası), Malların beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında 1974-cü il Nyu-York Konvensiyası (bundan sonra – 1974-cü il Nyu-York Konvensiyası) və s.), həm də kolliziya normaları (məsələn, Malların beynəlxalq alqı-satqısına dair müqavilələrə tətbiq edilən hüquq haqqında 1986-cı il Haaqa Konvensiyası,

Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında 1980-ci il Roma Konvensiyası və s.) təsbit oluna bilər.

Məhkəmə Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən və Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunun 1.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, “xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə”, yəni beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilməli hüququ bu Qanunla bərabər, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr əsasında müəyyən edə bilər. Artıq məhkəmə təcrübəsində beynəlxalq müqavilə normaları tətbiq edilir. Məsələn, *Konstitusiya Məhkəməsi Davud Bağirovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının 5 oktyabr 2017-ci il tarixli Qərarınının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Plenumunun 25 iyun 2018-ci il tarixli qərarında* Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il 10 aprel tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Azərbaycan Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi və məhkəmə yardımı haqqında” Müqavilənin normasını (m. 2, b. “d”), *Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin İnzibati-İqtisadi Kollegiyası isə özünün* Dubay Apellyasiya Məhkəməsinin 30 may 2016-cı il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasında məcburi qaydada icra edilməsi və tanınması barədə *8 noyabr 2016-cı il tarixli qərarında* “Xarici münşiflər məhkəməsinin qətnaməsinin tanınması və icra edilməsi barədə” BMT-nin 10 iyun 1958-ci il tarixli Nyu-York Konvensiyasının normalarını birbaşa tətbiq etmişdir.

Beynəlxalq müqavilə normalarını tətbiq edərkən məhkəmə: 1) mübahisə tərəflərinin mənsub olduğu dövlətlər (konkret halda Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası) arasında ikitərəfli beynəlxalq müqavilənin olmasını müəyyən etməlidir. Bu müqavilənin olması, hələ onun normalarının tətbiq edilməsini şərtləndirmir. Əgər, bu cür müqavilələrdə mübahisə predmetinə aid müddəalar yoxdursa, onun tətbiq edilməsi gərəkmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işlər üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında 2002-ci il Müqaviləsi yalnız hüquqi yardımla bağlı müddəalar təsbit etdiyindən, konkret mübahisə ilə bağlı hüquqi yardımla bağlı məsələlərdə tətbiq edilə bilər; 2) yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin normalarını tətbiq edə bilər; 3) nəzərə almalıdır ki, beynəlxalq xarakterli münasibətlərdən yaranan mübahisələrə, konkret halda alqı-satqı kontraktından yaranan mübahisəyə beynəlxalq müqavilə normalarını tətbiq edərkən, dövlətdaxili qanunvericilik ilə beynəlxalq müqavilə normaları arasında ziddiyyətin olması bir o qədər əhəmiyyət daşımır (*yalnız məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin, konkret halda Azərbaycan Respublikasının ümumi qaydası (ordre public) pozulmadığı həddə*).

İkincisi, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün xarakterik olan və bir sıra dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində (məsələn, Rusiya Federasiyasının 2002-ci il Mülki Məcəlləsi, m.1186; Ukraynanın Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2005-ci il Qanunu, m.4, b.5) təsbit edilən digər bir

qaydaya görə, əgər, müvafiq münasibətlərə tətbiq oluna biləcək *xüsusi təyinatlı* maddi hüquq normaları varsa, kolliziya norması əsasında hüququn tətbiq edilməsi istisna olunur. Bu istisna “*xüsusi qanun ümumi qanunu üstələyir*” prinsipinə əsaslanır. Belə ki, səmərəlilik baxımından maddi hüquq normaları əsasında tənziyyətə kolliziya norması əsasında tənziyyətməni üstələyir. Çünki *xüsusi təyinatlı* maddi hüquq normalarının, xüsusilə beynəlxalq xarakterli normaların olması, mübahisə tərəflərinin mənsub olduğu dövlətlərin qanunvericiliyi arasında yarana biləcək kolliziyanın qarşısını alır, digər tərəfdən, məhkəməni ona bəlli olmayan xarici hüququ tətbiq etmək kimi çətinlikdən qurtarır. Bu baxımdan konkret halda beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə mümkün qədər onunla bağlı olan *xüsusi təyinatlı* hüquq normalarının tətbiq edilməsi lazımdır. İstisnanın olması üçün *xüsusi təyinatlı* maddi hüquq normalarının ümumiləşdirilmiş (inifikasiya olunmuş) olması zəruridir. Ümumiləşdirmə bir qayda olaraq beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir. Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri ilə bağlı bu cür maddi hüquq normaları mövcuddur. Məsələn, 1980-cı il Vyana Konvensiyasını, 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasını göstərmək olar. Təcrübə göstərir ki, bu cür normalar beynəlxalq ticarət adətləri və ya ümumi prinsiplər formasında da ümumiləşdirilə bilər. Nümunə qismində İNKOTERMS-i və Beynəlxalq Kommersiya Müqavilələrinin Prinsiplərini (UNIDRUA Prinsipləri) göstərmək olar. Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunun 1.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, “xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə”, yəni beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilməli hüququ bu Qanunla və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə bərabər, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı ümumqəbul olunmuş beynəlxalq adətər əsasında da müəyyən edə bilər.

Qeyd olunanlar müstəvisində belə bir ilkin nəticə çıxır ki, konkret mübahisə üzrə alqı-satqı müqaviləsi tam olaraq 1980-cı il Vyana Konvensiyasının və 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasının tənziyyətə sferasına daxildir. Belə ki, 1980-cı il Vyana Konvensiyası kontraktın forması, alıcı və satıcının hüquq və öhdəliklərini, 1974-cü il Nyu-York Konvensiyası isə bu kontraktdan irəli gələcək iddia müddəti ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Göründüyü kimi, konkret halda ilkin olaraq tətbiq edilməli olan beynəlxalq müqavilə 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasıdır. Bu Konvensiyada (m.8) ümumi iddia müddəti dörd (4) il müəyyən edilir. Daha uzun müddətin müəyyən edilməsi baxımından 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasının tətbiq edilməsi daha əlverişli olardı. Amma ümumiləşdirilmiş maddi hüquq normaları müəyyən edən beynəlxalq müqavilələrin birbaşa tətbiqi üçün mübahisə tərəflərinin mənsub olduğu dövlətlərin həmin müqavilədə iştirak etməsi lazımdır. Lakin nə Azərbaycan Respublikası, nə də Türkiyə Respublikası 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasının üzvü deyildir. Bu baxımdan onun tətbiq edilməsi mümkünsüzdür. Hərçənd 1980-ci ildə qəbul edilən Protokolla Vyana

Konvensiyasına uyğunlaşdırılması baxımından 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasını beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrini tənzim edən 1980-ci il Vyana Konvensiyasının tərkib hissəsi hesab etsək və ya onun müddəalarını iddia müddəti ilə bağlı beynəlxalq səviyyəli ümumi qaydalar (prinsiplər) qismində qəbul etsək belə, onun müəyyən etdiyi qaydalar, əsasən də mübahisə edilən müqavilə üzrə iddia müddəti keçmiş sayılır.

1974-cü il Nyu-York Konvensiyasının tətbiq edilə bilməməsi halında məhkəmə 1980-cı il Vyana Konvensiyasına istinad edə bilərmə? Bu sualın müsbət cavablandırılmasını aşağıdakılarla izah etmək olar: 1) 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasını beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrini tənzim edən 1980-cı il Vyana Konvensiyasının tərkib hissəsini təşkil edir; 2) sahəvi beynəlxalq akt olmaqla 1980-cı il Vyana Konvensiyası məhkəmənin sonrakı addımlarını müəyyən edir: a) hansı hallarda Konvensiyanın tətbiq edilmədiyini; b) hansı hallarda digər beynəlxalq aktlara müraciət edilməsini; c) hansı hallarda milli qanunvericiliyə istinad edilməsini; d) hansı hallarda kolliziya normasından istifadə edilə biləcəyini və s.; 3) 1980-cı il Vyana Konvensiyası onda birbaşa nəzərdə tutulmayan məsələlərin necə həll edilə bilməsini müəyyən edir. Belə ki, 1980-cı il Vyana Konvensiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq, bu Konvensiyanın tənzimetmə predmetinə aid olan, lakin onda birbaşa olaraq həllini tapmayan məsələlər onun əsaslandığı ümumi prinsiplərə, belə ümumi prinsiplər olmadığı təqdirdə isə, beynəlxalq xüsusi hüququn normalarına əsasən tətbiq edilməli olan hüquqa uyğun olaraq həll olunmalıdır. Bu müddəadan göründüyü kimi, məhkəmə 1980-cı il Vyana Konvensiyasında birbaşa olaraq nəzərdə tutulmayan məsələlərlə, məsələn, iddia müddəti ilə bağlı ilk olaraq bu sferada mövcud olan ümumi prinsipləri tətbiq edə bilər. Bu halda məhkəmə ilk olaraq Beynəlxalq Kommersiya Müqavilələrinin Prinsiplərini (UNIDRUA Prinsipləri) tətbiq etməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hazırda bu Prinsiplərin 2016-cı il nəşri qüvvədədir və həmin nəşr türk dilində də mövcuddur. 1980-cı il Vyana Konvensiyasının 7-ci maddəsi UNIDRUA Prinsiplərinin tətbiqi üzrə məhkəmə üçün ümumi əsas nəzərdə tutur və məhkəmə üçün bu əsas kifayətdir; 4) həm Azərbaycan Respublikası, həm də Türkiyə Respublikası 1980-cı il Vyana Konvensiyasında iştirak edir. Üstəlik, hər iki dövlət bu müqaviləyə qoşularkən hər hansı qeyd-şərt etməyiblər və tərəflər arasında Vyana Konvensiyasının tətbiqini istisna edə biləcək hər hansı razılaşma yoxdur. Yalnız 1980-cı il Vyana Konvensiyasında nəzərdə tutulan xüsusi təyinatlı maddi hüquq normalarının “birbaşa” tətbiq edilə bilməsinə əhğəl ola biləcək bir məqam mövcuddur. Belə ki, Türkiyə Respublikası 07.07.2010-cu ildə Konvensiyaya qoşulub və Konvensiya onun üçün 01.08.2011-ci ildən qüvvədədir. Azərbaycan Respublikası isə 03.05.2016-cu ildə Konvensiyaya qoşulub və Konvensiya onun üçün 01.06.2017-ci ildən qüvvədədir. Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin Azərbaycan Respublikasının qoşulmasından əvvəl bağlanması nəzərə alsaq, 1980-cı il Vyana Konvensiyasının müddələrinin

geriyə şamil oluna bilməməsi qənaətinə gəlmək olar ki, iddiaçı tərəf də iddiasında məhz bu məqama istinad edir. Hərçənd, 1980-cı il Vyana Konvensiyasının müddəalarının “birbaşa” tətbiq edilə bilməməsi, onun kolliziya norması əsasında “qeyri-birbaşa” formada tətbiq edilməsini istisna etmir.

Üçüncüsü, mübahisə tərəfləri arasında hər hansı razılaşmanın olması, kolliziya normasının tətbiq edilməsini istisna edir. Düzdür, Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunun 25.1.1.-ci maddəsində satıcının hüququnun tətbiq edilməsinin məhz tərəflər arasında hər hansı hüququn seçilmədiyi halda baş tutması qeyd olunur. Əslində iddiaçı tərəflər arasında hüququn seçilməsi ilə bağlı hər hansı razılaşmanın olmadığını iddia edir. Hərçənd, mübahisə edilən kontrakt üzrə tərəflər İNCOTERMS-in E qrupuna aid olan EXWORKS şərtinin tətbiqini razılaşdırmışlar. İddia tərəfi bu razılaşmanı müqavilə şərti olaraq təqdim etsələr də, bunn özü də tərəflərin razılaşmasını ifadə edir. Əvvəla, EXWORKS İNCOTERMS-ə daxil olan şərtidir və özündə alıcı və satıcının hüquq və vəzifələri ilə bağlı müəyyən qaydaları ehtiva edir. Qeyd edək ki, İNCOTERMS, Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən hazırlanan ticarətlə bağlı ümumiləşdirilmiş maddi məzmunlu qaydalardır. Bu qaydalar on ildən bir yenilənməklə (sonuncu nəşri 2020-ci ildə olub) beynəlxalq ticarətdə geniş tətbiq edilir. İkincisi, alqı-satqı müqaviləsində EXWORKS şərti qismində İNCOTERMS-ə istinad edilməsi, mübahisə predmeti ilə bağlı Beynəlxalq kommertiya müqavilələrinin Prinsiplərinin (UNİDRUA Prinsipləri) tətbiq edilə bilməsini şərtləndirir. Qeyd edək ki, 1980-cı il Vyana Konvensiyasının 7-ci maddəsinin 2-ci bəndinin göstərişlərindən əlavə olaraq, UNİDRUA Prinsiplərinin preambulasında Beynəlxalq kommertiya müqavilələrinin Prinsiplərinin tətbiqi üçün əlavə əsaslar da nəzərdə tutulur: 1) prinsiplərin tətbiqini tərəflər razılaşdırdıqda, hansı ki, konkret müqavilədə bu nəzərdə tutulmayıb; 2) tərəflər müqavilədə münasibətlərinə ümumi prinsiplərin və ya *lex mercatoria* –nın tətbiqini razılaşdırdıqda; 3) müqavilə tərəfləri tətbiq ediləcək hüququ konkret olaraq seçmədikdə. Mübahisə edilən kontrakt üzrə tərəflər tətbiq ediləcək hüququ seçməyibdir. Eyni zamanda Prinsiplərin 1.5-ci maddəsinə müvafiq olaraq, tərəflər kontraktı, onların münasibətlərinə ümumilikdə Prinsiplərin və ya onun hər hansı müddəasının tətbiq edilə bilməməsi barədə də hər hansı müddəa nəzərdə tutmamılar. Belə çıxır ki, məhkəmə Vyana Konvensiyasının 7-ci maddəsinə əsaslanmaqla və 2 və 3-cü bəndlərə müvafiq olaraq UNİDRUA Prinsiplərini tətbiq edə bilər. Qeyd edək ki, beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrdən yaranan mübahisələrə baxılmasında bu Prinsiplərin tətbiqi, beynəlxalq məhkəmələrin və milli məhkəmələrin təcrübəsində geniş yayılmışdır. Məsələn, Ukrayna Ali Təsərrüfat Məhkəməsinin Ukrayna hüquqi şəxsinin RF-nin hüquqi şəxsinə qarşı iddiası üzrə 30.11.2010-cu il tarixli Qərarında, Venesuela Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının Venesuela və Hollandiya hüquqi şəxsləri arasındakı mübahisəyə baxılması üzrə 12.02.2014-cü il tarixli Qərarında, Özbəkistanın İqtisadi işlər üzrə Məhkəmə

Palatasının RF-nın hüquqi şəxsinin Özbəkistanın hüquqi şəxsinə qarşı iddiası üzrə 12.02.2021-ci il tarixli Qərarında və s. Vyana Konvensiyası ilə yanaşı, UNİDRUA Prinsiplərini tətbiq etmişdir.

UNİDRUA Prinsiplərinin 2004-cü il (ikinci nəşr), 2010-cu il (üçüncü nəşr) və 2016-cı il dördüncü nəşrində beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri ilə bağlı iddia müddəti məsələsinə də ayrıca (X fəsil) ayrılmışdır. Bu fəslin 10.1.-ci maddəsinə müvafiq olaraq Prinsip üzrə, o cümlədən *kolliziya norması əsasında tətbiq edilməli olan hüququn müddələri* bu fəsilə iddia müddəti ilə bağlı müəyyən edilən qaydaları dəyişdirə bilməz. 10.2-ci maddəyə əsasən, ümumi iddia müddəti üç (3) il müəyyən edilir. Bu müddətin axımı iddiaçının hüquqlarının pozulduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu gündən sonrakı gündən başlayır. Mübahisə edilən kontraktla isə (b.5) satış üzrə cavadəhə ödəmə üçün 360 gün vaxt verilmişdir. Bunu tələb etmək hüququ 27.10.2015-ci il tarixli “Temliknamə” ilə iddiaçı tərəfindən türkiyə İhracat Kredi Bankası Anonim Şirkətinə güzəşt edilmişdir. Prinsipin 10.2-ci maddəsindən və konterktın məzmunundan belə çıxır ki, iddia müddətinin axımı 30.07.2016-cı il tarixdən başlamışdır və 30.07.2019-cu il tarixində iddia müddəti üçün müəyyən edilən üç il keçmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, iddia müddəti ilə bağlı UNİDRUA Prinsiplərinin müəyyən etdiyi qaydalar 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasında müəyyən edilən qaydalarla oxşarlıq təşkil edir.

Dördüncüsü, beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri üzrə əsas sənəd olan 1980-cı Vyana Konvensiyasının 7.2-ci maddəsindən göründüyü kimi, məhkəmənin istnad edəcəyi kolliziya normasından istifadə edilməsi sonuncu vasitədir. Hansı ki, bu vasitədən istifadə olunması üzrə beynəlxalq müqavilə təcrübəsi və milli beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi məhkəmənin qanununun (*lex forin*), satıcı və ya alıcının hüququnun, yaxud müqavilənin bağlandığı yerin hüququnun tətbiq edilməsini şərtləndirir. Lakin Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunun 5.1-ci maddəsi alqı-satqıda iddia müddəti ilə bağlı məsələlərin kolliziya norması əsasında tənzimlənməsini istisna edir. Qeyd olunan maddəyə əsasən, bu Qanuna görə tətbiq olunmalı hüquqdan (*yəni kolliziya norması əsasında müəyyən edilən hüquqdan, konkret halda 25.1-ci maddənin satıcının hüququna göndəriş etməsindən*) asılı olmayaraq müvafiq münasibətləri tənzimləyən Azərbaycan Respublikası hüququnun (*yəni Mülki Məcəllənin iddia müddəti ilə bağlı XVIII fəslinin*) imperativ normaları tətbiq edilir. Qeyd olunan müddəə əksər dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində (məsələn, İsveçrənin Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 1987-ci il Qanunu, m.18; Estoniyanın Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2002-ci il Qanunu, m. 31; Ukraynanın Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2002-ci il Qanunu, m. 14 və s.) də təsbit edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri üçün kolliziya normaları müəyyən əsas beynəlxalq müqavilələrdə də (məsələn, Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında 1980-cı il Roma Konvensiyası, m.7; Malların beynəlxalq alqı-satqısına

dair müqavilələrə tətbiq edilən hüquq haqqında 1986-cı il Haaqa Konvensiyası, m.17) təsbit olunub. Göründüyü kimi, istər dövlətdaxili qanunvericilikdə, istərsə də beynəlxalq müqavilədə təsbit olunan kolliziya norması əsasında həyata keçirilən tənzimətmədə *lex forinin*, yəni işə baxan məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin hüququnun imperativ normaları pozula bilməz. Kolliziya normasına nisbətə üstünlük verilən bu normalar maddi məzmun kəsb edən elə normalardır ki, onların göstərişlərindən kənara çıxmağa yol verilmir. Bu normalar *xüsusi təyinatlı* da ola bilər (məsələn, “xarici iqtisadi əqdlər yalnız yazılı formada bağlanır” kimi hazırda qüvvədən düşmüş Mülki Məcəllənin 333.3-cü maddəsi kimi), olmaya da bilər (məsələn, Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsi). Bəzən konkret normanın imperativ xarakter kəsb etməsi məhkəmə tərəfindən də edilə bilər. Məsələn, *Konstitusiya Məhkəməsi Davud Bağırovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının 5 oktyabr 2017-ci il tarixli Qərarınının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Plenumunun 25 iyun 2018-ci il tarixli Qərarında*, Konstitusiyanın analığın və uşaqlığın mühafizəsini dövlətin vəzifəsi olmasını müəyyən edən 34-cü maddəsinin III hissəsindən, habelə mütənasiblik prinsipini təsbit edən 71-ci maddəsinin II hissəsindən irəli gələrək, Ailə Məcəlləsinin 85 və 86-cı maddələrini, sistemli əlaqədə olaraq aliment münasibətlərinin hər iki tərəfinin maraqlarının tarazlığını təmin etmək şərti ilə, istər aliment alanın, istərsə də onu ödəyənin zəruri həyat səviyyəsinin saxlanılmasına yönəlməsi baxımından imperativ norma olaraq müəyyən etmişdir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, baxılan mübahisə ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin iddia müddətləri ilə bağlı 373.2-ci maddəsi də imperativ norma kimi qəbul edilməlidir. Həmin maddəyə əsasən, “müqavilə tələbləri üzrə iddia müddəti üç (3) ildir”. Əslində iddia müddəti ilə bağlı maddi hüquq normaları müəyyən edən UNİDRUA Prinsiplərində və 1974-cü il Hyu-York Konvensiyasında təsbit olunan qaydalara daha yaxın olan bu müddəanın imperativliyini aşağıdakılarla əsaslandırmaq olar: 1) normanın imperativliyi, onun məzmunundan irəli gəlir. Maddədən də göründüyü kimi qanunverici bu müddəanı müəyyən edərkən hər hansı dispoitiv məqamlara yer verməmişdir. İddia müddəti ilə bağlı *xüsusi təyinatlı* milli hüquq norması olmadığı üçün Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin mübahisəyə baxması halında, Mülki Məcəllənin 373.2-ci maddəsi beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri üçün də imperativ xarakter kəsb edir. Eyni zamanda Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunun 24.4-cü maddəində təsbit olunduğu kimi “müqavilə ilə bağlı olan ölkənin imperativ normalarının tətbiq edilməməsinə səbəb olan hüququn seçilməsi (kolliziya norması əsasında) etibarsız” hesab olunur. Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin Azərbaycan Respublikasında, cavadəhin inzibati binasında bağlanması, EXWORKS şərtinə müvafiq olaraq, müqavilə üzrə əhəmiyyətli olan hərəkətlərin alıcı tərəfindən edilməsi, müqavilənin alıcının, yəni Azərbaycan Respublikasının hüququ ilə daha çox bağlı olmasını təsdiqləyir.

Üstəlik Azərbaycan Respublikası hüququ müqavilə ilə bağlı olan hüquq olmaqla yanaşı, həmçinin *lex fori*, yəni məhkəmənin hüququ qismində də çıxış edir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq məhkəmə, 373.2-ci maddəyə əsaslanmaqla Mülki Məcəllənin 375.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, iddia müddətinin keçməsi səbəbi ilə iddiadan imtina olunması barədə qərar çıxara bilər. 2) *Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun MM-nin 373-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair 27 dekabr 2001-ci il tarixli Qərarında* qeyd olunduğu kimi, Konstitusyanın 25-ci maddəsinin I hissəsində təsbit olunan “*qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik*”, hər bir mülki işə eyni qaydada, eyni prosessual formalarda, onlarda iştirak edən şəxslər üçün eyni təminatlarla baxılması ilə təmin edilir. Bu mövqeyi, müqavilənin Azərbaycan Respublikasında bağlanması və işə Azərbaycan Respublikası məhkəməsində baxılması səbəbindən beynəlxalq xüsusi hüququn əsas prinsiplərindən hesab edilən milli rejim prinsipi baxımından da əsaslı hesab etmək olar. Bu prinsipə görə, Azərbaycan Respublikasında bağlanan müqavilə üzrə tətəflər, bərabər mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur. 3) hüquq instutu olaraq iddia müddətini qarışıq: maddi və prosessual hüquqi təbiətə malik olmasıdır. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanununun iddia müddətini birbaşa olaraq öhdəlik sttutuna daxil etməməsini və bununla bağlı ayrıca bir müddəa (m.19) müəyyən etməsini, eləcə də həmin maddənin ikinci bəndinə “müvafiq münasibətlərdə iştirakçılardan heç olmasa birinin Azərbaycan Respublikası fiziki və ya hüquqi şəxsi olması baxımından iddia müddətinin aid edilmədiyi tələblərin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə müəyyən olunması” müddəanın daxil edilməsini də, fikrimizcə, bununla əsaslandırmaq olar. Digər tərəfdən, iddia müddəti ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə, məsələn, 1974-cü il Nyu-York Konvensiyasında “iddia müddətinin axımının kəsilməsi” (m.13), “iddia müddətinin yenilənməsi” (m.19), “iddia müddətinin hesablanması” (m.29) və s. kimi, daha çox prosessual xarakter kəsb edən məsələlərin həllində məhkəmənin hüququna və ya “icraatın başladığı” dövlətin hüququna istinad edilməsini də bu baxımdan qəbul etmək lazımdır.

Beşincisi, Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunun 25.1-ci maddəsinə əsasən, tətbiq edilməli olan səlahiyyətli hüquq satıcının, yəni Türkiyə Respublikasının hüququdur. Məhkəmə bu hüququ tətbiq edərkən, nəzərə almalıdır ki, Türkiyə Respublikasının Millətlərarası özəl hüquq və üsul hüququ haqqında 2007-ci il Qanununun 1-ci maddəsinə görə, beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri ilə bağlı Türkiyə Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin mövcud olması halında üstünlük həmin beynəlxalq müqavilənin normalarına verilməlidir. Qeyd olunduğu kimi Türkiyə Respublikası 07.07.2010-cu ildə Konvensiyaya qoşulub və Konvensiya onun üçün 01.08.2011-ci ildən qüvvədə minmişdir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikası məhkəməsi, kolliziya norması əsasında Türkiyə Respublikasının hüququnu tətbiq edərkən, ilk olaraq mübahisə predmeti ilə bağlı

onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin, konkret halda 1980-ci il Vyana Konvensiyasının normalarını tətbiq etməlidir.

Beləliklə: 1) məhkəmə mübahisəyə baxılması istiqamətində Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası hüquqları arasında mövcud olan kolliziya problemini daha səmərəli həll etmək üçün birinci növbədə beynəlxalq sferada mövcud olan *xüsusi təyinatlı* ümumiləşdirilmiş maddi hüquq normalarını tətbiq etməkdə ısrarlı olmalıdır. Belə bir tətbiq Azərbaycan Respublikasının məhkəmə təcrübəsində yenilik olmaqla bu istiqamətdə məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasına səbəb ola bilər;

2) məhkəmə, mübahisəyə baxılması üzrə özünün qanunvericiliyində mövcud olan imperativ maddi hüquq normalarını tətbiq etməlidir, hansı ki, bu normalar milli kolliziya norması əsasında satıcının, yəni Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyinin tətbiq edilməsini istisna edir;

3) kolliziya norması əsasında satıcının, yəni Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilərkən, ilk növbədə onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına üstünlük verilməlidir.

Theoretical approach to the law applicable to the limitation period in disputes arising from international sales contracts

TURGAY HUSEYNOV*, ALIZADE MAMMADOV**, MEHRIBAN EYYUBOVA***

Abstract

The article presents a theoretical position regarding the law applicable to the limitation period in disputes arising from international sales contracts. To substantiate this position, a comparative analysis of domestic legislation and international legal norms is carried out. An analysis of judicial practice is conducted, determining cases of application of the law of the state of the seller's location. Circumstances excluding the application of the seller's law are identified. The preferential application of international treaties establishing specific substantive rules on this issue is analyzed. At the same time, the possibilities of applying internationally unified substantive rules are determined.

Keywords: *International sales contract, limitation period, applicable law, international private law, special substantive rules, seller's law.*

---

* Doctor of laws, associate professor

** PhD in law, associate professor

*** Doctor of laws, associate professor

Теоретический подход к праву, применимому к исковой давности в спорах, вытекающих из договоров международной купли-продажи

ТУРГАЙ ГУСЕЙНОВ*, АЛИЗАДЕ МАМЕДОВ**, МЕХРИБАН ЭЮБОВА***

Резюме

В статье излагается теоретическая позиция относительно права, применимого к сроку исковой давности в спорах, вытекающих из договоров международной купли-продажи. Для обоснования данной позиции проводится сравнительный анализ отечественного законодательства и международно-правовых норм. Проводится анализ судебной практики, определяющей случаи применения права государства местонахождения продавца. Выявляются обстоятельства, исключающие применение права продавца. Анализируется преимущественное применение международных договоров, устанавливающих конкретные материально-правовые нормы по данному вопросу. При этом определяются возможности применения унифицированных на международном уровне материальных правил.

Ключевые слова: *Договор международной купли-продажи, исковая давность, применимое право, международное частное право, специальные материально-правовые нормы, право продавца.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.05.2024

Çapa qəbul: 24.12.2024

---

* Доктор юридических наук, доцент

** Доктор философии по праву, доцент

*** Доктор юридических наук, доцент

